Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The church seen from the south east.*

HELLIGÅNDSKIRKEN

FAABORG

NOTER S. 750

HISTORISK INDLEDNING. Helligåndsordenen grundlagdes i slutningen af 1100-tallet i Sydfrankrig af Guy de Montpellier som en klosterorden, der foruden sjælesorg havde pleje af fattige, syge og gamle samt hittebørn som formål. Innocens III stadfæstede oprettelsen 1204, og fra det romerske hovedkloster Santo Spirito in Sassia bredte den sig til det øvrige Europa. Til Danmark kom ordenen først i 1451, da Helligåndshuset i Aalborg blev indlemmet. Dette var et af de helligåndshuse, der siden første halvdel af 1200-tallet var grundlagt i landets købstæder. Helligåndshusene var godgørende stiftelser, der gennem arbejdet med omsorg for gamle og syge nok delte formål med helligåndsordenen, men stod uden organisatorisk forbindelse med denne eller med hinanden.[1]

Et †*helligåndshus* eller *hospital* i Faaborg omtales første gang 1396.[2] Omkring 1400 modtog dette helligåndshus betydelige gaver fra den lokale adel, bystyret og kongemagten. Niels Friis gav 1396 en gård, mens Erik af Pommern 1399 overlod stiftelsen en del af sin tiende. Tre år senere forærede borgmester og råd et møllested ved byens dam (Langs Mølle), og 1406 skænkede en række adelige jordegods.[3] Der er ingen sikre

historiske eller arkæologiske vidnesbyrd om Helligåndshusets beliggenhed, men det må antages at have ligget omtrent, hvor Helligåndskirken nu står. Herfor taler to forhold. For det første var der kontinuitet mellem det ældre helligåndshus og det 1477 stiftede kloster (ndf.). For det andet skødede bystyret 1470 en grund i Nordre Grønnegade, i byens nordlige udkant, til hospitalet.[4] Til stiftelsen har der tænkeligt, i lighed med en række andre helligåndshuse, hørt et kapel eller en kirke.[5] Måske var det her eller på en tilknyttet kirkegård, at Albrecht Engelbrechtsen Bydelsbak (†før 1479) for sit lejersted skænkede 200 mark til »then Helligens hws i Faborgh«.[6]

I Christian I's regeringstid grundlagdes yderligere fem danske helligåndsklostre: Nakskov (1470), København (1474), Faaborg (1477), Malmø (1480) og Randers (1480'erne), alle med udgangspunkt i ældre helligåndshuse. Om kongens egen sympati for ordenen vidner bl.a. hans rejse til Rom 1474. Under opholdet, der sikrede pavelig anerkendelse af det københavnske kloster, besøgte han hovedkirken Santo Spirito in Sassia. Her trådte han i forbindelse med Jens Mathiesen Brun (†1483), præst ved kirken og senere betegnet 'pavens og Kong Christians kapellan'. Jens Mathiesen Brun var født på Hindsgavl og havde forbindelse til Faaborg-egnen.[7] Som præst ved helligåndsordenens hovedkloster 1467-78 har Brun utvivlsomt virket til fordel for ordenens udbredelse i Danmark. Hans medvirken ved oprettelsen af klostret i Faaborg kan dog ikke påvises at have omfattet meget mere end bevidnelsen af den pavelige anerkendelse 1478, kort før hjemrejsen til Danmark.[8]

Helligåndsklostrets stiftelse. 1477 tog en gruppe fynske adelige initiativ til oprettelsen af et helligåndskloster i Faaborg. Blandt dem var Frederik Barsebæk til Elvedgård og hustruen Beke Hennekesdatter Krummedige, der 1475 havde fået pavebrev på oprettelsen af et karteuserkloster.[9] De tilsyneladende ret fremskredne planer forblev dog frugtesløse, og i stedet indlod parret sig med helligåndsordenen, måske under indflydelse af lægpræsten Hans Olsen, forstander for helligåndshusene i Odense og Faaborg.[10] Sammen med Claus Krumstrup til Bondemosegård og Anders Jepsen Grubendal til Langholm skænkede ægtefællerne 1477 gods til oprettelsen af et helligåndskloster i Faaborg. Borgmester og råd viste velvilje ved at fritage klostret for beskatning af de ejendomme, der tilgik ved stiftelsen, og anmodede Christian I og biskop Carl Rønnow om at stadfæste oprettelsen, 'fordi der inden for tre-fire mil ikke er noget kloster eller aflad som vi kunne nyde daglig til vor sjæls salighed'.[11] Da det økonomiske grundlag for klostret var sikret, og byen tilmed lå forholdsvist centralt i den sydvestlige del af Odense Stift, der også omfattede Als, har planerne vel ikke mødt den store modstand. Hans Olsen udnævntes som prior for klostret, der samtidig fik lagt Helligåndsklostret i Nakskov og Helligåndshuset i Odense under sig (jf. *DK Odense* 1885-6).[12] Han begav sig 1478 til Rom, hvor han opnåede optagelse i helligåndsordenen og stadfæstelse på oprettelsen af klostret fra ordenens stormester og pave Sixtus IV.[8]

Opførelsen. 1479 skænkede byen en byggegrund foruden en plads til en tegllade.[13] Det var vel derfor troligt i det ældre Helligåndshus, at en af stifterne, Anders Jepsen Grubendal, var indladt, da han i december 1478 omtaltes som værende 'i Helligåndsklostret'.[14] Koret stod under tag o. 1490 (s. 622), således at den nye kirke 1499 kunne danne rammen om et møde, hvor de danske helligåndsklostre konstituerede sig som en ordensprovins.[15] Klostrets overtagelse af en gade vest for kirkegården 1506 må hænge sammen med påbegyndelsen af klosterkirkens skib, der kan dateres til o. 1505-15 (jf. s. 641).[16] Omkostningerne ved det omfattende byggeri afspejles måske i den reduktion af de årlige afgifter til moderklostret i Rom, som blev tilstedt de danske helligåndsklostre 1517. Her var nedsættelsen nemlig mest markant for Faaborgs vedkommende.[17]

Klostret synes at have nydt såvel den fynske adels som kongemagtens bevågenhed.[18] Således udstedte kong Hans 1484 et beskærmelsesbrev til klostret. Det stadfæstede alle af Christian I givne privilegier og overdrog desuden indtægten af alle 40 marks sager og derunder vedrørende klostrets gods og tjenere.[19] Senere skænkede kong Hans Horne Kirke til klostret (ndf.). Christian II gav

1520 (†)Skt. Nikolaj Kirke til klostret, dog først efter sognepræstens død. Det skete mod to årlige begængelser for Christian I's og kong Hans' sjæle.[20] Gavebrevet stadfæstedes 1528 af Frederik I, »the hellige treffolldiighedt till heder, lowff och ere och wor kiere herre ffader och forelldere sielle till hiellp«.[21] Det er dog tvivlsomt, om sognekirken nåede at komme i klostrets besiddelse inden reformationen.[22] Muligvis har Diernæs Kirke, der annekteredes til Faaborg Sogn 1540 (jf. s. 609), allerede i første fjerdedel af 1500-tallet hørt under Helligåndsklostret.[23]

Alterstiftelser. Om sidealtrene i klosterkirken haves detaljerede oplysninger angående et enkelt, nemlig »Sturers vicaria«, stiftet 1487 af Peder Sture, præst i Lysabild på Als. Ved alteret, hvis patronat blev overdraget til klostret, læstes daglige messer: søndag for den hellige trefoldighed, mandag for de døde, tirsdag for Skt. Anna, onsdag for alle helgener, torsdag for Kristi legeme, fredag skiftevis for de fem sår og det hellige kors, samt lørdag for den salige jomfru. Endelig skulle der i koret fire gange årligt holdes begængelser og sjælemesser for Peder Sture og hans forfædre, med deltagelse af alle præster. Som økonomisk grundlag for alteret skænkede Peder Sture fem gårde i Lysabild.[24]

Eksistensen af et *Skt. Gertruds alter* antydes af to breve på 'Skt. Gertruds gård og jord', der først var i klostrets og siden i Odense Gråbrødre Hospitals besiddelse.[25]

Ejendomme. Klostret var i besiddelse af en lang række ejendomme og jordtilliggender, hvoraf nogle som Langs Mølle havde tilhørt byens helligåndshus, mens andet gods var kommet til senere som modydelse for messer,[26] eller for, som officianten Peder Madsen, at kunne indgive sig i klostret.[27]

Som det fremgår af Peder Stures altergods, lå den skænkede jord ikke blot på Fyn, men også på Als, Ærø og Langeland. Klostrets administration af godset omfattede tilkøb og mageskifter, sidstnævnte med det klare formål at samle jordbesiddelserne. 1486 købtes en gård i Turup (Odense Hrd.) af Otte Skinkel til Skovsgård.[28]1497 erhvervedes to gårde i hhv. Diernæs og Køng (Båg Hrd.) fra Markvard Rønnow til Hvidkilde.[29] 1509 mageskiftedes med kong Hans, til hvem

Fig. 2. Segl, o. 1500, for hhv. Helligåndsklostret (tv.) og dets prior (s. 613). Efter Henry Petersen, *Danske Gejstlige Sigiller*, Kbh. 1886. – *Seals, c. 1500, of the monastery (left) and its prior.*

klostret afstod de ovennævnte gårde i Lysabild, Turup og Køng, foruden en gård i Tranderup på Ærø og tre gårde i Båg Herred, mod at få 17 gårde i nabosognet Horne.[30]Ved et andet mageskifte med kong Hans fik klostret Horne Kirke, 10 mark årlig rente samt 'Faaborg Mølle' (Bymøllen), til gengæld for gods i Gudme Herred og en evig messe for kongens sjæl.[31] Det var måske gennem adkomsten til Bymøllen, at klostret opnåede, eller mente at have opnået, rettighed til halvdelen af fiskeriet i Sundet.[32] Også i Faaborg by besad klostret en del byejendomme, 1530 opgjort til 27.[33]

Tre *segl*, o. 1500, fra Helligåndsklostret kendes i aftryk. 1) (Fig. 2), segl for klostret, spidsovalt med dobbeltkors flankeret foroven af hovederne af Peter og Paulus, herover Helligåndsduen og med minuskelindskriften: »s(igillum) hospitalis ordinis sancti spiritus in fo[burg]« (segl for helligåndsordenens hospital i Faaborg). Kendt i aftryk fra 1509.[34] 2) (Fig. 2), priorsegl, spidsovalt med dobbeltkors og Helligåndsduen, minuskelindskrift: »s(igillum) prioratus ordinis sancti spiritus …« (segl for helligåndsordenens prior). Kendt i aftryk fra 1496 og 1509, anvendt af hhv. Hans Brun og Peder Nielsen.[35] 3) Segl for Peder Nielsen, anvendt på klostrets vegne. Cirkulært, med dobbeltkors og Helligåndsduen samt minuskelinitialerne »p n«. Kendt i aftryk 1509.[36]

HELLIGÅNDSKLOSTRET EFTER REFORMATIONEN

Klostrets opløsning. Efter at de andre danske helligåndsklostre var omdannet til verdslige stiftelser med ansvar for pleje af fattige, syge og gamle, anmodede bystyret 1530 om, at det samme skete i Faaborg. Det hævdedes ikke alene, at mange af klostrets bygninger var forfaldne, men også, at flere brødre ønskede at forlade klostret, hvis ejerskab til 27 borgergårde pga. dets skattefrihed desuden var byen til ugunst. Frederik I bestemte derpå at lade klostret omdanne til en verdslig stiftelse under styrelse af en prior og en borger udpeget af borgmester og råd.[33] Konventet forblev ikke desto mindre i klostret de følgende to år og overlod 1532 forsvaret af dette til Jacob Hardenberg til Hvedholm, der 1524 var forlenet med Faaborg by.[37] Senest 1533 fik Anders Emmiksen til Stensgård imidlertid brev på klostret, hvilket stadfæstedes 1536 med den tilføjelse, at de visse (dvs. faste) indtægter skulle anvendes til syges og fattiges underhold. Klostret takseredes til 256 lod sølv.[38] Efter 1533 sluttede klostrets sidste prior Niels Boesen sig til reformationen og blev sognepræst i Diernæs, i hvilken egenskab han i april 1535, sammen med bl.a. det reformerede hospitals forstander Peder Knudsen, hyldede Christian III som konge.[39] Efter afslutningen af Grevens Fejde 1536 afleverede Anders Emmiksen til kammermester Joen Warnstorp monstranser, kalke og andre ornamenter svarende til 14 lødige mark sølv.[40] Der var utvivlsomt tale om alterudstyr fra Helligåndsklostrets kirke.

Borgerne fik 1539 ejendomsbrev på klosterkirken (med kirkegård) som ny sognekirke mod at afstå den hidtidige sognekirke (†)Skt. Nikolaj til Christian III (jf. s. 779). Ligeledes tilstodes det byen at beholde og overflytte inventaret fra den gamle sognekirke.[41] De øvrige klosterbygninger og klostrets tilliggende blev 1540 skænket til Gråbrødre Hospital i Odense.[42] Da hospitalet i Faaborg derved blev lukket, fik byen råderet over fire pladser i Odense Hospital.[43] Hospitalets forstander, Erik Krummedige, blev 1540 tilladt at oprette en avlsgård med udgangspunkt i klostret.[44] Avlsgårdsdriften, eller planerne herom, blev dog opgivet senest 1560, da hospitalet begyndte at bortfæste jord til borgerne i Faaborg.[45] Klosterbygningerne må antages at være revet ned mellem 1579 og 1629 (jf. s. 619).

HELLIGÅNDSKIRKEN SOM SOGNEKIRKE

Sognekirkens administration. Med Christian III's mageskiftebrev af 1539 var byen blevet ejer og administrator af Helligåndskirken. Da klostrets tilliggende lagdes til Odense Hospital, og (†) Skt. Nikolajs gods samtidig kom i kronens besiddelse, var der kun lagt et spinkelt fundament for den nye sognekirkes økonomi.[46] Til underhold af en kapellan oppebar byen dog landgilden af fire gårde, der tidligere lå til Vor Frue Alter i (†) Skt. Nikolaj (s. 780).[47] Ligeledes var der til vin og brød i pastoratet henlagt to gårde i Katterød (Diernæs Sogn) kaldet 'munkegårdene'.[48] I sin visitatsbog bemærker biskop Jacob Madsen 1588 om kirkens tilliggende: »Inthet til Kirken (3 Mk. vden Thiende)«, og om kirkebygningen: »for saa vidt god nok, kunde de holde den ved Mact«.[49] Indbyggerne på Bjørnø ydede efter aftale af 1676 seks tdr. byg og seks skæpper rug in natura, som var tillagt organisten som en del af hans løn.[50]

Med dette ringe økonomiske grundlag måtte udgifter til kirkens vedligeholdelse følgelig påligne borgerne, når de uvisse indtægter og renten af kapitaler ikke slog til. Kirkens kapitaler forbedredes en smule i 1600-tallet ved pengegaver. 1611 donerede Emmerentse Hartvigsen 100 rigsdaler til kirken i forbindelse med sit bryllup med junker Albrect von Arnstedt. Samme år gav Karen Bryske til Østrupgård kirken 100 rigsdaler.[51] 1632 udgjorde kirkens kapitaler 350 sletdaler.[52] 1679 skænkede Anna Jørgensdatter, herredsfoged Lauritz Christensens enke, og borgeren Jens Christensen 66 rigsdaler og 4 mark, og 1708 gav Jens Lauritzen Erreboe og hustru Maren Pedersdatter Busk 100 rigsdaler (jf. mindetavle nr. 2). 1742 udgjorde kapitalen 315 rigsdaler.[48] 1749 bevilgedes kirken 1 rigsdaler af hver kirke i Fyns Stift.[53]

Administrationen af kirkens økonomi, bygning og inventar blev efter Christian III's brev 1539

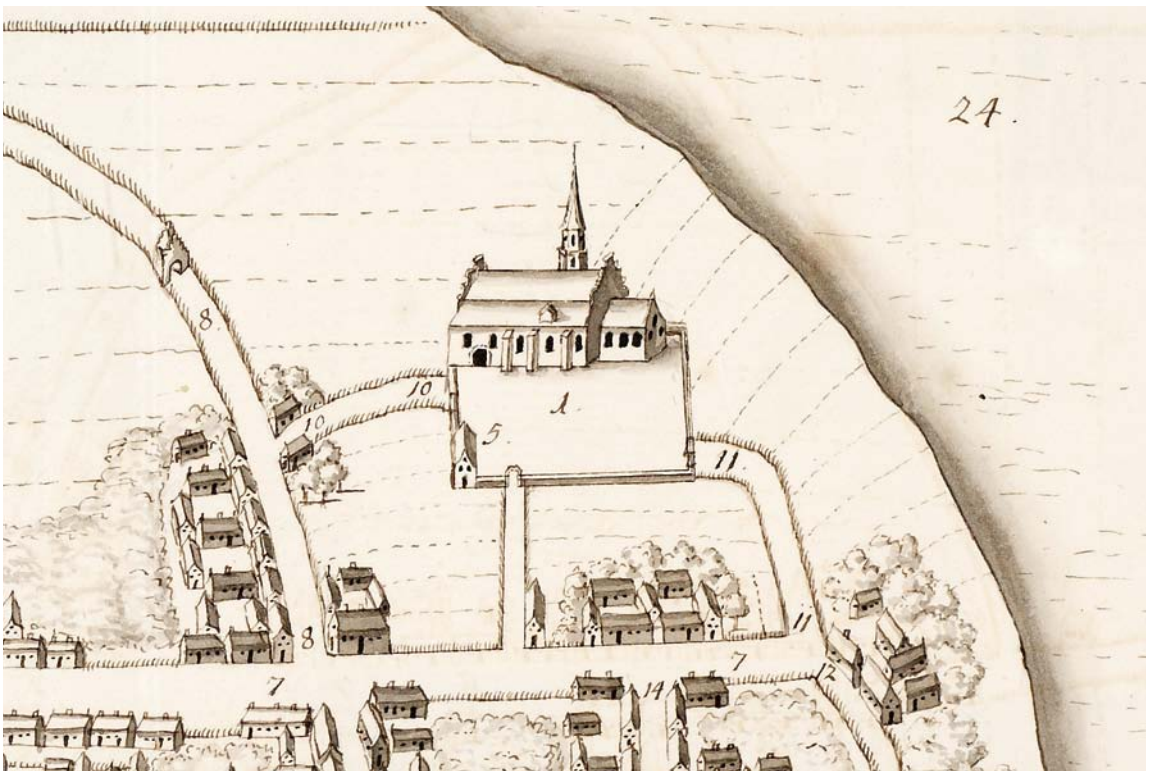

Fig. 3. Udsnit af kort over Faaborg (sml. s. 605, fig. 1) fra Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus*, Kbh. 1677. 1. Helligåndskirken. 5. Skolen. – *Detail of map of Faaborg (cf. p. 605, fig. 1) from Peder Hansen Resen, Atlas Danicus, Copenhagen 1677. 1. Church of the Holy Ghost. 5. The School.*

forestået af borgmester og råd som forstandere, sammen med den obligatoriske kirkeværge.[54] Christian III's brev tolkedes endvidere således, at forstanderskabet var fritaget for stiftsøvrighedens tilsyn, hvilken forståelse i vidt omfang blev efterlevet indtil 1800-tallet, idet regnskaber blev ført lokalt uden revision.[55] I praksis synes borgmesteren indtil midten af 1700-tallet at have været den primære forstander. 1747 blev kirkens administrationsforhold imidlertid problematiseret, da en gruppe borgere klagede til stiftet over kirkens brøstfældighed samt uorden i borgmester Jørgen Jacobsens forvaltning af kirkens og hospitalets pengesager.[56] Efter en undersøgelse af byens regnskaber forestået af byfoged Christian Mølmark m.fl. indførtes ved kgl. reskript 1748 et forstanderskab bestående af to af byens dueligste borgere, der sammen med sognepræsten og byens råd (kirkens 'direktører') skulle varetage kirkens anliggender.[57] Omkring 1816 ophørte man med at have forstanderskab og direktører, i hvis sted kirkeinspektionen trådte. Denne bestod indtil 1913 af et byrådsmedlem, sognepræsten og borgmesteren.

HELLIGÅNDSKIRKEN I NYERE TID

I forbindelse med Napoleonskrigene og Treårskrigen 1848-50 blev kirken lejlighedsvis anvendt som krudtdepot.[58] 1857-58 gennemgik den en omfattende restaurering under ledelse af kgl. bygningsinspektør Carl August Møller. Under istandsættelsen afholdtes gudstjeneste i rådhussalen.[59]

Arkæologiske fund. Et ca. 2 cm højt, skjoldformet blytegn fra 1500-tallet med kors og indskrifterne »IZK« og »WLT« blev 1938-39 fundet i forbindelse med istandsættelse af kirken.[60]

Sagn. Et sagn, der knyttede sig til et nu forsvundet maleri af en kardinal bag på *højalter-

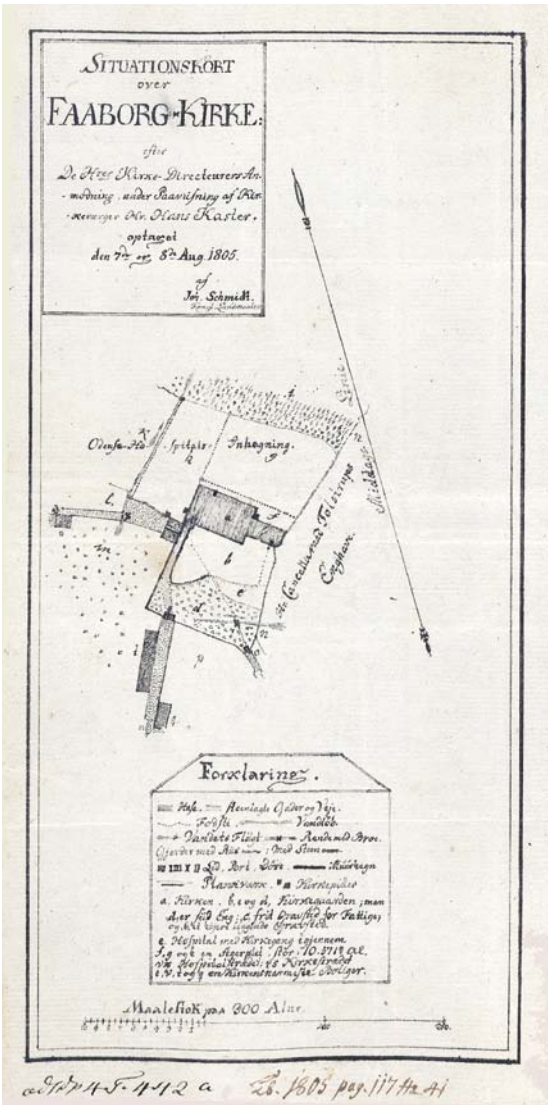

Fig. 4. Kort over kirkens omgivelser 1805. 1:4000. Tegnet af landmåler Joh. Schmidt (s. 616). Rigsarkivet. – *Map of the churchyard surroundings, 1805.*

tavlen (s. 694), fortæller en lokal variant af et sagn om Innocens III og grundlæggelsen af det romerske Helligåndskloster:[61] Nogle fiskere samlede et dødt barn op af Sundet, hvorefter en kardinal vækkede det til live ved håndspålæggelse. En gruppe adelige blev så bevægede heraf, at de skænkede gaver til klostrets opførelse.[62]

Ifølge et andet sagn skulle der bag alteret have været adgang til en underjordisk gang under Sundet med forbindelse til Prices Have.[63]

KIRKENS OMGIVELSER OG KIRKEGÅRD

Kirken ligger i den nordøstlige udkant af den gamle bykerne. Den omgives kun delvist af sin kirkegård, idet vestenden med hovedindgangen ligger ved en lille forplads (jf. fig. 5), hvor gaderne Hospitalsstræde, Kirkestræde og Klerkegade løber sammen. Ved pladsen, der mod Klerkegade er markeret ved en køreport i gulkalkede teglsten, ligger også den tidligere hospitalsbygning fra 1836, der nu rummer kirkens kontorer.

Det 0,8 ha store kirkegårdsareal er tilnærmelsesvist L-formet; grunden er orienteret NNØ-SSV (herefter dog betegnet nord og syd). Mod nord afgrænses kirkegården af et til Sundet stødende lavt, sumpet terræn, der har været anvendt til græsning. Mod øst ligger Faaborg Sundskole, mens der i syd er lav bebyggelse, gennem hvilken der ad strædet Feltens Rist er fodgængeradgang til kirkegården. Kun arealet syd for kirken anvendes til begravelser; arealet nord for kirken er en nyere udvidelse udlagt som parkområde. På den egentlige kirkegård, dvs. arealet syd for kirken, er det vestlige (og ældste) afsnit udlagt til urnegravsteder og urneplæner. Her er desuden to bevaringsområder for historiske gravminder (lapidarier). Det sydøstlige afsnit, der er udlagt til kiste- og urnebegravelser samt fællesgrav, er anlagt 1942 ved kirkegårdsinspektør J. Gravesen, Svendborg. Urnebegravelser havde indtil da været henvist til Svendborg.[64]

Kirkegården hørte til det senmiddelalderlige klosteranlæg, men kan have været anlagt allerede i forbindelse med det ældre, fra 1396 kendte, †Helligåndshus. Den omtales tidligst 1506, da klostret fra byen overtog »then gadde, som løber fram for[ne] then Helleandsz closthers kyærgardh, till for[ne] Helleandsz closthers forbederingh«.[65] Der var tale om en gade vest for kirkegården, vel omtrent identisk med den nordre del af det nuværende Kirkestræde, der indtil 1858 var udlagt som kirkegård (jf. fig. 4).[66] Udvidelsen af klostergrunden har vel været betinget af den samtidige påbegyndelse af klosterkirkens skib, opført o. 1505-15 (jf. s. 641). Kirkegårdens udstrækning i senmiddelalderen (efter vestudvidelsen 1506) angives formentlig

i Resens kort o. 1677 (fig. 3), der viser kirkegården som et øst-vest-orienteret rektangulært areal syd for kirken. I forbindelse med retableringen af kirkens vestindgang 1857-58 (s. 666) var det nødvendigt at anlægge en lille kirkeplads. Til dette formål anskaffedes en lille del af den tilstødende mark, den såkaldte 'hospitalstofte', der siden 1540 tilhørte Odense Hospital.[67] Kirkegårdens vestlige udstrækning indskrænkedes samtidig, idet Kirkestræde blev ført igennem til den nye kirkeplads.[68] Parkområdet nord for kirken er anlagt 1938 efter plan af havearkitekt Poul Wad.[69]

1539 fik byen brev på kirkegården sammen med klosterkirken.[41] Fra 1675, da den sidste begravelse fandt sted på kirkegården ved (†)Skt. Nikolaj, var den byens eneste kirkegård. Efter 1671-taksterne kostede begravelse i den bedste jord 4 mark, i de næstfølgende klasser hhv. 2 og 1 mark.[70] Efter 1682 var der blot én takst, nedsat til 1 mark 2 skilling for voksne og det halve for børn.[71] Begravelse i fattigjorden foregik uden bekostning; denne lå østligt på kirkegården (jf. fig. 4). For at placere en sten på kirkegårdens grave betaltes 1 rigsdaler, mens et gravtræ eller

Fig. 5. Kirken set fra vest. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The church seen from the west.*

en gravramme takseredes til 2 mark.[71] 1697 blev det forbudt borgerne på egen hånd at markere gravene med kampesten.[72] 1802 blev kirkegården udvidet mod syd samt planeret og reguleret. Indtil da havde den ifølge kirkeværge Hans Kaster i 'umindelige tider været i den største uorden', hvorfor 'adskillige var uvidende om, hvor deres grave var at finde'. Kirkegårdens terræn var ujævnt (med opklappede tuer), angiveligt fordi 'folk havde den uskik, at når de fik i sinde at forbedre deres grave, tog de jord fra de lavere steder at forhøje disse (tuerne) med'.[73] Da begravelser i kirken med forordningen af 1805 blev forbudt, undersøgtes muligheden for at udvide kirkegården mod nord, gennem overtagelse af den såkaldte hospitalstofte. Jordsmonnet her blev dog fundet for vådt til at egne sig til begravelse, og i stedet anlagdes en assistenskirkegård øst for byen (jf. s. 801).[74] Da denne blev taget i brug 1811, skulle begravelser på den gamle kirkegård ophøre.[75] Tyve år senere bortsolgte kirkeinspektionen de til kirken hjemfaldne gravsten og planerede kirkegården.[76] Da pladsen på Gammel Assistens Kirkegård begyndte at blive knap, blev det 1838 atter tilladt, mod dobbelt betaling, at foretage begravelser på kirkegården ved kirken.[77]

Hegnet mod Kirkestræde udgøres af en lav, teglhængt mur af røde tegl, opført 1927.[78] I syd er en tilsvarende, men noget højere mur, også fra 1920'erne.[79] Mod nord og øst er levende hegn og trådhegn. †*Hegn*. Kirkegården var 1672 omgivet af en teglhængt mur på alle sider, hvoraf kirken udgjorde den nordre (jf. fig. 3). Af muren, der formentlig var senmiddelalderlig, stod den søndre side 'på hæld'.[80] Efter udvidelse og regulering 1802 var kirkegården mod vest hegnet af en teglstensmur, der flugtede med kirkens vestgavl, mod syd og øst af et stengærde (jf. fig. 4).[81] Det østlige stengærde, der flugtede med korets østgavl, blev 1837 fundet at stå på 'en af røde mursten bestående mur' af samme tykkelse som resterne af en nedbrudt mur ved koret.[82] Ved kirkegårdens indskrænkning 1858 til fordel for Kirkestrædes nordlige forlængelse blev kirkegårdsmuren stående vest for gaden, mens der sattes stakit om den reducerede kirkegård. På nordsiden af kirken afgrænsede et stakit kirkens areal fra de tilstødende haver og græsningsområder.[83] Forpladsen hegnedes 1858 af en pudset teglstensmur,[84] der senere blev gennembrudt ved Klerkegade, hvor der 1921 blev opført en portal med to spidsbuede fodgængerindgange (uden fløje).[85] Forpladsens nuværende adgangsforhold etableredes 1938.

Indgange. I Kirkestræde findes hovedindgangen, en køreport samt en fodgængerlåge, begge fra 1927 og med fløje af grålmalet smedejern.[86] Køreporten flankeres af to ældre granitpiller med indhuggede initialer »DF« (i nord) og »SD« for hhv. sognepræst David Rasmussen Fog (1764-1805) og byfoged Samuel Dedlau (1730-1802). †*Indgange.* Resens kort (fig. 3) giver indtryk af, at der o. 1677 var tre indgange til kirkegården, hhv. fra Klosterstræde, det nuværende Kirkestræde og Feltens Rist. Som †hovedindgang tjente antageligt den på Resens kort viste sydvendte indgang fra Kirkestræde. Den var ifølge en synsforretning 1672 en muret port.[80] 1720 opmuredes her en ny kirkeport.[87] I forbindelse med reguleringen af kirkegården blev den nedbrudt 1803 og erstattet af en ny port bestående af tre granitpiller med 'stakitport og låge'.[88] 1858 henlagdes hovedindgangen til det nuværende sted, og to af pillerne genanvendtes (jf. ovf.).[89] †Indgangen fra Klosterstræde, hvis beskaffenhed ikke kendes, forandredes 1696, da der i dens sted opførtes et hospital (se ndf.). Herved sløjfedes den hidtidige indgang, dog var der adgang til kirkegården gennem hospitalet (jf. fig. 3, 4).[90] Indgangen fra strædet Feltens Rist, hvis navn vidner om den †*kirkerist*, der skulle holde byens husdyr ude af kirkegården, sløjfedes 1862.[91] Da var risten for længst borte; 1832 omtaltes blot 'den låge som kaldes Feltens Rist'.[92]

BYGNINGER PÅ OG OMKRING KIRKEGÅRDEN.

Et *kapel* blev 1896 opført efter tegning af arkitekt Aage Langeland-Mathiesen.[93] Den pyntelige nygotiske bygning af røde normalsten i krydsskifte har spidsbuede vinduer og fladbuet vestindgang med korsprydet spidsbuet spejl; stik og gesimser ledsages af savskifter. Gavlene, hvoraf den vestre

smykkes af en korsblænding, er muret i strømskifter og har glatte kamme med fod- og toptinder. Sadeltaget er belagt med skifer. I kapellets hvidkalkede indre blev der 2009 indrettet kølefaciliteter, hvorved der mod østgavlen blev opført et lille maskinhus af træ.

†*Klostrets bygninger*. Kirken har udgjort sydfløjen i et flerfløjet anlæg, som blev nedrevet o. 1600 (jf. ndf.). Kun dele af en †østfløjs sydgavl samt en †korsgang, der ved opførelsen af skibet o. 1505-15 blev projekteret langs dets nordside men undervejs i byggeriet blev omdannet til sideskib, er endnu delvist bevaret (s. 641 ff.).

Klosterfløjenes antal og udstrækning er kun sparsomt kendt, men spor på korets nordfacade angiver placeringen af en †østfløj med en kort †forbindelsesfløj til den projekterede †korsgang. Eksistensen af en †vestfløj antydes desuden på skibets nordfacade og vestgavl. 1895 og 1966 blev partier af østfløjen og forbindelsesgangen yderligere påvist arkæologisk i en række grøfter; ved undersøgelsen 1966 blev desuden påvist fundamenter nord for koret fra yderligere bygninger, hvis udstrækning ikke kan fastslås (s. 661 ff.).[94]

†*Klosterbygningerne efter reformationen*. Niels Hammer, borger i Faaborg, købte 1549 for 300 mark af Odense Hospital et stenhus 'sønden op til den indgang der var til klostret'.[95] Forstanderne for Odense Hospital fik 1579 tilladelse til at sælge to stenhuse, hvoraf det ene blev angivet at ligge 'i klostergården'.[96] Ifølge Aage Fasmer Blomberg var der tale om klostrets østfløj.[97] 1629 fæstede Maren Nielsdatter af Odense Hospital en jord, 'som det gamle stenhus tilforn påstod, liggende norden og vesten op til kirken'. Dette hus kunne ifølge Fasmer Blomberg kun have været klostrets vestfløj. I de følgende år fæstede Maren Nielsdatter stadig 'det gamle stenhus, er nu en have liggende norden og vesten op til kirken'.[98] 1671 omtales en abildhave sammesteds, muligvis identisk med en meget stor, gammel frugthave der fandtes vest for kirken indtil o. 1900.[99]

Byens †*latinskole* lå 1672 i kirkegårdens sydvestlige hjørne (jf. fig. 3).[80] Om den har ligget her siden grundlæggelsen 1523,[100] er uvist. Ejler Rønnow til Hvidkilde skænkede 1551 tre ørter byg af en gård i Olmerore (Ulbølle Sogn) til underhold af skolemesteren og en 'fattig, faderløs pebling'. Samme gård havde tidligere tilhørt Vor Frue Alter i (†)Skt. Nikolaj (s. 780).[101] Anne Rosenkrantz til Søholm gav 500 rigsdaler i 1616, mens Jørgen Hvedholm 1631 gav 100 rigsdaler til underhold af en discipel.[101] Biskop Jacob Madsen beskrev 1588 skolebygningen som lille og med 'tag', dvs. rør- eller stråtækket.[102] Ved en synsforretning 1672 blev det syv fag lange hus fundet brøstfældigt; 1697 var det opført 'af ny'.[103] Latinskolen nedlagdes 1740, hvorefter skolens fundatser overførtes til latinskolen i Odense.[104] Den danske skole holdt til i bygningen indtil dens nedrivning 1773-74; materialerne genanvendtes til degnens bolig.[105]

Et †*hospital* med plads til otte personer stiftedes 1696 af borgmester Jacob Jørgensen.[101] Bindingsværkshuset lå ved kirkens sydvestlige hjørne, uden for kirkegården, og var sammenbygget med kirkegårdsmuren (jf. fig. 4). 1836 flyttede hospitalet til en ny grundmuret bygning vest for kirkegården, opført af murermester Jørgen Hansen Lang.[106]

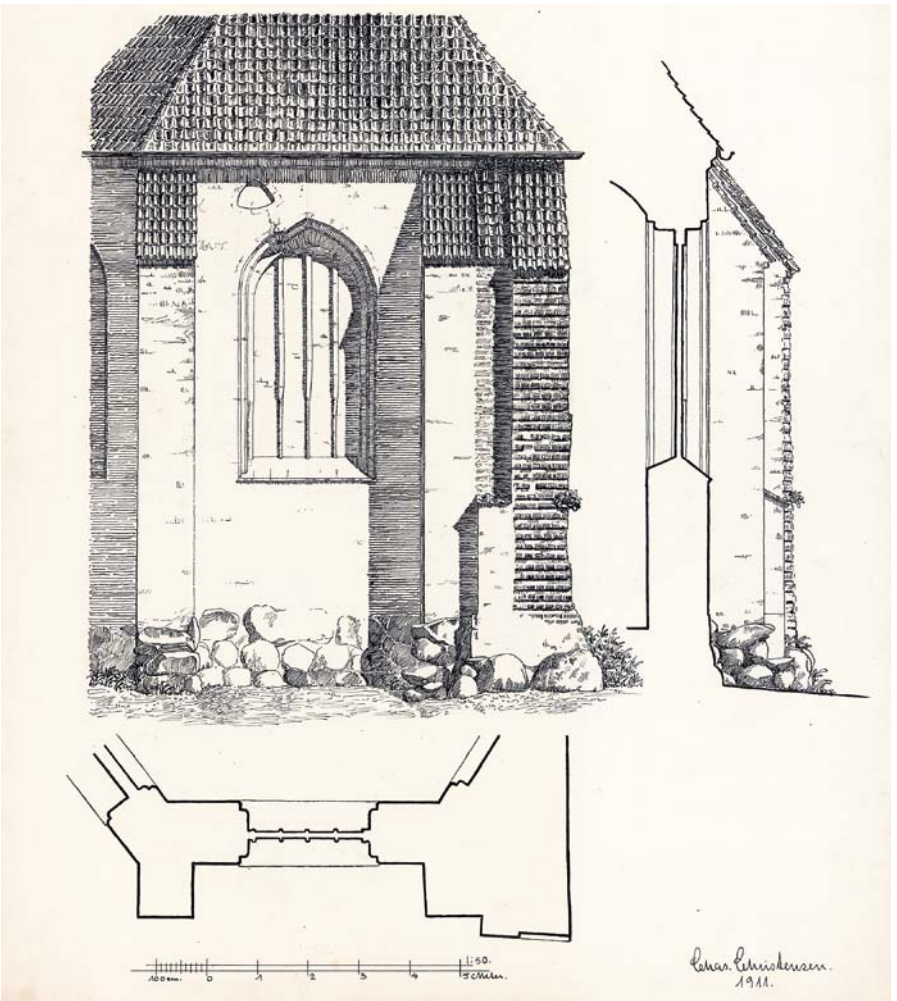

Fig. 6. Korets østgavl (s. 622 ff.). Plan, snit set mod nord og opstalt 1:150. Tegnet af Charles Christensen 1911. – *East gable of chancel.*

BYGNING

Kirken blev påbegyndt kort efter klostrets oprettelse 1477 med opførelsen af et kor med tresidet østgavl, der kom under tag o. 1490. O. 1505-15 blev koret sluttet til et stort basilikalt skib, som blev planlagt med kun sideskib mod syd. Tidligt i byggeriet blev denne plan imidlertid opgivet til fordel for et tredelt skib, da en påbegyndt †korsgang langs dets nordside blev integreret som et nordre sideskib. Skibet blev først endelig overhvælvet 1681, hvorved det blev ombygget til en pseudobasilika.

Kirken har udgjort sydfløjen i et flerfløjet anlæg, der med undtagelse af genanvendte partier af en †korsgang blev nedrevet o. 1600. Klosterfløjene er kun sparsomt kendt, men fra murværksspor på kirken samt arkæologiske undersøgelser kendes en †østfløj, en kort †forbindelsesfløj samt en †vestfløj; †østfløjens planudlægning antyder en planlagt ombygning af koret.

1857-58 gennemgik kirken en stor veldokumenteret restaurering under ledelse af bygningsinspektør C. Møller, Odense. Et omfattende restaureringsforslag fra 1902, udarbejdet af arkitekt N. P. Jensen, Odense, blev ikke realiseret. Kirkens orientering har en stærk afvigelse mod syd.

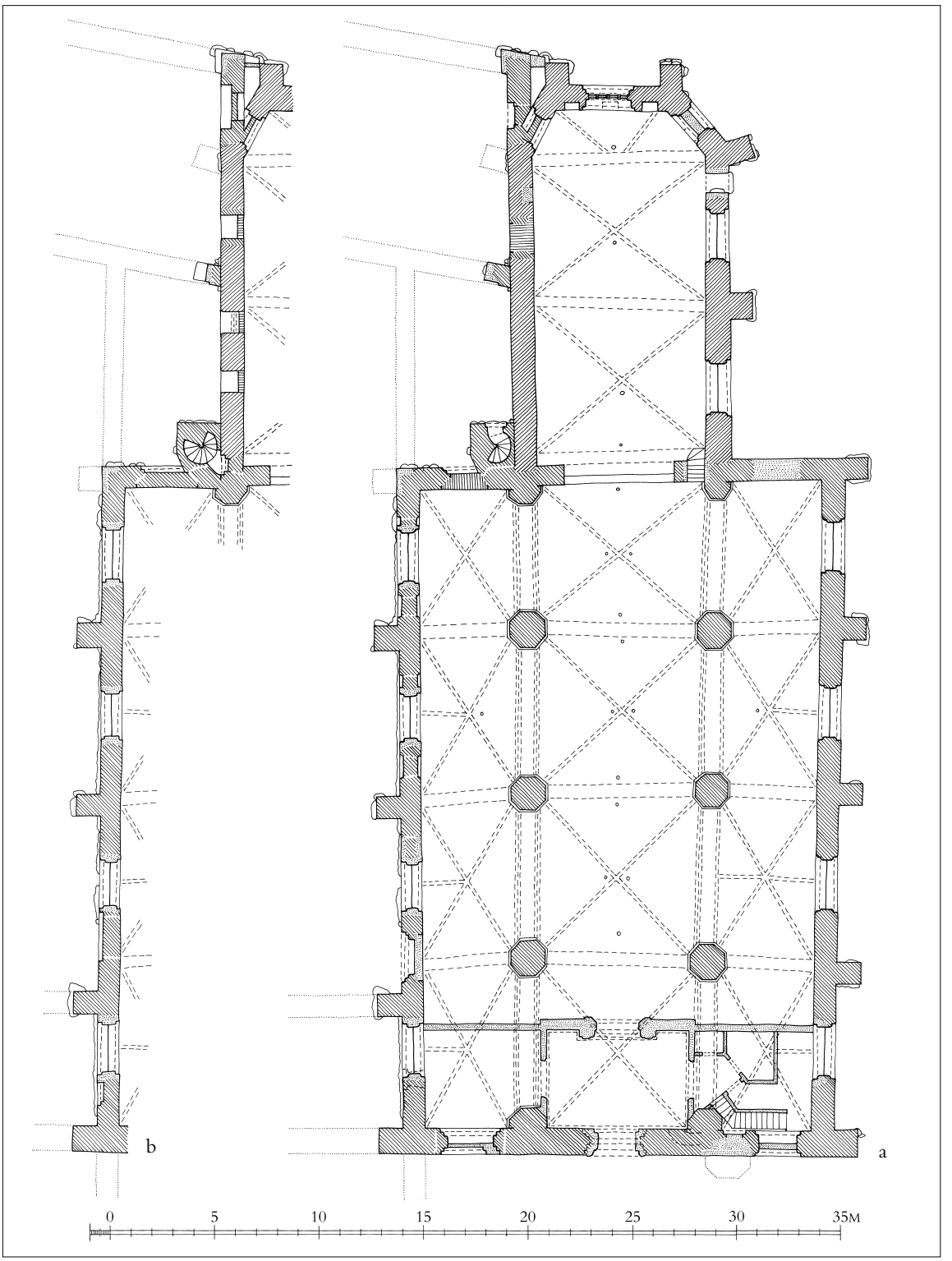

Fig. 7a-b. a. Plan. b. Udsnit af øvre plan. 1:300. Målt af Rolf Graae og Erling Jessen 1971, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2013. – a. *Ground plan. b. Detail of upper floor plan.*

Fig. 8a-d. Aksonometrisk rekonstruktion af fire stadier i kirkens bygningshistorie 1:500. a. O. 1490. Koret er opført. b. O. 1505-15. Skib med †korsgang langs nordsiden er under opførelse. c. O. 1505-15. Skibet er opført. Klosterfløjenes anslåede placering er markeret ved prikning. d. 1681. Skibet er ombygget til pseudobasilika. Tegnet af Thomas Bertelsen 2013 – *Axonometric reconstruction of four stages in the construction history of the church. a. C. 1490. The chancel has been built. b. C. 1505-15. Nave with cloister along the north side during construction. c. 1505-15. The nave has been built. The estimated placing of the monastery wings is marked by dots. d. 1681. The nave has been rebuilt as a pseudobasilica.*

KORET

Plan og opbygning. Koret, som dendrokronologisk dateres til o. 1490 (jf. s. 676, fig. 8a), er opført på en mod øst let skrånende grund og udlagt over to næsten kvadratiske fag med tresidet østgavl (fig. 7). Polygonens nordre side blev forstyrret ved opførelsen af klostrets †østfløj (jf. s. 661), men af de bevarede partier fremgår, at den er uregelmæssigt vinklet med en let forskydning mod nord. Udven-

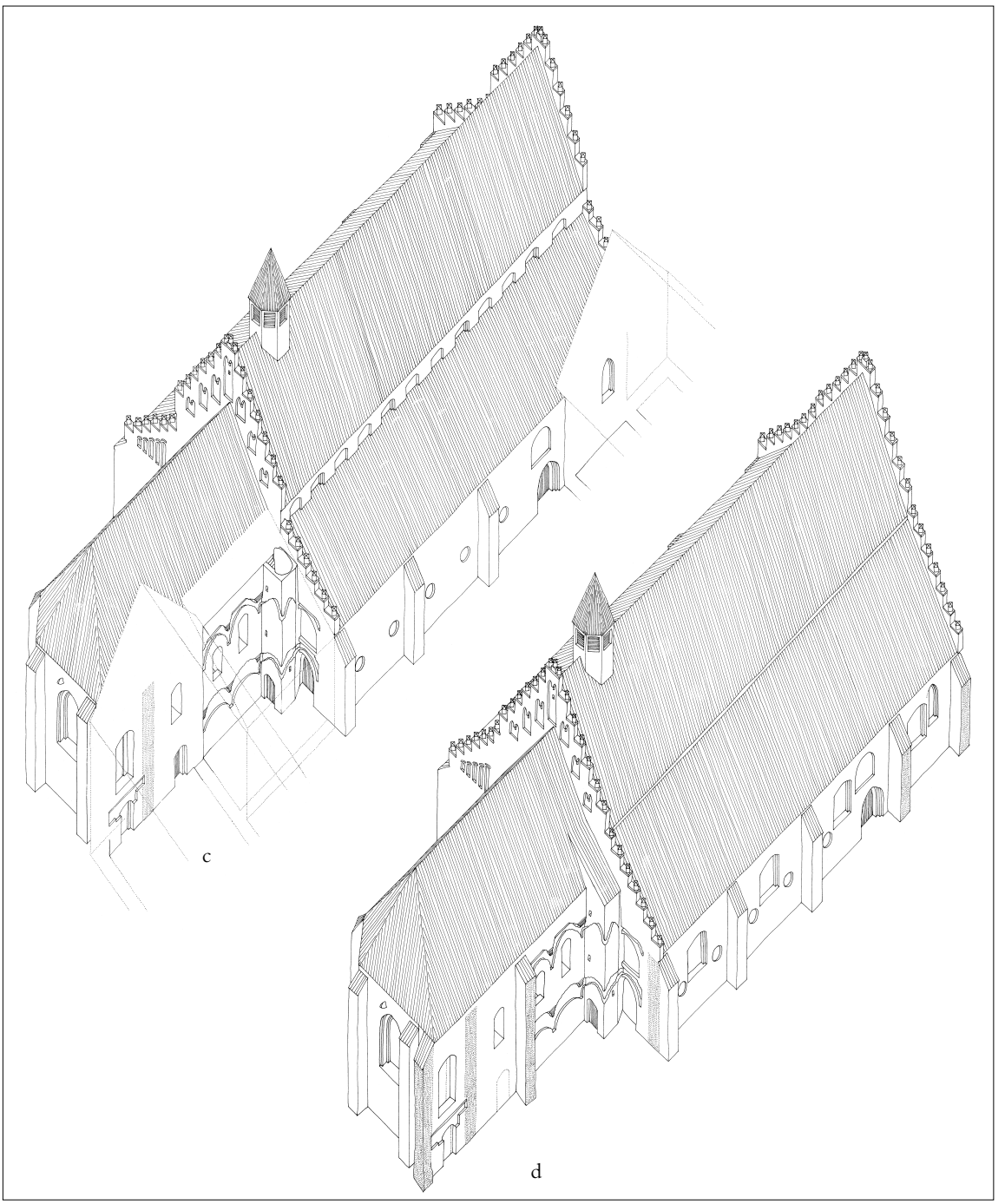

digt markeres hjørner og de enkelte fag af stræbepiller, som kun er udeladt mod nord, hvor klosterfløjen skulle tilsluttes. Ved opførelsen af †østfløjen blev polygonens nordre stræbepille nedhugget men ses i facaden som en forstyrrelse (fig. 12). Som den modsvarende pille har denne formentlig været vinklet diagonalt på muren, mens polygonens to østvendte piller er orienteret ret mod øst.

Omstændigheder i byggeriet taler for, at koraf-snittet er blevet afkortet mod vest ved opførelsen

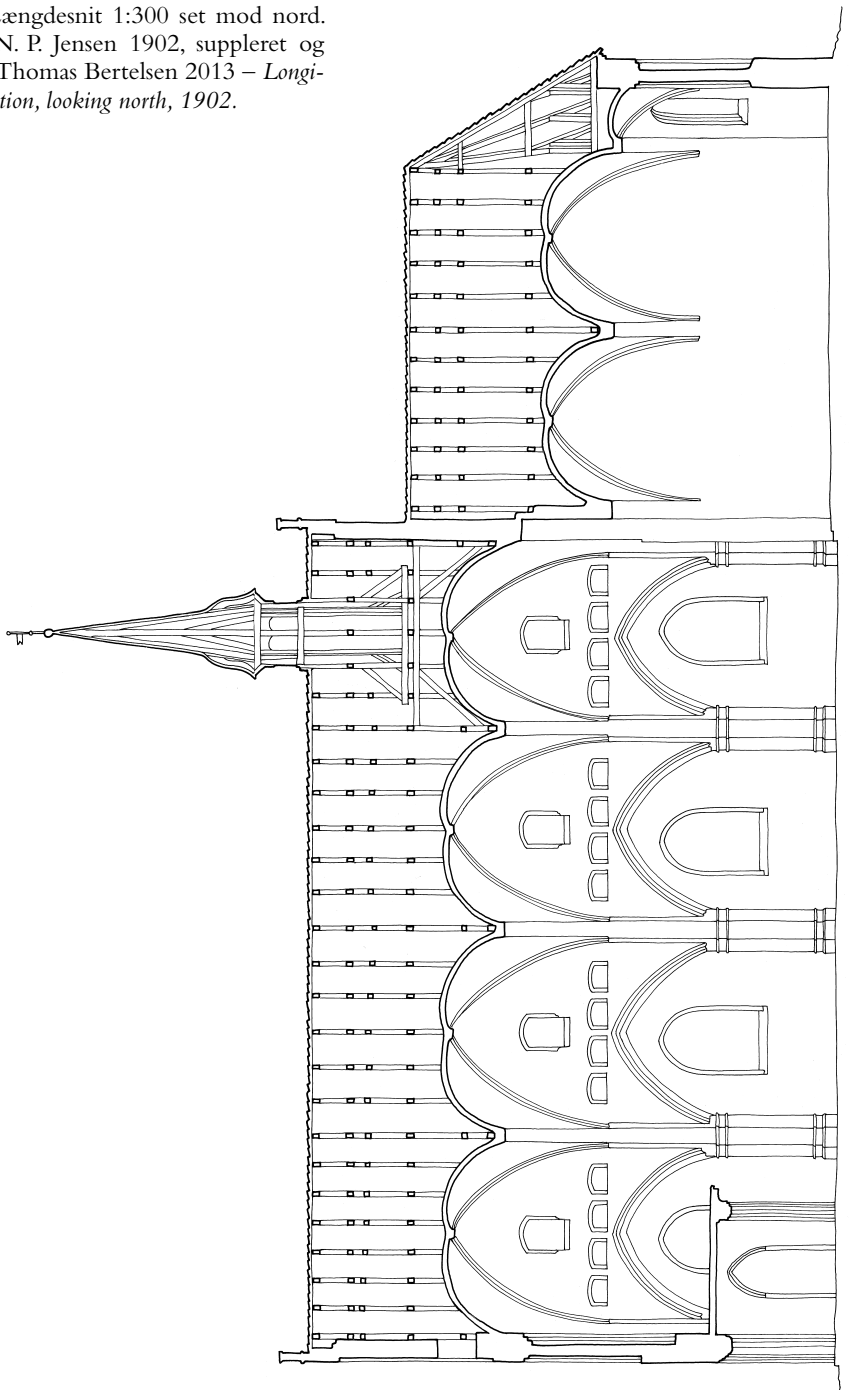

Fig. 9a. Længdesnit 1:300 set mod nord. Målt af N. P. Jensen 1902, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2013 – *Longitudinal section, looking north, 1902.*

af skibet o. 1505-15. En højtsiddende blændet dør i korets nordmur, som ses fra trappehuset (fig. 130, s. 656 f.), er således delvist placeret ud for den yngre triumfmur og er dermed uforenelig med korets nuværende indretning. Hertil kommer to hvælvforlæg på korets nordfacade, som

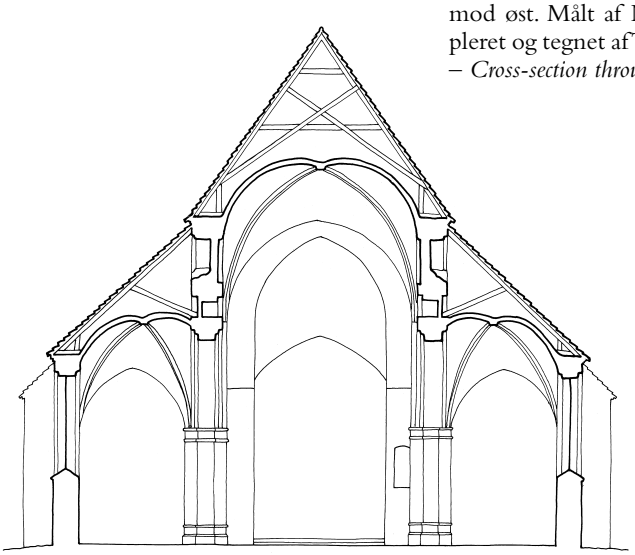

Fig. 9b. Tværsnit 1:300 gennem skibet set mod øst. Målt af N. P. Jensen 1902, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2013 – *Cross-section through nave looking east.*

synes disponeret til et længere murstræk (jf. s. 661). Formentlig er der blot tale om en let afkortning i forbindelse med nybyggeriet.

Materialer og teknik. Facaderne, som er rejst direkte over granitfundamentet, dækkes af tykke kalklag, men oprindelige partier ses på polygonens nordside, som i overgangen til klostrets †østfløj står beskyttet i et hulrum, hvortil der er adgang fra loftet (fig. 134, s. 661 f.). Dertil kommer et mindre facadeudsnit, der er skjult bag nordsidens yngre trappehus (fig. 129). Heraf fremgår, at koret har stået med blanke mure af røde teglsten i munkestensformat, iblandet spredte mørkbrændte sten. Over hvælvet er bagmuren i uregelmæssigt munkeskifte med ujævn fugebehandling; murkronen dannes her af et rulskifte over en bort af rulstillede bindere, der veksler med kantstillede løbere.[107]

Da nordsiden af polygonen over loftet er blevet nedrevet og efterladt som en rå gennembrydning (jf. s. 661), ses, at koret er opført som en kassemur med kerne af kamp og teglaffald, nedstøbt i mørtel (fig. 13).

Facaderne har oprindeligt stået med åbne *stilladshuller*, som i begyndelse af 1900-tallet endnu fandtes mod øst og nord; disse er siden lukket (fig. 38, 17b).

Mod øst afsluttes korets sadeltag i en oprindelig tresidet helvalm (jf. s. 673), som slutter sig til murkronens falsgesims. Den nuværende gesims er muligvis fra nyere tid, men bag nordsidens trappehus ses et parti af en tilsvarende oprindelig gesims, der formentlig har været højere end det ene bevarede skifte (fig. 129). Også stræbepillerne, som afsluttes umiddelbart under murkronen, har falsgesims; som pillernes hulteglstækkede skråtage er disse fra nyere tid.

Under gesimsen har sydfacaden fire små skråtstillede skjoldblændinger, to i hvert fag, mens polygonens øst- og sydfacade hver har én; blændingerne har meget vel været bemalet med våbener for klostrets bygherre og donatorer.[108]

Døre. Fordelt i to rækker over hinanden har korets nordmur fem døre, som har ledt til klosterets †østfløj samt til den tilstødende korte †forbindelsesfløj (fig. 7, 11-12, 131, s. 661 ff.). Alle er blændet, og deres funktion kan kun delvist udredes. Omstændigheder taler dog for, at de to østligste er samtidige med den yngre klosterfløj, mens de øvrige er oprindelige.[109]

Det østligste fag har nederst en dør, som ved opførelsen af †østfløjen har ført til dennes 1. stokværk. Åbningen, som formentlig ved fløjens

Fig. 10. Korgavlen set fra sydøst (s. 622 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Chancel gable seen from the south east.*

nedrivning er lukket med teglsten i munkestensformat i murens fulde bredde, har fladbuet halvstensstik mod begge sider; indvendigt er dens østre del ødelagt af et epitafium (nr. 3).

Umiddelbart herover, med en let forskydning mod øst, ses indvendigt en dør til †østfløjens 2. stokværk, mens der i korets vestligste fag er to tilsvarende døre mod den korte †forbindelses-

Fig. 11. Nordfacade af korets vestligste fag, set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *North facade of westernmost bay of the chancel, seen from the north.*

fløj, som har strakt sig mellem nordre sideskib og †østfløj (jf. s. 661 ff.). Alle er dækket af et fladbuet halvstensstik; i facaden er indfatningerne sat af rundede sten (fig. 11-12).

De tre højtsiddende døre, som senest må være blændet ved nedrivningen af de tilstødende †klosterfløje, er lukket med tynde mure i flugt med bagmuren, så de udvendigt står som dybe nicher. Heraf fremgår, at de to yderste er ført ret igennem muren, mens den midterste dækkes af tre aftrappede, fladbuede stik og derved må have haft trappeløb i murlivet. Den kalkede bagmur har ingen spor af dørenes videre forløb, men den vestligste har meget vel ført til et †*lektorium* der fandtes i korbuen indtil 1776-77 (jf. s. 711), mens den midterste dør kan have ledt til gulvet.

Vestligst i det vestlige korfag har nordmuren endnu en dør, som ses fra trappehuset ved nordre sideskibs østgavl; herfra ses den snævre dør med fladbuet halvstensstik og halvstensfals, yderst med

Fig. 12. Nordfacade af korets østligste del med parti af †østfløjens sydgavl (s. 661 ff.), set fra nordvest. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *North façade of the easternmost part of the chancel with an area of the south gable of the †east wing*

rundet, inderst med affaset kant (fig. 130). Døren, som er blændet med røde teglsten i munkestensformat, kan være tiltænkt et †lektorium, men da den allerede blev sløjfet ved overhvælvningen af koret, må denne plan hurtigt være opgivet.[110] Når der i trappehuset omhyggeligt er levnet plads til døren, må den dog være tiltænkt en rolle ved skibets opførelse o. 1505-15; muligvis var det da hensigten at genanvende den som opgang til loftet (s. 656 f.).

En smal dør i sydmurens østligste fag er antageligt fra nyere tid (jf. s. 672).

Fig. 13. Korpolygon ved sammenstødet med klosterets †østfløj set fra korloftet mod nordøst (s. 622, 661 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Chancel polygon where it meets the east wing of the monastery, looking north east from the chancel loft.*

Vinduer. Koret oplyses af fem vinduer, tre i korpolygonen samt ét i hvert af sydmurens to fag. Ret mod øst udfyldes gavlen af et stort vindue med spidsbuet halvstensstik; den blændede lysning er før 1859 lukket med teglsten i munkestensformat (fig. 6, 10, 133). Ud- og indvendigt ledsages åbningen af en dobbeltfals, hvis inderste led har øget dybde i forhold til det ydre. Falsene har affaset kant, mod koret er det inderste led dog rundet.

Lysningen har bevaret oprindeligt stavværk, som helt enkelt inddeler den i fire lodrette felter. De tre kvartstensbrede stave er retkantede med undtagelse af den nedre tredjedel, som har rundet forkant; indvendigt er denne nedre del af de yderste stave borthugget.

Også vinduerne i korpolygonens diagonale mure har blændet lysning; den vestre del af det nordre vindues yderside er yderligere ødelagt ved opførelsen af klostrets †østfløj (jf. s. 661 ff.).[111] Dette vindues tilmuring af røde teglsten i munkestensformat må senest være udført ved fløjens tilkomst; det søndre var lukket 1859 (fig. 16a). De to vinduer er identiske med korets sydvinduer, hvis spidsbuede lysninger har ind- og udvendig halvstensfals med rundet kant. De meget dybe lysninger antyder, at endnu en fals har eksisteret (jf. s. 648).

Hvælv. Korets to fag dækkes hver af et krydshvælv, mens polygonen har tredelt hvælv. Ved hvælvslagningen bliver den vestligste dør i korets nordmur sløjfet (jf. s. 627 f.). Hvælvene hviler i

Fig. 14. Korets indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Chancel interior looking east.*

ydermurene over vægforlæg, mens der mod triumfmuren, som er samhørende med skibet, er en bred spidsbuet skjoldbue. Halvstensribberne er ligesom de bredere spidsbuede gjordbuer retkantede, mens de puklede halvstenskapper har sildebensmurede rygninger.

I polygonen udspringer den nordre ribbe i sammenstødet mellem nord- og østmuren, mens den søndre tilsvarende er placeret med en nordlig forskydning på ca. 70 cm. Denne afvigelse kan tilskrives den tresidede korafslutnings uregelmæssige planudlægning (jf. s. 622).

Et mindre hul vestligst i det vestre hvælvs vestkappe kan være et *klokkerebshul* med relation til skibets tagrytter, der formentlig indeholder dele fra et middelalderligt †messeklokkespir (s. 667). Andre huller i kapperne er nyere lampehuller.

Nicher. Koret har flere vægnicher, hvoraf tre er indsat i østmuren og dækkes af fladbuede halvstensstik med prydskifte af løbere (fig. 132). De to nordligste er intakte, ca. 127×75 cm, mens den søndre ved indsættelsen af et skab er forlænget nedad til i nyere tid (jf. s. 720).[112] I polygonens sydvæg ses en tilsvarende blændet niche, som kan have haft en pendant mod nord, der ikke fremstår i den glatpudsede mur. I denne side har koret østligst i det østligste fag haft yderligere en fladbuet niche, ca. 55 cm bred, som er lukket med teglsten i munkestensformat. En tilsvarende har formentlig eksisteret mod syd men er sekundært omdannet til en smal dør, med genanvendelse af fladbuestikket (jf. s. 672).

Fig. 15. Skibets østgavl, set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *East gable of the nave, seen from the south east.*

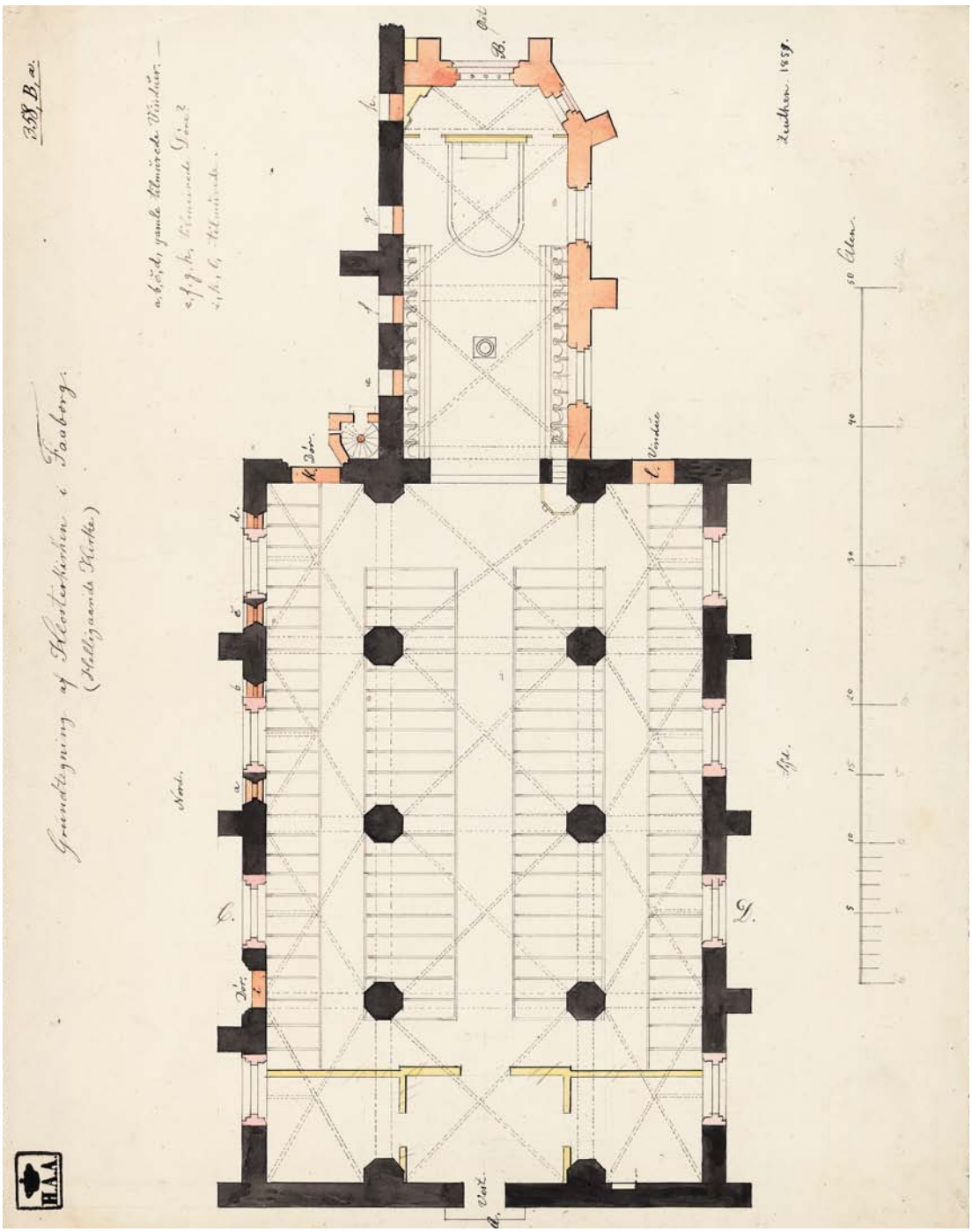

Fig. 16a-c. Plan, snit og facadeopstalt, skitser. 1:300. a. Plan. b. Snit set mod øst. c. Vestfacade. Tegnet af C. O. Zeuthen 1859. – *Plan, section and facade elevation. a. Plan. b. Section looking east. c. West facade.*

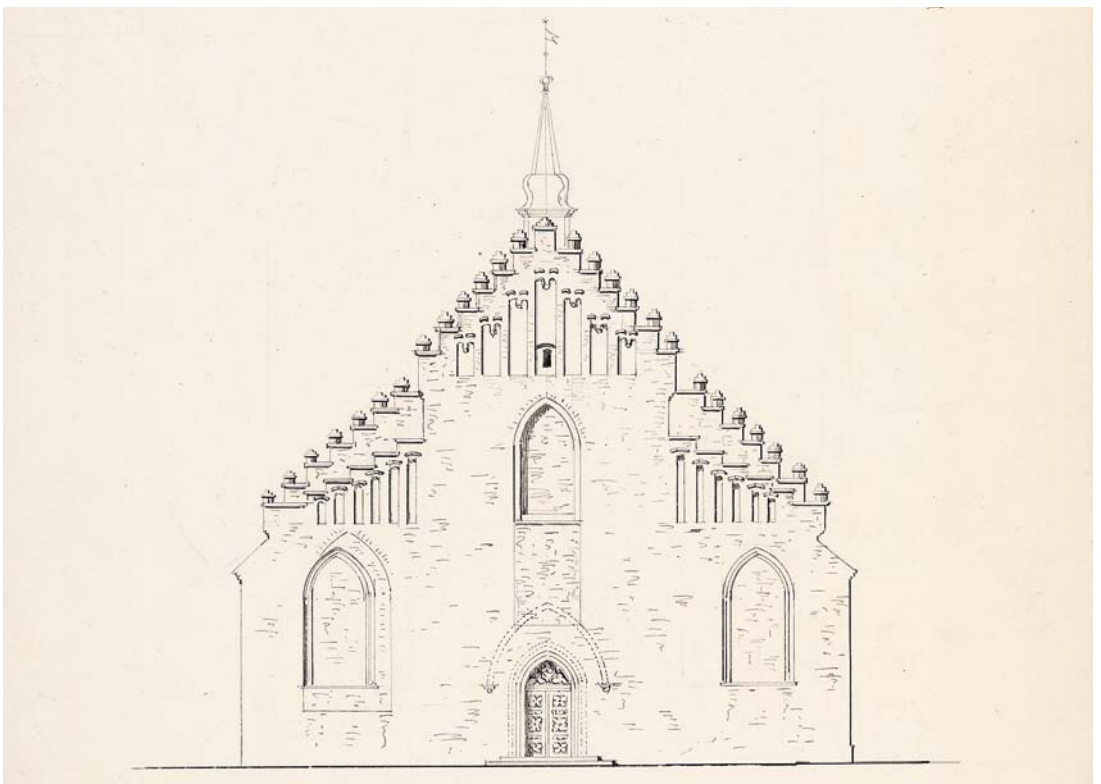

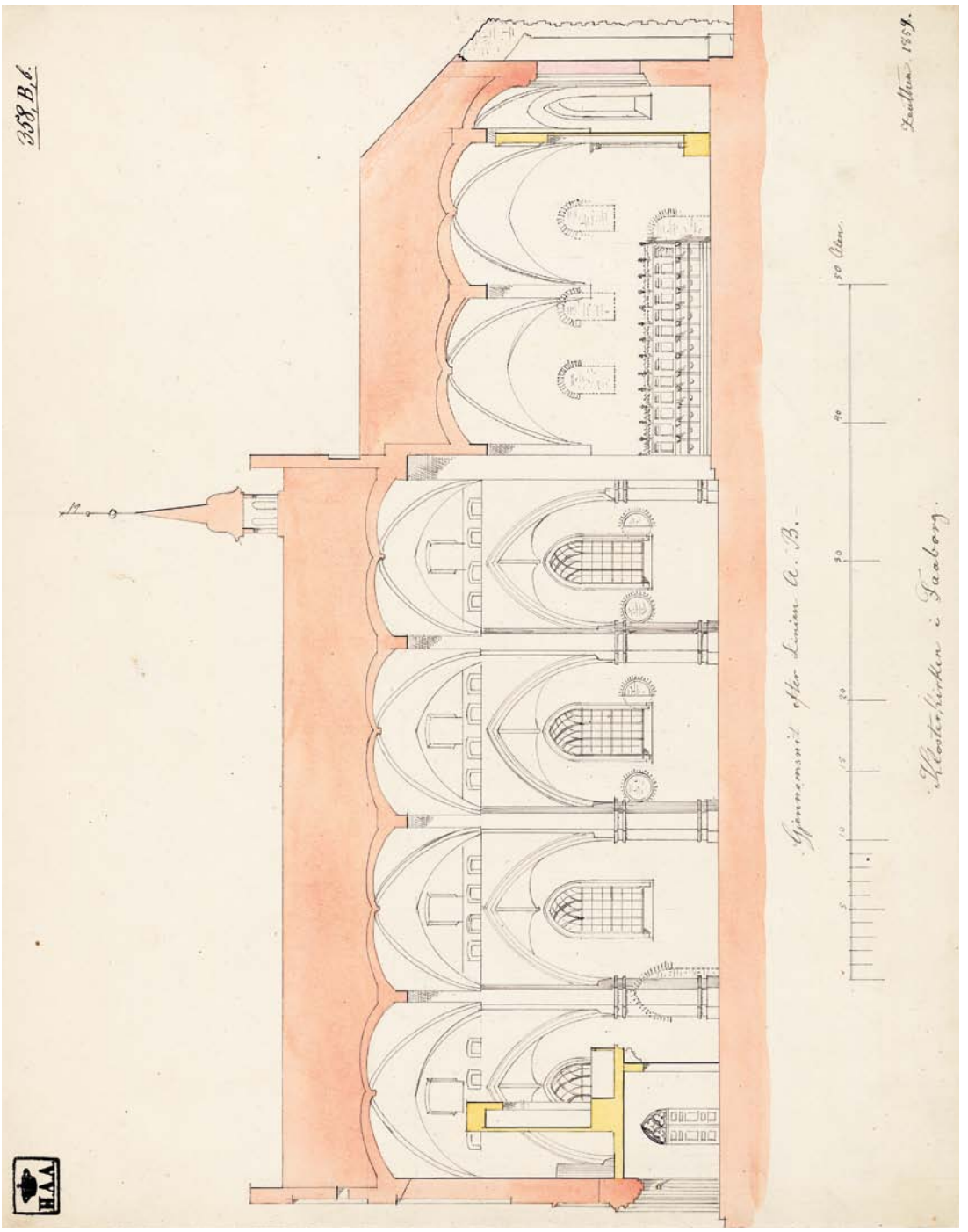

Fig. 16d-e. Snit og facadeopstalt, skitser. 1:300. d. Snit set mod nord. e. Nordfacade. Tegnet af C. O. Zeuthen 1859. – *Section and facade elevation. d. Secton looking north. e North facade.*

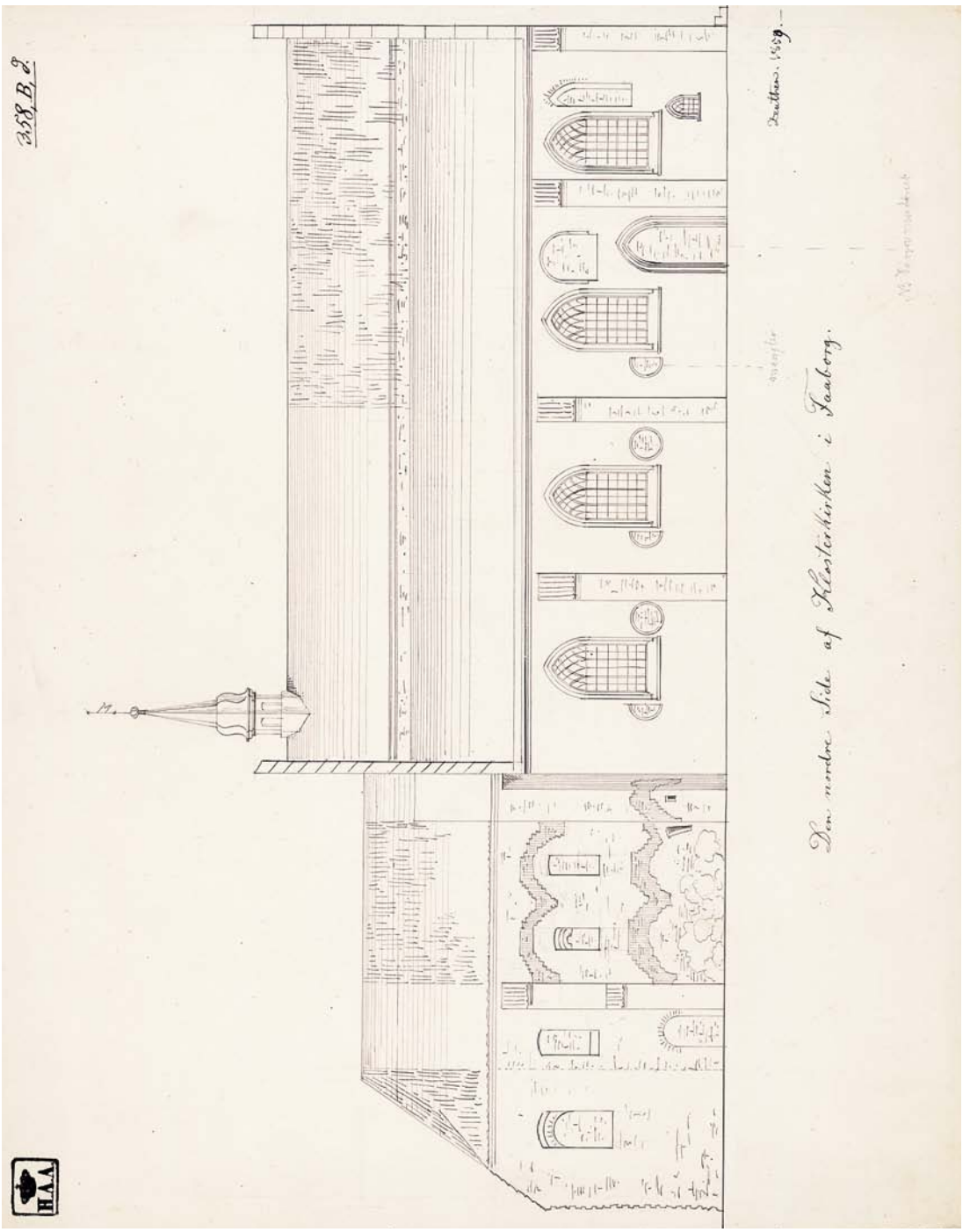
358 B. d.
Den nordre Side af Klosterkirken i Vadstena.
Dalton. 1859.

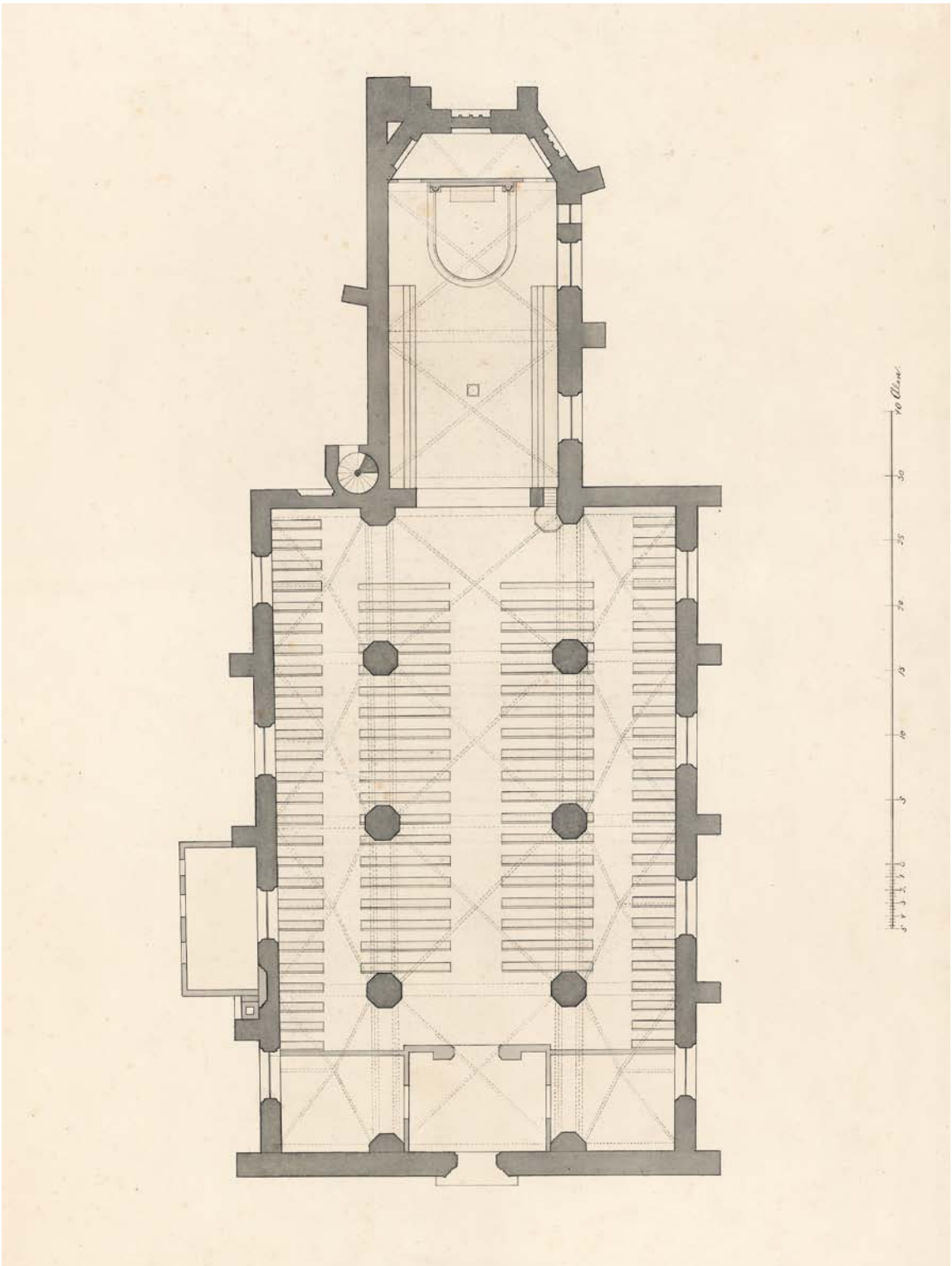

Fig. 17a-c. Plan og facadeopstalter. 1:300. a. Plan. b. Østfacade. c. Vestfacade. Målt og tegnet af N. P. Jensen 1902. – *Plan and facade elevations. a. Plan. b. East facade. c. West facade.*

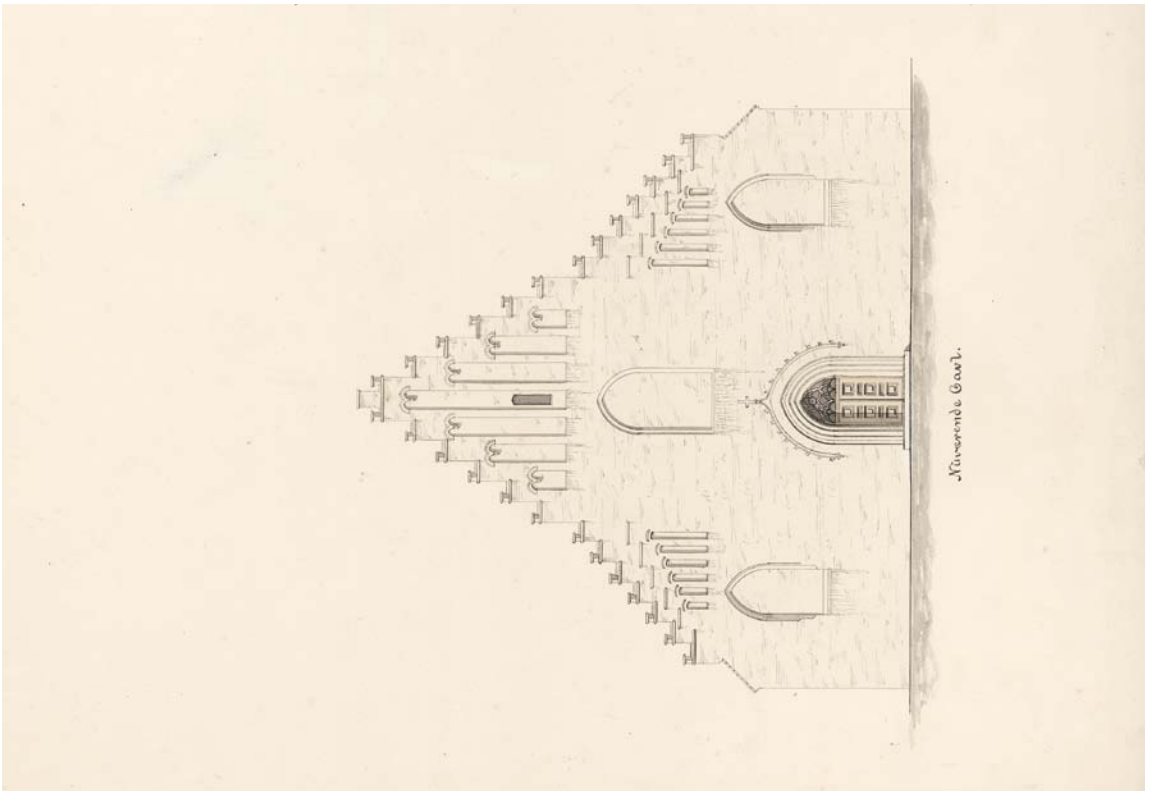
Nuværende Gavl.

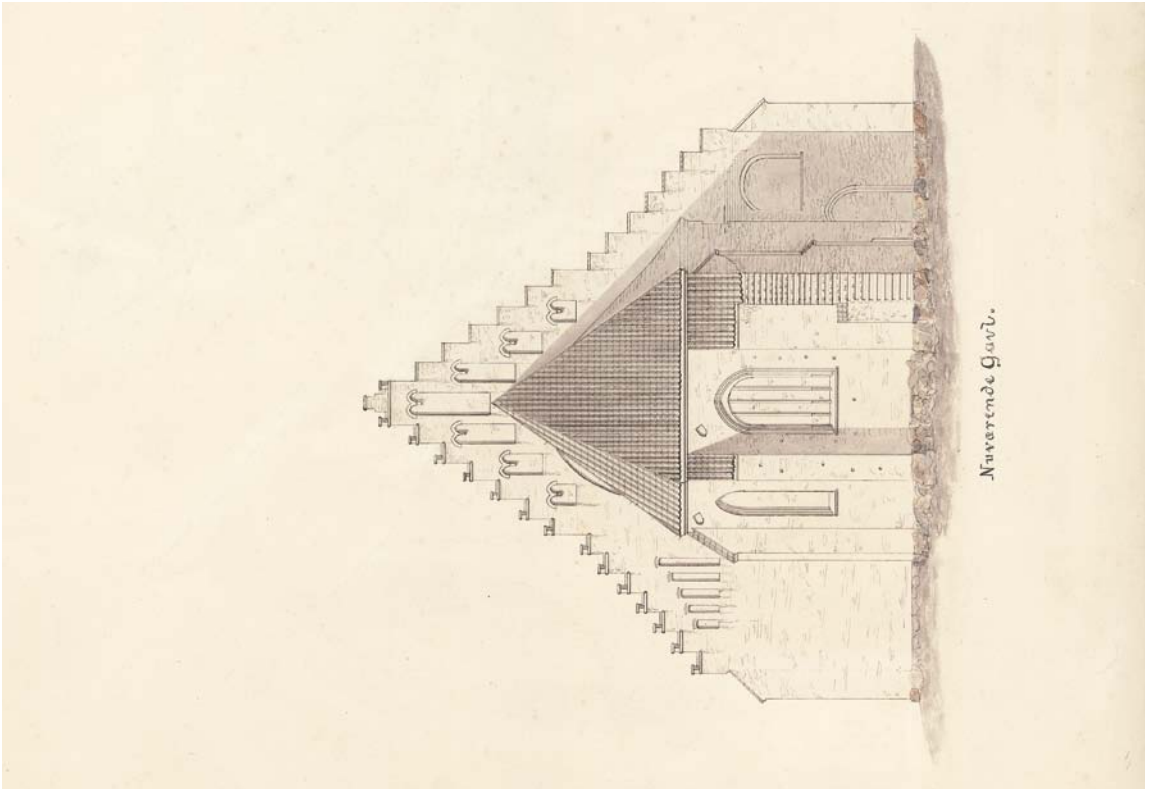
Nuværende Gavl.

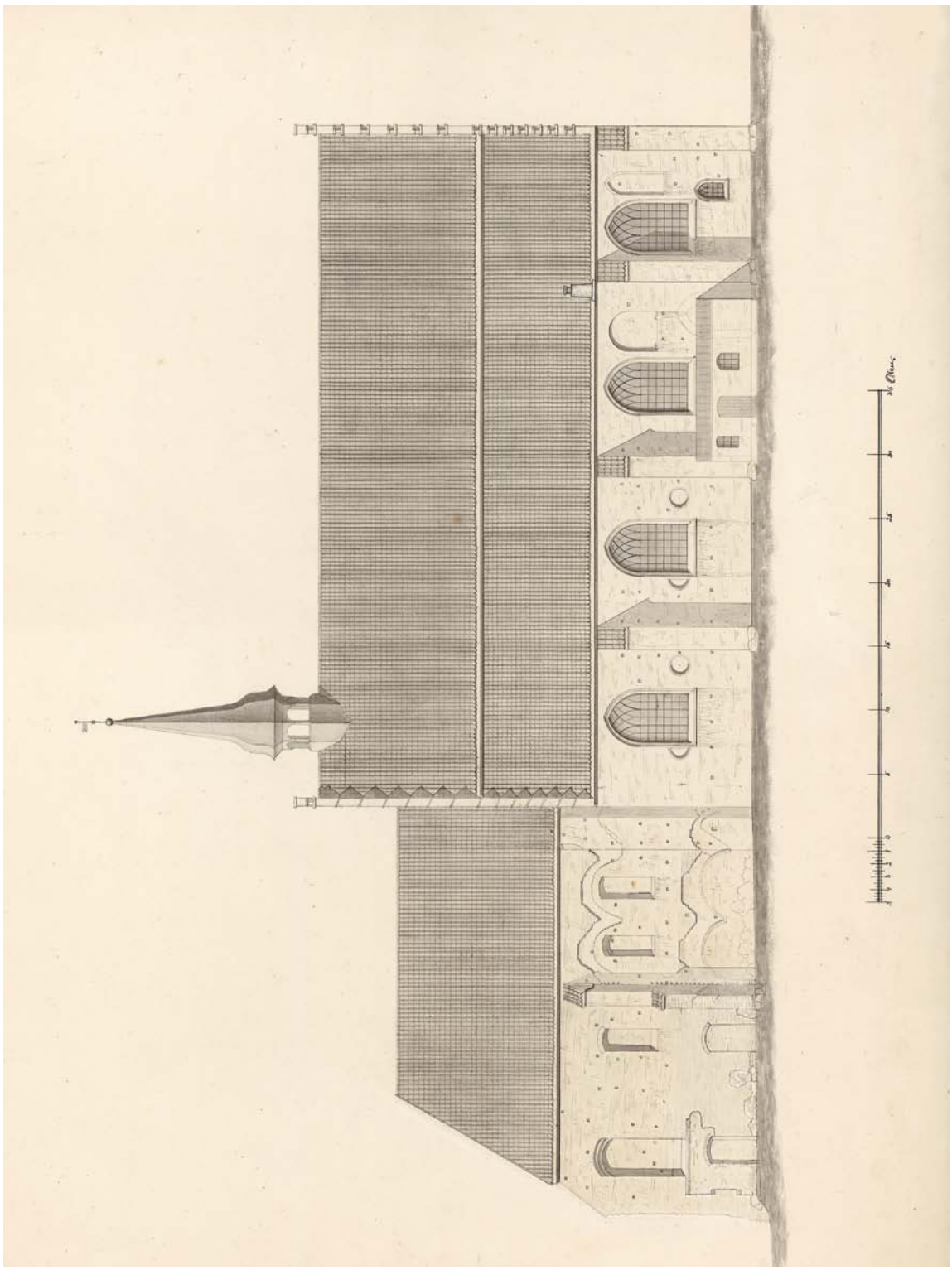

Fig. 17d-e. Facadeopstalter. 1:300. d. Nordfacade. e. Sydfacade. Målt og tegnet af N. P. Jensen 1902. – *Facade elevations. d. North facade. e. South facade.*

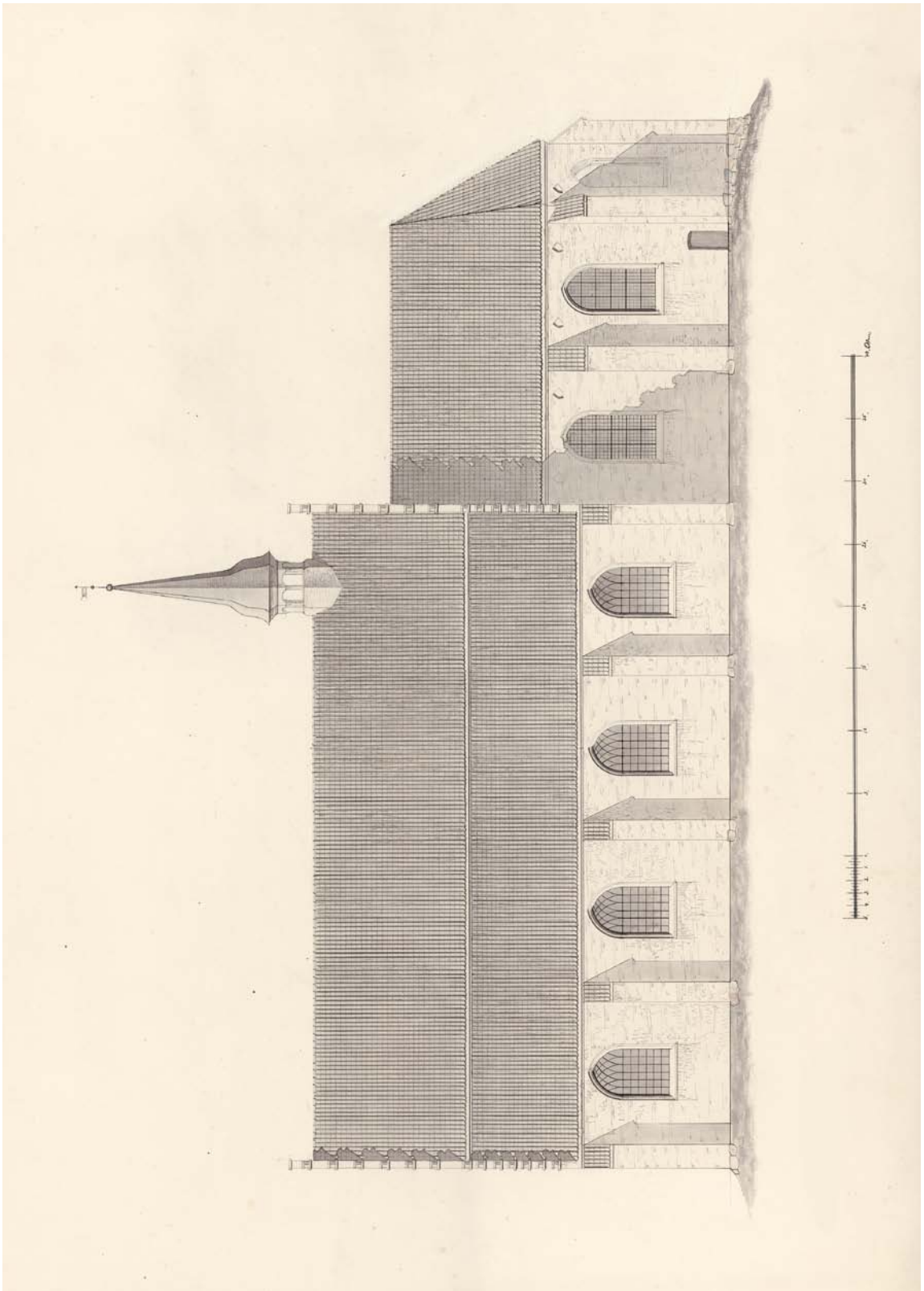

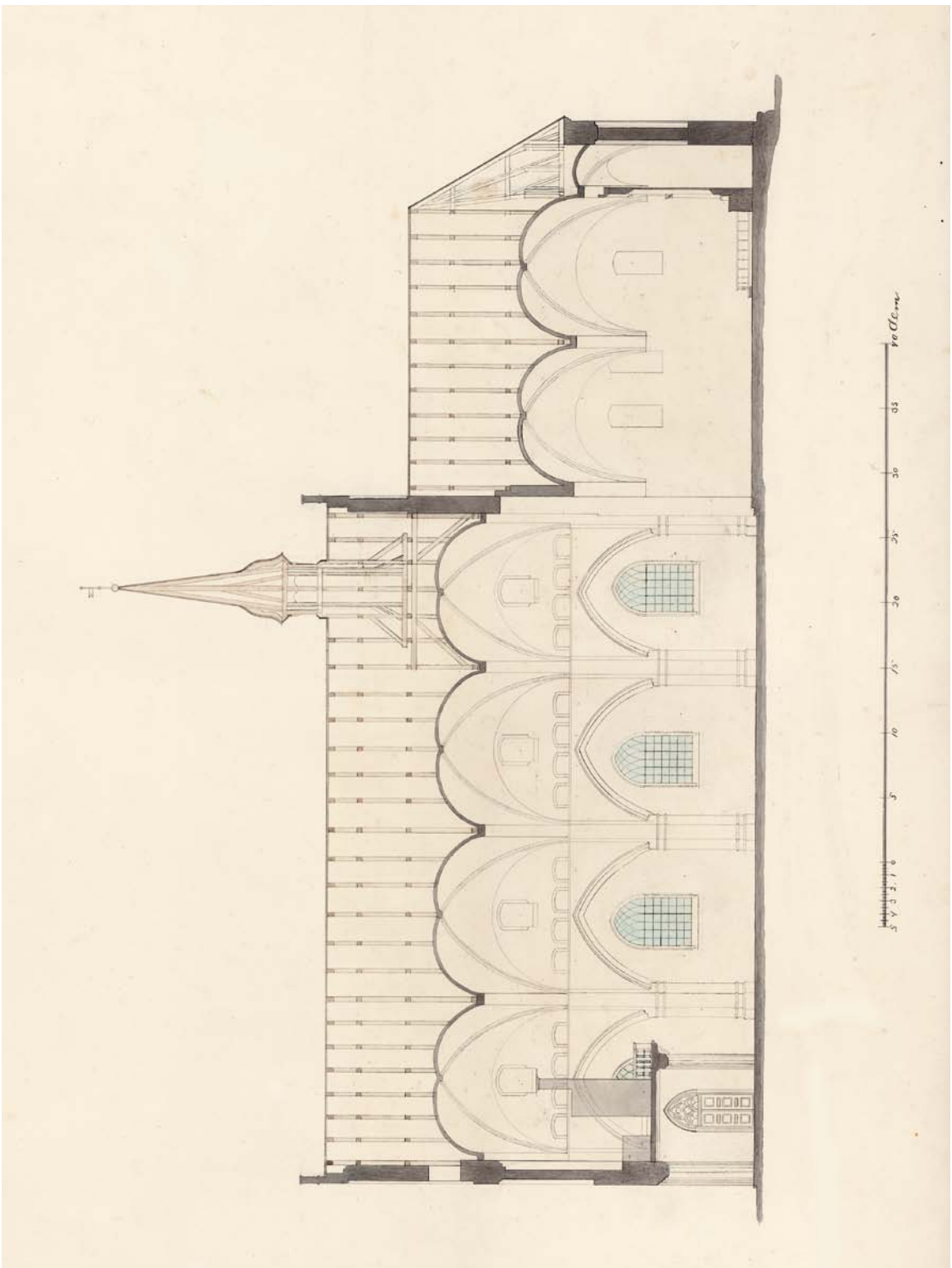

Fig. 17f-g. Snit. 1:300. f. Snit set mod nord. g. Snit set mod øst. Målt og tegnet af N. P. Jensen 1902. – *Sections. f. Section looking north. g. Section looking east.*

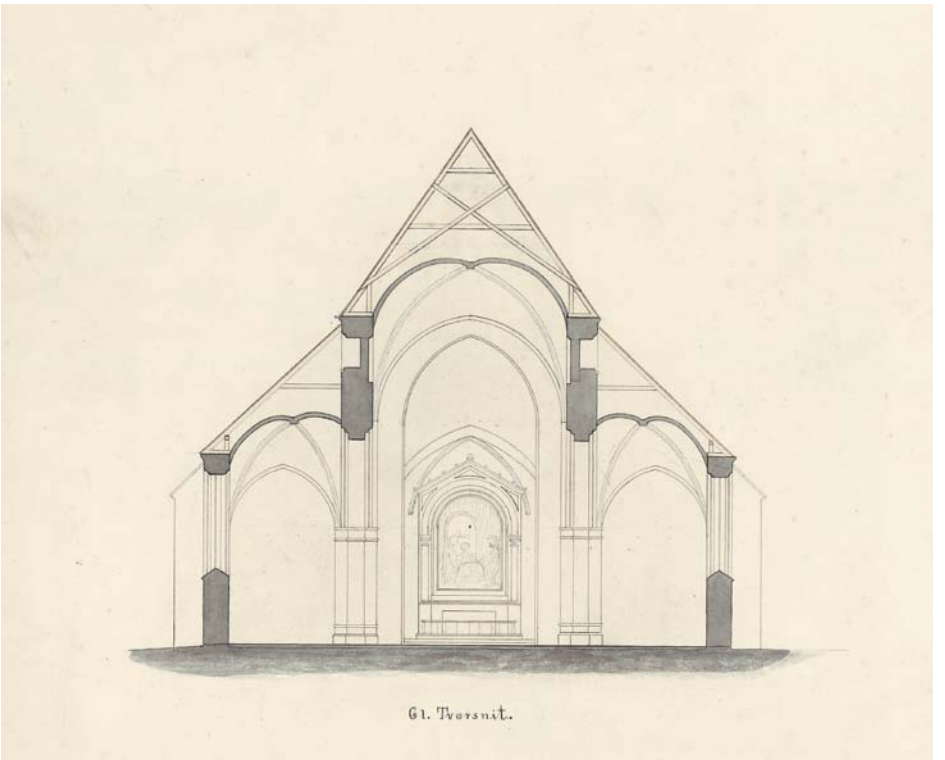

SKIBET

Plan og opbygning. Koret fik ifølge dendrokronologiske undersøgelser tilføjet et stort basilikalt skib mod vest o. 1505-15 (fig. 8b-c). Byggeriet kan derved knyttes til klostrets erhvervelse af en gade vest for kirkegården 1506 (jf. s. 612).

Fra loftet ses, at skibets østgavl omslutter korets langmure, som ved nybyggeriet må være let forkortet (fig. 7, jf. s. 623 ff.).[113]

Skibet er udlagt som et fire fag langt basilikalt langhus. Sideskibene er disponeret med rektangulære fag, mens fagene i midtskibet er næsten kvadratiske. Udvendigt markeres de enkelte fag af stræbepiller; den østligste pille på nordre sideskib er borthugget før 1859 men ses som en forstyrrelse i facaden (fig. 16e, 19). På gavlene er pillerne udeladt, men den omtrentlige overgang mellem midtskib og søndre sideskib markeres mod vest af et †trappehus (s. 657 ff.).

Pillernes taktfasthed brydes kun mod nord, hvor 4. pille fra øst er forskudt ca. 2 m mod vest i forhold til hvælvenes fagdeling (fig. 7). Da pillens stærkt uregelmæssige front tydeligvis er behugget, må forskydningen ses i lyset af, at pillen udgør resterne af et længere murforløb, formentlig den østre langmur i klostrets †vestfløj. Til denne fløj må også sideskibets vestligste, ligeledes behuggede pille relateres foruden en fortanding på skibets vestgavl i forlængelse af nordre sideskibs ydermur (fig. 22, 36, jf. s. 664). Ved behugningen af de to piller er der formentlig blot fjernet en fortanding, hvorved de frem til opførelsen af fløjen, må have fremstået som stræbepiller (fig. 8b).

Da skibet både arkitektonisk og murteknisk fremstår som et helstøbt byggeri uden synlige spor efter længerevarende byggefaser, må det antages at være opført i én støbning. Adskillige forhold angiver dog, at nordre sideskib ikke var planlagt som en del af skibet, der indledningsvist må være disponeret alene med sideskib mod syd.[114] Denne planudlægning, hvor sideskibet fravælges mod klostergården, kendes fra adskillige danske tiggerklosterkirker, eksempelvis Århus Vor Frue

(*DK Århus* 1060 ff.) og Svendborg Franciskanerkloster (*DK Svendborg* 543 ff.). Vurderet ud fra murværksspor blev nordre sideskib i stedet påbegyndt som en †korsgang i to stokværk, der skulle strække sig langs skibets nordside. Planen, der er uforenelig med skibets nordre højkirkemur, er dog allerede under byggeriet blevet opgivet til fordel for et regulært sideskib.[115] Da sideskibets stræbepiller ikke konsekvent følger korsgangsbyggeriets fagdeling antydes, at pillerne først er tilkommet efter planændringen, men alle synes at være i forbandt med sideskibsmuren.[116]

Det er ligeledes tænkeligt, at det store skib skal opfattes som første etape af en mere omfattende, men opgivet ombygning af kirken. Således strækker korbuen sig højt op over hvælvene i det lavere kor, der følgelig måtte ombygges eller erstattes; denne planlagte ændring fremgår også af †østfløjens bevarede sydgavl (fig. 4b, 9a, jf. s. 661 ff.).

Materialer og teknik. Hele skibet, hvis mure er rejst direkte over et granitfundament, har oprindeligt stået med blanke facader, der endnu ses på den øvre del af højkirkemurene, der 1681 blev skjult under sideskibenes skråtage (fig. 27, 42, jf. s. 664). Murværket er her udført af røde teglsten iblandet spredte mørkbrændte sten, lagt i polsk skifte. Stedvist ses uregelmæssigt munkeskifte, navnlig i nordre sideskib der blev påbegyndt som †korsgang. Fugerne er udført med en mørtel, som stedvist indeholder store koncentrationer af knuste hjertemuslinger og er strøget med skarpryggede og skråtskårne profiler.

Facaderne har stået med åbne *stilladshuller*, som blev lukket på vestgavlen 1858 (jf. s. 666).[76] Endnu 1905 var også nordfacadens åbne, men de er siden udmuret (fig. 38).

†*Påbegyndt korsgang*. Nordre sideskib er planlagt som en korsgang i to stokværk, der imidlertid blev opgivet før byggeriets afslutning. I de

Fig. 18. Blændede cirkelvinduer i nordre sideskibs bagmur set mod nordøst (s. 645). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Bricked-up circular windows in the back wall of the north side aisle, looking north east.*

Fig. 19. Kirken set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The church seen from the north.*

kalkede mure er det ikke muligt at afgøre, hvor fremskredent byggeriet var ved opgivelsen samt korsgangens præcise udstrækning, men vurderet ud fra detaljer har den omfattet hele det senere sideskib, som ved planændringen var afsluttet op til murkronen.

Døre og arkader. Begge korsgangens stokværk har haft adgang fra øst, i det senere sideskibs østgavl, hvorfra der via den korte †forbindelsesfløj langs koret har været adgang til †østfløjen (s. 661 ff.). Begge indgange er blændet men udvendigt bevaret som nicher; de søndre vanger er dog skjult af skibets lidt yngre trappehus (fig. 7, 20, s. 656 f.). Den nederste dør, hvis niche i bagmuren anes som et fladbuet omrids, har mod øst spidsbuet halvstensstik og dobbelt halvstensfals. Det yderste og inderste led er affaset, mens det midterste har rundet kant.

Ovenover har en bredere åbning, der har karakter af en arkade, ført til korsgangens øvre stokværk. Åbningen er mod begge sider rundbuet, mod øst med halvstensstik ledsaget af en halvstensfals, der yderst har affaset, inderst rundet kant; indvendigt anes kun åbningens omrids.

Til korsgangens nedre stokværk har der yderligere været adgang fra nord, via sideskibets senere norddør vestligst i 3. fag fra øst. Døren er blændet med teglsten i munkestensformat, men i facaden, hvor den danner en niche, er den identisk med døren i østgavlen (fig. 20-21). I bagmuren ses omridset af en bred dørniche med spidsbuet halvstensstik.

Umiddelbart over denne dør, let forskudt mod øst, har der yderligere været planlagt en indgang til korsgangens øvre stokværk (fig. 21); også denne har karakter af en bred arkade. Mens den kun anes i bagmuren, er den i facaden bevaret som en rundbuet niche med rundbuet halvstensstik. Vanger og bueslag har affaset kant.

Indgangene til det øvre stokværk må være blændet ved korsgangens opgivelse, mens funktionsperioden for de nedre døre har været længe-

Fig. 20. Nordre sideskibs østgavl (s. 643) med trappehus i hjørnet mod koret (s. 656 f.), set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *East gable of the north side aisle with stairwell in corner towards the chancel.*

re. Norddøren var tilmuret 1859 (fig. 16a), men stod formentlig åben 1838, da en dørfløj blev udført til 'den nordre side af kirken'.[68] Den østre dør til korsgangens nedre stokværk har meget vel være i brug frem til klostrets nedrivning o. 1600; trappehuset, der er samhørende med skibet, blev således opført under hensyn til indgangen (jf. s. 656).

En højtsiddende *blænding* vestligst på nordfacaden, i sideskibets 4. fag fra øst, må også relateres til tiden før opgivelsen af korsgangen (fig. 37). Da den spidsbuede og halvstensfalsede blænding, hvis østre side er forstyrret af et nyere vindue, er placeret ud for klostrets †vestfløj, må den være tiltænkt en rolle i denne fløjs indre (jf. s. 664).

Vinduer. Den nedre korsgang skulle oplyses af cirkulære vinduer, hvoraf fire er bevaret i murens to østligste fag; vinduerne er delvist ødelagt af yngre vinduer (fig. 17a, 18, 21, jf. s. 672 f.). Et femte vindue i sideskibsmurens 3. fag fra øst er formentlig udslettet ved restaureringen 1857-58 men gengivet af C. O. Zeuthen 1859 (fig. 16e, jf. s. 666). Lysningerne er blændet med teglsten i munkestensformat, men ses ind- og udvendigt som nicher omgivet af halvstensstik med affaset kant.[117]

Cirkelvinduer hører til de absolutte undtagelser i dansk gotik med kun enkelte kirkelige paralleller, eksempelvis Helsingør Skt. Olais Trefoldighedskapel fra o. 1470 (*DK Frederiksborg* 31 ff.). Regionalt har cirkelvinduerne i Faaborg Helligåndsklosterkirke heller ikke paralleller, men de blændede lysninger kan have været forbillede for den meget konsekvente brug af cirkelblændinger ved ordenens kloster i Randers. Denne afhængighed antyder, at cirkelvinduerne blev lukket og omdannet til blændinger straks ved opgivelsen af korsgangen (jf. s. 661).

Intet antyder at korsgangens øvre stokværk har haft vinduer, som kan være helt udslettet af de

Fig. 21. Nordre sideskibs 3. fag fra øst, set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Third bay from the east in the north side aisle, seen from the north.*

nuværende fra 1857-58 (jf. s. 666). Det er dog muligt, at dette stokværk i stedet skulle oplyses fra midtskibet, hvortil der kan være planlagt arkader. Korsgangens 2. stokværk kan derved have været tiltænkt en rolle som dels korsgang, dels hævet sideskib, tilsvarende †Dominikanerklosterkirken i Holbæk (*DK Holbæk* 2845 ff.) og formentlig også Helligåndsklosterkirken Randers Skt. Morten (jf. s. 661).

Hvælv. Indvendigt i nordmuren, ud for sideskibets to østligste fag, ses tydelige konturer efter fire borthuggede hvælvforlæg, som hver indrammer et cirkelvindue (fig. 18). Forlæggene, som kan være helt udslettet på væggens vestligste del, angiver, at korsgangens nedre stokværk skulle hvælves, men da de lavtsiddende hvælv ikke er forenelige med den nordre højkirkemurs høje arkader, kan planen ikke være realiseret.

Sideskibene har på langmurene høje stræbepiller, som i nyere tid er forsynet med hulteglstækkede skråtage over falsgesims. Murkronerne er ligeledes afsluttet af falsgesimser, formentlig fra nyere tid. Gavlene afsluttes af gavltrekanter, der ved skibets ombygning til pseudobasilika 1681 blev forhøjet (s. 664). Deres oprindelige trappekam markeres dog i både facade og bagmur af

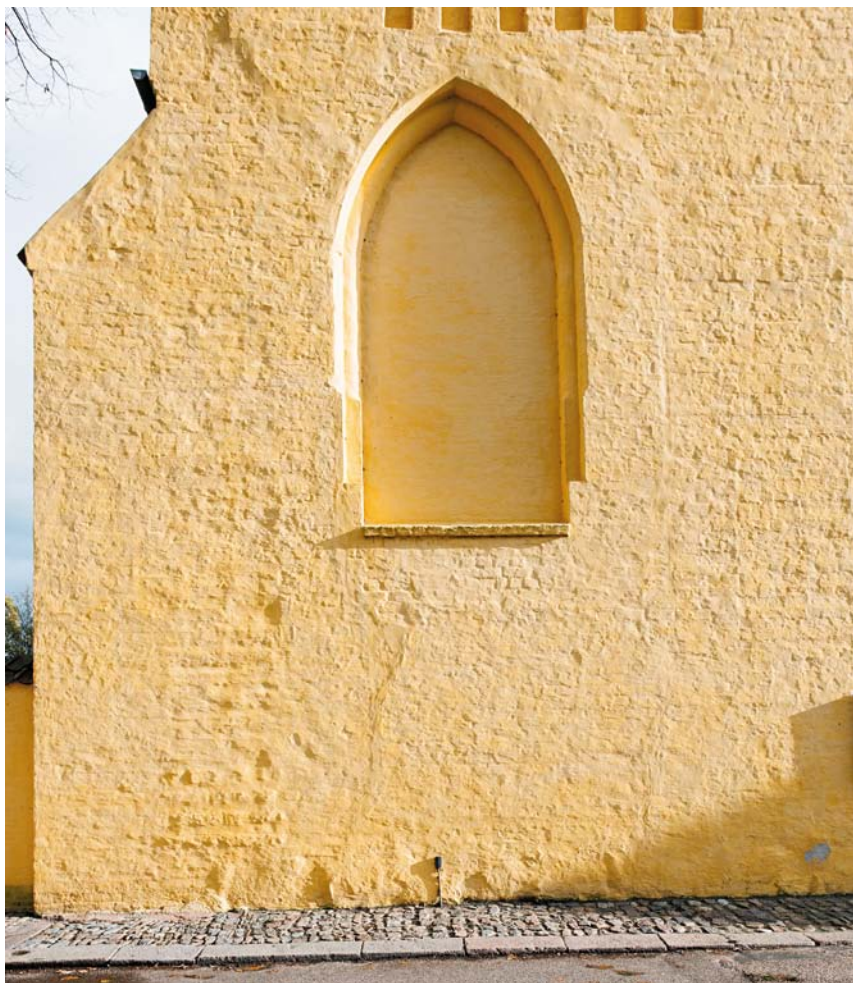

Fig. 22. Fortanding på vestgavlens nordre del efter formodet †vestfløj (s. 664), samt sideskibets vestvindue (s. 648), set fra vest. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Toothing on the northern part of the west gable after a presumed †west wing, and window in the northern side aisle, seen from the west.*

Fig. 23.Vindue i søndre sideskibs vestgavl set mod sydvest (s. 648). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Window in west gable of southern side aisle looking south west.*

et let udkraget skifte med affaset underkant (fig. 5, 24, 43). Med undtagelse af nordre sideskibs glatte østgavl, som må have været delvist skjult bag †forbindelsesfløjen langs koret (s. 663 f.), har hvert gavlfelt fladbuede højblændinger; på søndre sideskibs vestgavl har et †trappehus strakt sig op i dekorationens nedre del, der først blev tilføjet 1857-58 (jf. s. 666).

Blændingernes bueslag ledsages af et let fremspringende bryn; en iøjnefaldende detalje der genfindes på midtskibets gavle (jf. s. 648) samt i andre senmiddelalderlige gavl- og facadedekorationer på Vestfyn, eksempelvis tårnene i Brenderup (Vends Hrd.), Hårby og Kærum (Båg Hrd.) samt på våbenhuset i Assens Vor Frue.[118] Også i disse byggerier er brynene skabt ved en udkragning af buestikkenes prydskifter, og originaliteten i detaljeringen taler for, at de skal tilskrives samme bygmester, der efter den mest omfattende dekoration kan benævnes Faaborg-mesteren.[119]

I Faaborg kan sideskibenes enkelte kamme oprindeligt have haft små, diagonalt placerede pinakler, tilsvarende midtskibet, hvilket også kendetegner flere af mesterens øvrige arbejder. Ved forhøjelsen af gavlene blev pinakelmotivet gentaget på de nye kamme (jf. s. 664).

Døre. Nordre sideskib har to døre, dels i østgavlen, dels vestligst i 3. fag fra øst. Begge må henføres til den påbegyndte †korsgang, hvori sideskibet har oprindelse, men blev i tiden efter bibeholdt som indgange (jf. s. 643 ff.).

1677 var der yderligere i søndre sideskib en dør som ikke har efterladt spor (fig. 3). Indgangen har formentlig været placeret i det vestligste fag, men blev ved restaureringen 1857-58 erstattet af et vindue; dørens alder er uvis (jf. s. 666).

Vinduer. Søndre sideskibs langmur har i de tre østligste fag ét stort vindue med spidsbuet halvstensstik. Mod begge sider har vinduerne halvstensfals, yderst affaset, inderst rundet. I lighed med korets vinduer antyder de dybe lysninger, at endnu en fals kan være fjernet (jf. s. 629).

At dette er tilfældet fremgår af to vinduer, som oplyser de to sideskibe fra vest; begge blændet i lysningen med teglsten i munkestensformat (fig. 5, 23). Mod syd er vinduet identisk med de øvrige sydvinduer men har i lysningen en fortanding til en fjernet eller aldrig realiseret fals. Af hensyn til et udvendigt †trappehus er vinduet smallere end det tilsvarende vindue mod nord, der også har en åben fortanding i lysningen. Mod sideskibet er dette vindue dobbeltfalset, to affasede led med et mellemliggende rundet, og adskiller sig derved fra vinduerne i søndre sideskib. Denne variation kan tillægges, at det høje vindue må være yngre end de øvrige, etableret efter opgivelsen af den to stokværk høje †korsgang i nordre sideskib.

For at harmonisere skibets vestfacade blev tilmuringen i det nordre sideskibsvindue ved restaureringen 1857-58 indsnævret til samme bredde som det tilsvarende vindue mod syd (fig. 7, 22, s. 666).

Om nordre sideskib har haft andre vindue end gavlvinduet er uvist (jf. s. 645 f.), men muligvis har det været uoplyst af hensyn til en realiseret eller planlagt korsgang langs ydersiden. Sideskibets nuværende nordvinduer stammer fra restaureringen 1857-58, hvor der også blev indsat et vindue i søndre sideskibs vestligste fag (jf. s. 666). Da et vindue på kirkens nordside blev stormskadet 1852, har disse vinduer dog erstattet ældre (jf. s. 672 f.).[53]

Midtskibet. Begge gavltrekanter er stærkt beslægtet med sideskibenes og må som disse relateres til Faaborg-mesteren (jf. fig. 5, 15, 24, 136, s. 648). Hver har 15 kamtakker; mod nordøst er kammen ommuret i nyere tid og belagt med røde vingetegl (jf. s. 666). De øvrige er vandret afsluttet med et let udkraget skifte med affaset underkant, hvorpå der er rejst små rudestillede pinakler. Gavlfelterne har syv slanke blændinger kronet af udkragede bryn, der hver afsluttes af tvillingebuer med kort hængestav; bueslagene har fladbue eller spærstik. Mod øst har blændingerne hævet fodlinje, der omtrent følger korets sadeltag.

Hver gavl har en smal glug i den midterste blænding. Mod øst er en mindre retkantet åbning placeret i blændingens øvre del, mens en større, fladbuet åbning, der tilsvarende blændingerne er kronet af et bryn, mod vest er indsat i blændingens nedre del. Højkirkemurenes kroner ledsages af en falsgesims, formentlig fra nyere tid.

I den østre gavltrekant er indsat en høj og bred aflastningsbue, som stabiliserer gavlen over korbu-

Fig. 24. Blændingsdekorationer på skibets vestgavl (s. 646 ff.). Opstalt og detaljer 1:100. Tegnet af Charles Christensen 1911. – *Recess decorations on west gable of nave. Elevation and details.*

en. I det ydre strækker den sig delvist over korets tagflader men ses i øvrigt fra loftsrummet som et halvstensfalset spidsbuet helstensstik (fig. 15, 26). Under bueslaget har gavlen i nordsiden en gennemløbende dør med fladbuet halvstensstik, som forbinder midtskibets og korets loft (fig. 25).

Fig. 25. Triumfmuren med udmuring i korbuen og dør set fra korets loft mod nordvest (s. 649, 654). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Chancel arch wall with fillings, and door seen from chancel loft towards the north west.*

På hver side af aflastningsbuen har gavltrekanten mod skibets loft flere mindre blændinger med trappestik (fig. 26). Placeringsmæssigt har blændingerne paralleller i andre fynske kirker, hvor navnlig senmiddelalderlige kirketårnes mellemstokværk kan være blændingsprydet indvendigt, eksempelvis Hårby (Odense Amt, Båg Hrd.) og Nørre Åby (Odense Amt, Vends Hrd.). Disse blændinger kan ikke tillægges dekorativ betydning, og må i stedet ses som øvelser udført af håndværkerne under byggeriet eller som diskussionsoplæg til kirkens udsmykning.[120]

En *dør* i midtskibets vestgavl stammer i sin nuværende skikkelse fra restaureringen 1857-58 (s. 666), men et spidsbuet halvstensstik over indgangens inderside kan tilhøre en oprindelig vestportal. I facaden fremstår den spidsbuede indgang med et nygotisk udtryk, der genfindes i den samtidige forhal vestligst i skibet (s. 664 f.). Over portalens profilerede cementpudsede vanger løb tidligere en ligeledes pudset nygotisk baldakin, afsluttet med et kors (fig. 17c, 31). Baldakinen eksisterede endnu 1905 men er siden nedhugget.[121]

Over døren har vestgavlen et højt *vindue* med spidsbuet halvstensstik, der har strakt sig ned til overkanten af den nuværende vestportal. Ved restaureringen 1857-58 blev lysningens nedre del udmuret af hensyn til orgelpulpituret (fig. 5, jf. s. 666). I facaden har vinduet halvstensfals, mens lysningen ledsages af dobbelt halvstensfals mod kirkerummet.

Fig. 26. Aflastningsbue og blændinger i triumfmurens gavltrekant set fra midtskibets loft mod sydøst (s. 648 f.). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Relieving arch and bricking-up in the chancel wall gable triangle looking from the nave ceiling towards the south west.*

Mod nord og syd har højkirken i hvert fag ét vindue, som blev blændet i lysningen og skjult under sideskibstagene ved deres forhøjelse 1681 (jf. s. 664). Åbningerne, som dækkes af fladbuede halvstensstik, har mod begge sider halvstensfals, yderste led afrundet, inderste med affasning (fig. 27). Udvendigt har flere lysninger rester efter vinduesglassets gangjern foruden hvid puds, som har øget lysindfaldet.

Da højkirkemurene fik meget ringe højde over arkaderne, måtte sideskibstagene disponeres med påfaldende ringe hældning. Som kompensation for dette blev skråtagene trukket op over højkirkevinduernes nedre del, og stødt direkte til vindueslysningerne; sammenstødet markeres flere steder på murene af et vandret mørtelspor (fig. 28). En vandnæse bestående af et let udkraget skifte umiddelbart under vinduerne blev samtidig opgivet.[122]

Ved midtskibets overhvælving blev vinduernes stærkt skrånende sålbænke borthugget, så åbningerne kunne anvendes som forbindelsesgange mellem stilladserne i de enkelte skibe. Oprindeligt har vinduerne været meget lave og tilført skibet et lukket udtryk. I kraft af dette træk knytter skibet sig til en gruppe større danske kirker, hvis højkirkevinduer mod middelalderens slutning blev udformet efter samme skema, eksempelvis Helsingør Skt. Olai (*DK Frederiksborg* 68 ff.) samt på Fyn Middelfart Skt. Nikolai og Assens Vor Frue (*DK Odense* 2269, 2463 ff.) (s. 660 f.).

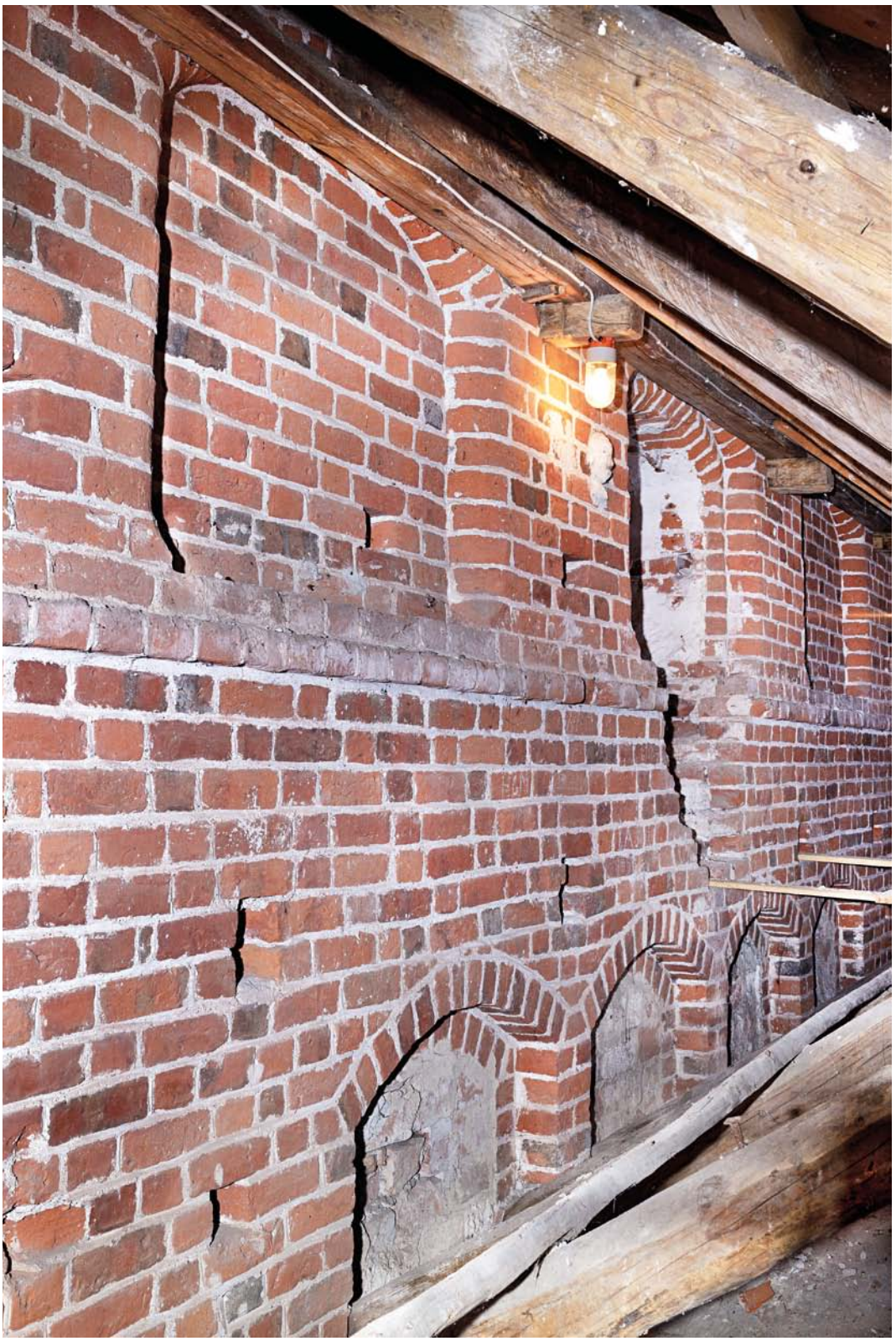

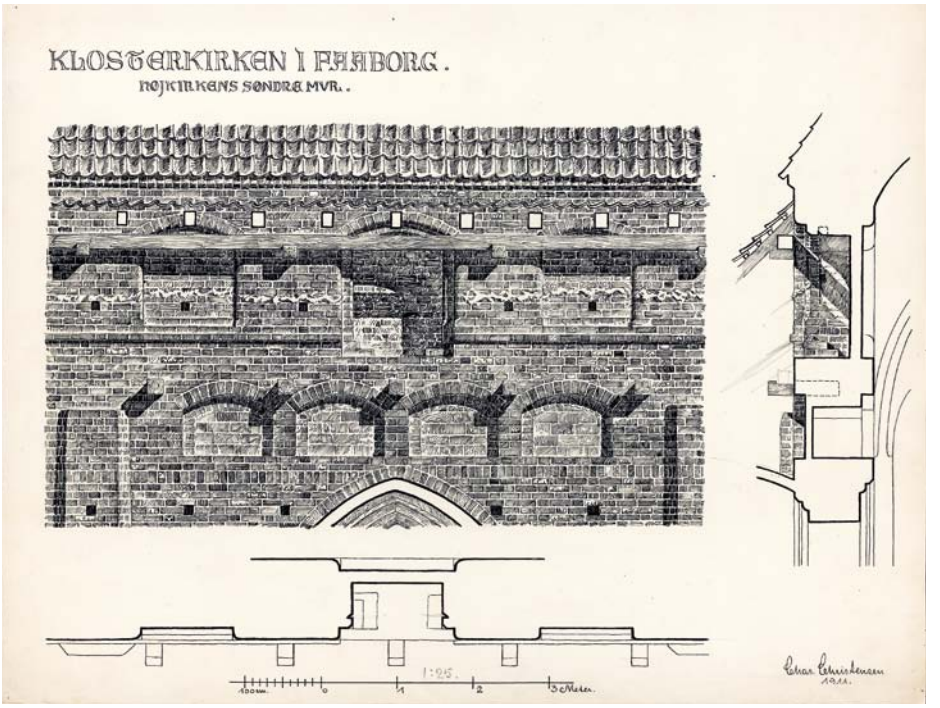

Fig. 28. Udsnit af søndre højkirkemur, set fra sideskibsloftet (s. 651 ff.). Plan, snit set mod vest og opstalt 1:100. Tegnet af Charles Christensen 1911. – *Detail of southern nave wall, seen from side-aisle ceiling.*

Højkirkevinduerne flankeres af upudsede, en sten dybe blændinger, der i form og teknik svarer til vinduerne (fig. 27-28, s. 651). Også denne detalje har nære paralleller i Middelfart og Assens og er medvirkende til at knytte de tre kirker sammen i nært arkitektonisk slægtskab (s. 660 f.).

Indre. Hver af midtskibets fire fag er forbundet med sideskibsfagene ved en spidsbuet arkade i højkirkemuren, som først blev rejst efter færdiggørelsen af skibets ydermure. Fra nordre sideskibs loft er nordre højkirkemur opført over en delvist synlig fortanding i skibets vestgavl (fig. 43).

Arkaderne har mod midtskibet dobbeltfals; det inderste led er én sten højt og retkantet, mens der yderst ses et rundet led efterfulgt af et affaset. Mod søndre sideskib har bueslagene alene halvstensfals med rundet kant, mens den tilsvarende falsning mod nord også er dobbelt. Her har de to østligste fag det yderste led rundet og det inderste affaset, mens det forholder sig omvendt i de to vestligste fag. Variationen mellem de to højkirkemures arkader kan ses i lyset af, at den søndre mur blev rejst før den nordre, der først tilkom efter opgivelse af †korsgangen langs hovedskibets nordside (jf. s. 641 f.).

Fig. 27. Nordre højkirkemur set fra sideskibsloftet mod vest (s. 651 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *North nave wall seen towards the west from side-aisle ceiling.*

Arkaderne hviler over to gange tre ottekantede piller foruden tilsvarende halvpiller mod skibets gavle (fig. 7, 30). De enkelte piller har en høj skråkantet sokkel med omløbende vulst dannet af et udkraget skifte foruden et kragbånd af to let udkragede skifter, adskilt af tre tilbagetrukne skifter; de udkragede skifter har rundet front (fig. 34). I søndre højkirkemur strækker pillernes sydside sig op over hvælvet og først afsluttet under højkirkevinduerne (fig. 28, 42).

Hver arkade krones af fire små 'triforieåbninger', som danner et galleri under højkirkevinduerne (fig. 9a, 27-30). Åbningerne, der vender mod sideskibslofterne, har fladbuede halvstensstik foruden dobbeltsidet halvstensfals. I nyere tid er de lukket med teglsten af vekslende format.

Fig. 29. Nordre højkirkemur set mod nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Northern nave wall looking north east*.

Triumfmuren har en meget høj, ufalset *korbue* med spidsbuestik umiddelbart under hvælvets vægforlæg (fig. 46).[123] Åbningens øvre del strækker sig derved op over korloftet, hvor ud for den er blændet med en ca. 60 cm tyk lukkemur, rejst på det vestre korhvælvs skjoldbue (fig. 9a, 25).[124] Denne disponering antyder, at det ved opførelsen af skibet o. 1505-15 var hensigten at forhøje koret; en tidlig ombygning af koret fremgår desuden af †østfløjens udlægning (jf. s. 661 ff.).

Fig. 30. Opstalt af fag i søndre højkirkemur, set fra midtskibet. 1:100. Tegnet af Charles Christensen 1911. – *Elevation of bay in south nave wall seen from the central aisle.*

Planlagte hvælv. Hvælvforlæg i murene angiver, at de tre skibes tilsammen tolv fag blev disponeret til hvælv (fig. 41), men 1588 havde midtskibet kun ét. På denne tid må også sideskibene have stået uden hvælv, da deres oprindelige lave taghældning teknisk set har forhindret hvælvslagningen. Først ved skibets ombygning til pseudobasilika 1681 blev overhvælvningen udført; herunder blev det ældre eksisterede fag formentlig også erstattet (jf. s. 664).

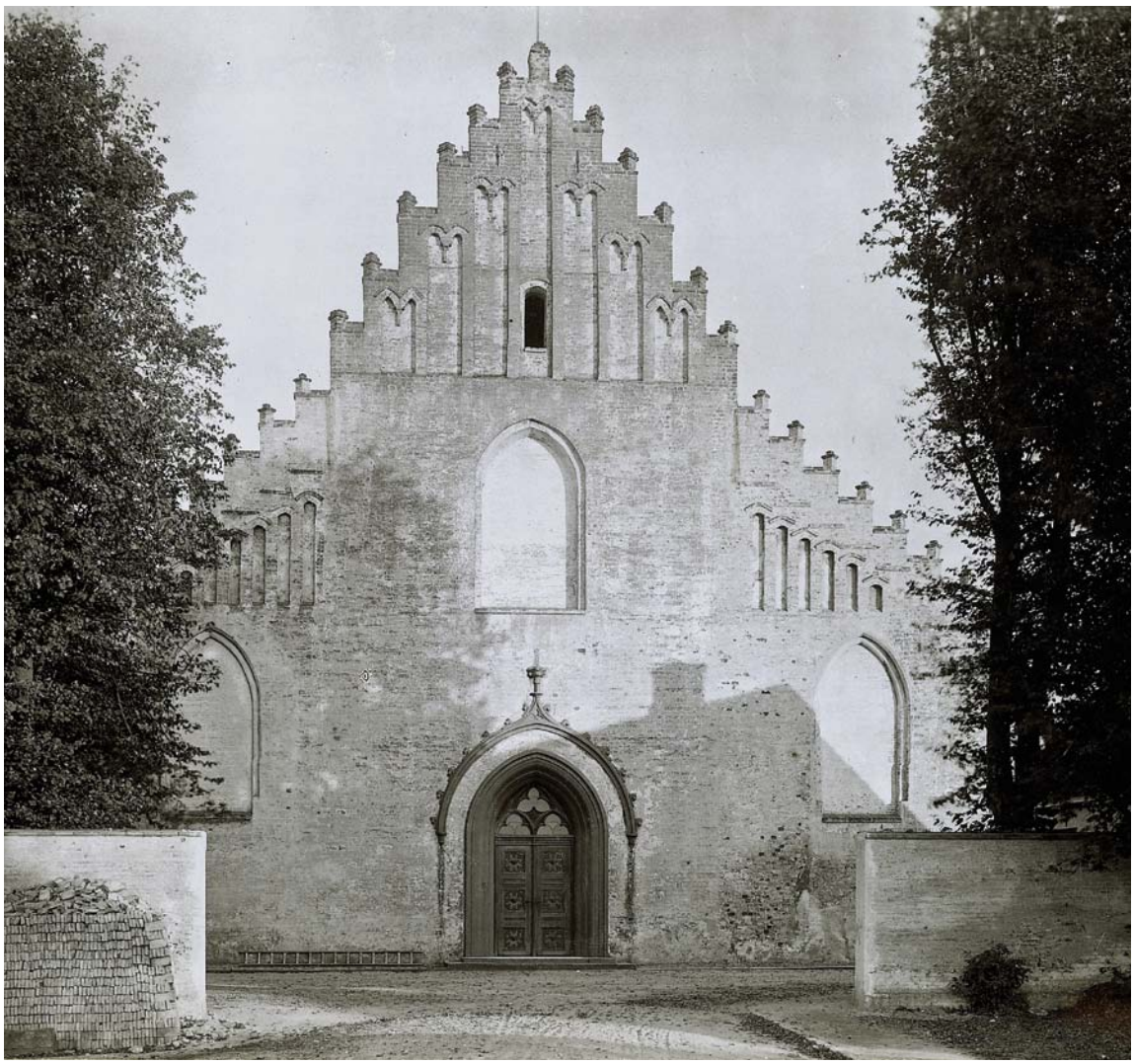

Fig. 31. Kirken set fra vest. Foto M. Mackeprang 1905. – *The church seen from the west, 1905.*

Trappehus. Samtidig med opførelsen af skibet, men efter opgivelsen af †korsgangen i det senere nordre sideskib, blev der ud for dette sideskibs østgavl rejst et trappehus med adgang til loftet (fig. 20).[125] Hvælvforlæg på det høje bygningsafsnits frisider angiver, at det blev opført med henblik på at stå i en bygning, men om denne da var bygget er uvist (jf. s. 663 f.).

Trappehuset strækker sig delvist ind foran døren i †korsgangens østre ende men er disponeret, så indgangen også fremover kunne bruges; således er trappehusets nordvestre hjørne affaset (fig. 7, jf. s. 643 ff.).

Opgangen foregår via en snæver halvstensfalset dør i østmuren, med fladbuet halvstensstik. Begge bueslag har prydskifte, hvorved det inderste led er meget bredt; denne detalje har stor udbredelse i fynsk sengotik.[126] Skakten, som er dækket af et fladbuet tøndehvælv, oplyses fra frisiderne af tre retkantede og ufalsede glugger. Via en ufalset dør med fladbuet halvstensstik er der herfra adgang til loftet over nordre sideskib, mens trappen øverst munder ud på korloftet. Ud for murkronen er trappehusets øvre partier nedbrudte, og den oprindelige afslutning er uvis (fig. 129). Efter nedrivningen af klosterfløjene er trappehu-

Fig. 32. Opgang i søndre sideskibs vestre gavltrekant set fra sideskibsloftet mod vest (s. 657 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Staircase in western gable triangle of south side aisle seen from side-aisle ceiling towards the west.*

set forsynet med falsgesims under et skråtag med udspring fra korets sadeltag (s. 666).

Med den valgte udformning har trappen ikke tjent som forbindelsesled i klostrets korte †forbindelsesfløj, ligesom den ikke har givet adgang til en højtsiddende dør vestligst på korets nordmur, som ellers er friholdt i skaktens indre (fig. 130, jf. s. 627 f.). Dette hensyn må dog udtrykke, at der var planer om at genanvende den ældre dør, som allerede blev sløjfet under korets overhvælvning (jf. s. 629 f.). Muligvis var det hensigten at benytte den som loftsopgang, men den kan have været placeret for lavt til dette formål.

†*Trappehus.* Frem til restaureringen 1857-58 havde skibet endnu et trappehus, der ud for overgangen mellem midtskib og søndre sideskib sprang frem for vestgavlen; i facaden anes det kun som en svag ca. 2,3 m bred forstyrrelse, der strækker sig op i den nedre del af søndre sideskibs gavlblænding (fig. 7b, 135). Trappen, der gav adgang til loftet over søndre sideskib, har haft indgang indvendigt i gavlen, hvor en fladbuet dør i sønd-

Fig. 33. Nordre sideskibs indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Interior of north side-aisle looking west.*

Fig. 34. Søndre sideskibs indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Interior of south side- aisle looking east*.

re sideskib har halvstensfals og spidsbuet spejl.[127] Udgangen var henlagt til sideskibets vestre gavltrekant, ad en dør med fladbuet halvstensstik og aftrappede fladbuestik i løbet (fig. 32).

Placeringen af trappehuset, der har tilført vestfacaden en iøjnefaldende asymmetri, genfindes ved flere større kirker i danske købstæder. Kort før 1400-tallets midte fik Helsingør Karmeliterkloster (*DK Frederiksborg* 310, 328) således et tilsvarende trappehus, der herhjemme også kendes fra det forudgående århundredes teglstenskunst; i Nyborg Vor Frue må en tilsvarende fremspringende spindeltrappe dateres til 1300-tallets slutning.[128] Som ved disse kirker kan trappehuset i Faaborg have haft polygonal plan.

Ved trappeskaktens nedrivning blev begge døre blændet med teglsten i munkestensformat, der også blev anvendt til udbedring af facaden. Som erstatning for opgangen blev der udsparet en snæver tøndehvælvet trappeskakt på langs af vestgavlen, med indgang ud for orgelpulpituret via en snæver retkantet luge. Øverst munder denne trappe ud i †trappehusets overdør, hvis yderste del blev genanvendt (jf. s. 666).

Nære arkitektoniske relationer. Regionalt er skibet nært beslægtet med købstadskirkerne Middelfart Skt. Nikolaj og Assens Vor Frue, der ligeledes blev opført med basilikalt skib i årtierne o. 1500 (*DK Odense* 2264 ff., 2449 ff.). I det indre fremgår anhængigheden især af de ottekantede arkadepiller, der har identiske sokler og kragbånd, men også inddelingen af højkirkemurene følger samstemmende skemaer. Tydeligst ses det i Middelfart Skt. Nikolaj, hvor 'triforieåbningerne' fremstår som snævre fladbuede glugger i lighed med Faaborg. De tre langhuse, der er disponeret med meget lave højkirkevinduer, knyttes i det ydre desuden sammen ved at have højkirkevinduerne adskilt af fladbuede blændinger; i Assens Vor Frue gælder dette kun nordfacaden på langhusets østre 2. byggefase.

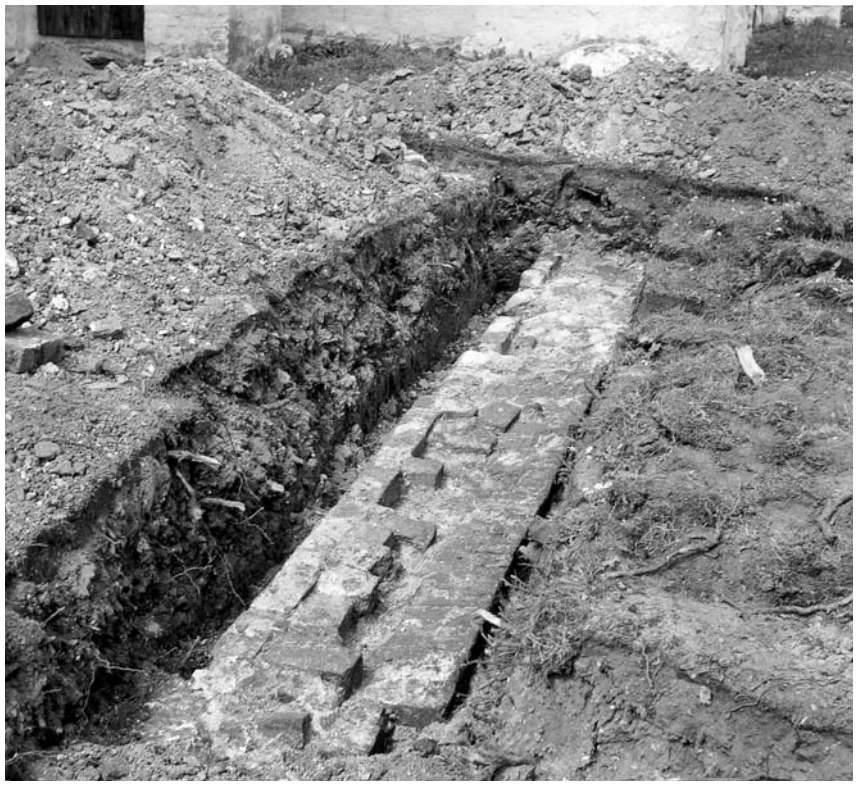

Fig. 35. Blotlagt murforløb fra †forbindelsesfløj i østlig forlængelse af nordre sideskibs ydermur (s. 663), set fra øst. Foto Erik Skov 1966. – *Exposed wall, eastern extension of the outside wall of the north side aisle, seen from the east.*

Ifølge dendrokronologiske undersøgelser er det muligt at udrede de tre basilikale skibes indbyrdes kronologi; Assens Vor Frue kom under tag o. 1490, Faaborg Helligåndsklosterkirke o. 1505-15 (jf. s. 676) og Middelfart Skt. Nikolaj o. 1525. Det korte tidsspænd muliggør, at samme bygmester har stået bag alle tre skibe, der også er opført i samme murteknik,[129] men Faaborg taler mod denne mesterrelation. I modsætning til de to købstadskirker er skibet her opført under vid brug af formsten i døre, vinduer og blændinger, hvilket hører til undtagelserne i den hjemlige teglstensgotik fra årtierne o. 1500.[130] At mesteren bag klosterkirkens skib har haft kendskab til det nybyggede langhus i Assens, må dog regnes for uomtvisteligt; muligvis har han arbejdet her som svend og senere fortolket formsproget.

I kraft af nordfacadens usædvanlige cirkelvinduer (s. 645) har skibet i Faaborg yderligere iøjnefaldende arkitektoniske bånd, der rækker langt ud over landsdelen, til Randers Skt. Morten, som ligeledes tilhørte et helligåndskloster; kirken her, hvis skib hidtil er henført til tiden kort før 1500, er dog ikke kendt i detaljer.[131] Ligeledes i Randers har det basilikale skibs højkirkemure ottekantede piller og lave vinduer over sideskibstagene, men af særlig interesse er det nordre sideskib, der også synes planlagt i to stokværk. Slægtskabet mellem de to ordenskirkers nordre sideskib understreges af, at sideskibsfacaden i Randers smykkes i sin fulde længde af cirkelblændinger. Blændingerne, som er samlet parvis under hvælvforlæg, har vendt mod en planlagt men ikke realiseret korsgang langs facaden. Dekorationen, som er uden nære hjemlige paralleller, har stor visuel lighed med de tilmurede cirkelvinduer i det tilsvarende sideskib i Faaborg, der kan have dannet forbillede for den mere stilsikre udsmykning i Randers; denne påvirkning kræver imidlertid, at den østjyske klosterkirkes nordre sideskib tidligst blev afsluttet kort efter 1500.

Slægtskabet mellem de to klosterkirker må ses i lyset af deres fælles tilknytning til helligåndsordenen, der kan have formidlet bygmestre mellem landsdelene. Når vinduerne i Randers Skt. Morten er omgivet af brede og dybe hulkele, kan denne detalje således også have fynsk ophav, formidlet via ordenens kloster i Faaborg. Hulkelsindfatninger, der inden for landets grænser kun kendes fra en mindre gruppe østjyske og fynske kirker, indgår ikke i klosterkirken i Faaborg men derimod i Assens Vor Frue, hvor en ottekantet tårnoverdel allerede o. 1470 blev udstyret med høje hulkelblændinger.

†KLOSTERFLØJE

Klosterets fløje blev nedrevet o. 1600 (jf. s. 619). En †*østfløj* i to stokværk blev allerede planlagt under opførelsen af koret o. 1490 (s. 622 ff.), hvilket fremgår af en fortanding, som ud for den vestligste del af det østre fag i korets nordside strækker sig i hele murens højde. Fortandingen er placeret kun ca. 4,5 m fra korpolygonens nordre stræbepille og må have været tiltænkt en østre sidemur i en fløj, der skulle strække sig hen mod sideskibet; derved ville fløjens få direkte adgang til koret (s. 625 ff.).[132]

Forlæg på kormurens yderside viser, at den projekterede fløj blev planlagt i to stokværk, der hver skulle dækkes af tre hvælv mod kirken (fig. 8a). Det vestligste forlæg er ud for begge stokværk delvist skjult af et trappehus, som ved skibets opførelse o. 1505-15 blev rejst ved nordre sideskibs østgavl (s. 656), men har fagene som de to østre været ca. 3 m bredt, må koret være forkortet en smule ved skibets tilkomst.[133] I 2. stokværk har hvert hvælvfag en dør, som leder til koret (fig. 11, 130, s. 625 ff.).

Med tanke på korets sene opførelsestidspunkt er det næppe sandsynligt, at denne plan blev realiseret, før fortandingen blev anvendt til vestmuren i en stor østfløj ud for korets østligste del (fig. 8c). Foranlediget af korets tresidede østafslutning blev det da nødvendigt at nyopføre den østre del af fløjens sydgavl, der i forlængelse af korets nordmur blev stødt direkte mod polygonens nordside; herunder blev polygonens nordre stræbepille fjernet og nordvindue blændet i lysningen (fig. 7, s. 623, 629). Det nyopførte gavlparti, som er delvist bevaret i korets nordmur, er udført af røde teglsten i munkestensformat lagt i uregelmæssigt munkeskifte. For at sammenbinde den nyopførte gavlstump med koret, blev det hugget i forbandt med polygonens facade; kun over korets hvælv blev polygonens nordside delvist nedbrudt (fig. 13).

Fig. 36. Nordre sideskibs 3. stræbepille fra øst med behugget front (s. 641, 664), set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Third buttress from the east of the north side aisle, with hewn front, seen from the north.*

Ved opførelsen af gavlen, som strækker sig frem for korets østre stræbepiller, er der opstået en smal skakt mellem gavl og polygon (fig. 7, 134). 1797 blev den overdækket og lukket med brædder,[134] men siden har skakten mod øst fået en lukkemur af teglsten i vekslende størrelse, afsluttet af et hulstenstækket skråtag. Herved har korets nordøstre hjørne fået karakter af et murmassiv; det fremkomne hulrum er kun tilgængeligt fra korloftet.

Fløjens vestre langmur er bevaret som en kort murstump, der støder til kormurens oprindelige fortanding; den afkortede mur står ikke vinkelret på koret men er orienteret let mod øst og i øvrigt stærkt forstyrret af nyere reparationer (fig. 7, 11).

Placeringen af fløjens østre langmur kan kun delvist erkendes i sydgavlens østre del. Det ydre hjørne blev ødelagt ved nedbrydningen af bygningsafsnittet, men en kort murstump markerer det indre hjørne, hvorved fløjens indvendige bredde kan fastslås til ca. 9,3 m. Det afbrudte hjørnes murkerne er i nyere tid lukket med teglsten i munkestensformat, som danner en høj fortanding (fig. 6, 10).

Vinklingen af fløjen i forhold til koret er både 1895 og 1966 partielt bekræftet arkæologisk i en række grøfter. Heri blotlagdes fundamentsten fra langmurene samt sten, der blev tilskrevet nordgavlen; fløjens længde kan herigennem anslås til ca. 41,5 m. I fløjens indre antyder et langsgående fundament eksistensen af en korsgang.

Fra begge stokværk i østfløjen har der været adgang til kirken ad en dør østligst i korets nordmur, som har været delvist dækket af østfløjens sydgavl (fig. 7, 12, jf s. 625 ff.). Placeringsmæssigt kan de to døre have ført til fløjens mulige korsgang, som i så fald også har været i to stokværk og integreret i bygningen; set i dette lys må dørene først være etableret ved opførelsen af østfløjen.

Hvert stokværk har yderligere en dør i gavlens nymurede, østre del, begge blændet med teglsten i munkestensformat. Den nedre, der alene ses som en niche mod fløjens indre, har dyb halvstensfals og fladbuet helstensstik med prydskifte af løbere under et smalt hvælvforlæg, formentlig tiltænkt et tøndehvælv. Ovenover, ud for 2. stokværk, har gavlen en større fladbuet dør. Mod syd er den ufalset, mens den mod fløjen omgives af en bred og dyb fals med dobbeltfalset fladbuet halvstensstik (fig. 134).[135]

Da fløjens sydmur strækker sig frem for korpolygonen, har de to døre i gavlens nymurede del ikke haft forbindelse til koret; begge er delvist pla-

ceret ud for gavlens sammenstød med polygonen. Dette antyder, at der ved opførelsen af østfløjen var planlagt en ombygning af koret, hvilket også fremgår af skibets korbue, der er disponeret til et væsentligt højere kor (jf. s. 654). Med placeringen af østfløjens sydgavl har det ikke været muligt at videreføre det basilikale skib mod øst og omdanne kirken til et regulært langhus. Snarere var det hensigten at forlænge det eksisterende kor. Dette forhold tyder på, at der mellem opførelsen af kor og østfløj har været et vist tidsspænd; muligvis er fløjen tilkommet i 1500-tallets første årtier.

†*Forbindelsesfløjen*. Mellem østfløjen og skibets nordre sideskib har der været en kort forbindelsesfløj, hvis øst-vestgående ydermur 1966 blev blotlagt over et længere forløb (fig. 8c, 35). Muren, som over et granitfundament var bevaret i to skifter af røde munkesten i munkestensformat lagt i munkeskifte, har stødt til nordre sideskibs østgavl. Uregelmæssigheder på gavlens østhjørne markerer sammenstødet, som i nyere tid er udbedret med teglsten i munkestensformat.

Vurderet ud fra den påviste ydermur har fløjen været ca. 5,7 m bred og antageligt rejst i to stokværk, så adgangen til kormurens tre højtsiddende døre blev sikret (jf. s. 625 ff.).

Fløjen må være projekteret mens sideskibet endnu var planlagt som korsgang, som i østgavlen fik indgang over to stokværk (s. 642 ff.). Da disse indgange er placeret i en regulær gavlmur, må korsgangen dog være rejst før forbindelsesfløjen, hvortil der er skabt et ophold. På ydersiden af den tilbageværende murstump af østfløjens vestmur antyder rester af et hvælvforlæg ud for 1. stokværk, at forbindelsesfløj ligeledes må regnes for projekteret ved opførelsen af denne.[136]

Det er dog muligt, at den korte fløj først blev realiseret efter opgivelsen af korsgangen og skibets

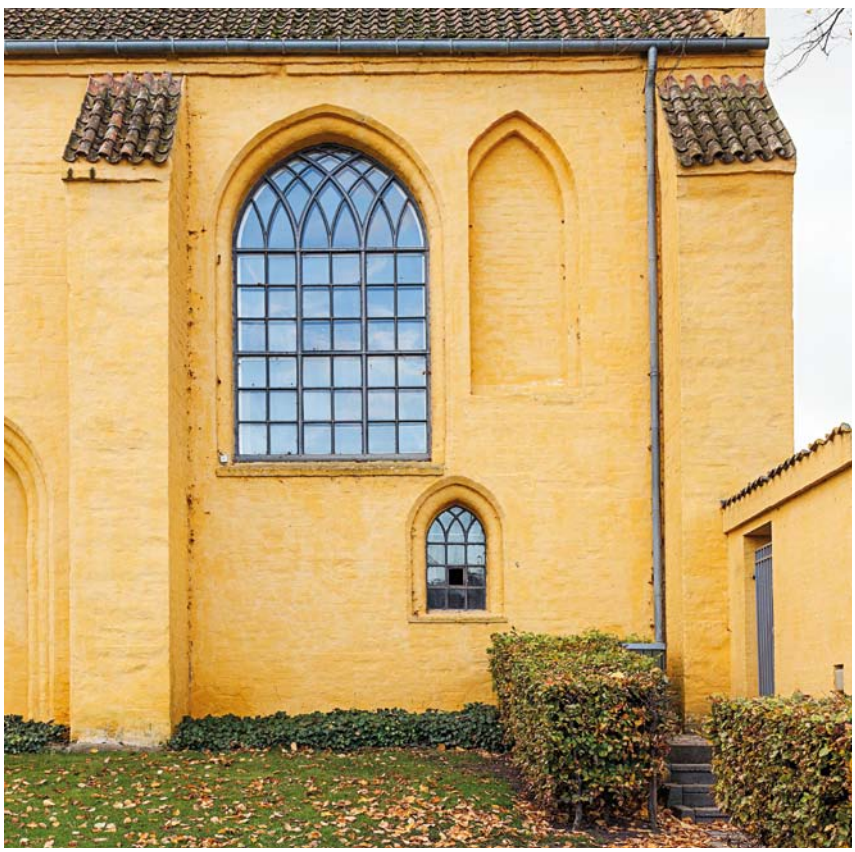

Fig. 37. Nordre sideskibs vestligste fag, set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Westernmost bay of the north side aisle, seen from the north.*

færdiggørelse o. 1505-15. Herunder blev der ud for nordre sideskibs østgavl, i forbindelsesfløjens sydvestre hjørne rejst et trappehus som tydeligvis var tiltænkt det indre af en fløj (jf. s. 656 f.).[137] Ved trappens tilkomst blev det vestligste hvælvforlæg på korets nordmur delvist dækket ud for begge stokværk, og for at sikre fløjens overhvælving, blev trappehusets frisider forsynet med yderligere hvælvforlæg, som kunne korrespondere med forlæggene på kormuren og på sideskibsgavlen, som ligeledes har et forlæg ud for begge stokværk (fig. 20).

Behugninger af kormurens to østligste forlæg, ud for 1. stokværk, angiver, at forbindelsesfløjen kun fik etableret disse hvælv; de nederste sten i en retkantet halvstensribbe er endnu bevaret i det vestligste fag (fig. 11). De øvrige forlæg på kormur, trappehus og sideskibsgavl er ikke behugget og kan ikke være taget i brug.

†*Vestfløjen*. 1966 blev en vestfløj, som muligvis nævnes 1629 (jf. s. 619), forgæves eftersøgt ud for skibets vestligste fag. At der her har været placeret en fløj, fremgår imidlertid af nordre sideskibs to vestligste stræbepiller, som tydeligvis har behugget front og således må være rester af længere, nordgående murforløb (jf. s. 641).

At der er tale om ydermurene i en smal, blot ca. 7,8 m bred vestfløj, er muligt, men på skibets vestgavl, i forlængelse af nordre sideskibs ydermur, ses yderligere en ca. 1 m bred fortanding, der antyder, at fløjens sydgavl har strakt sig frem for skibets gavl (fig. 8c, 22). Denne planudlægning genfindes i adskillige danske byklostre, eksempelvis helligåndsklostret i København (*DK København* 642 ff.) foruden Helsingør Karmeliterkloster (*DK Frederiksborg* 301 ff.).

Fortandingerne udtrykker, at fløjen allerede var projekteret under opførelsen af skibet, som kom under tag o. 1505-15 (s. 641 ff.). En spidsbueblænding vestligst i nordre sideskibs vestligste fag, må i det lys have været tiltænkt en funktion indvendigt i fløjens sydgavl (fig. 37, s. 645). Fløjens nærmere udformning er uvis, men har den haft korsgang langs østsiden, kan denne mod øst have ført direkte til døren i nordre sideskib, foruden en dør ovenover, der blev etableret mens sideskibet endnu var planlagt som †korsgang i to stokværk (fig. 19, s. 643 ff.).

KIRKEN EFTER REFORMATIONEN

Skibets overhvælving og ombygning til pseudobasilika. Af skibets 12 fag var kun ét af midtskibets overhvælvet 1588 (jf. s. 655).[49] 1672 blev det vurderet at realiseringen af de resterende midtskibshvælv krævede 20.000 teglsten (jf. s. 680),[80] men ifølge kalkmalet indskrift blev arbejdet først iværksat 1681 (jf. s. 677). Indskriften omtaler kun tre hvælv, men der er grund til at tro, at også det ældre hvælv blev ommuret; teknisk og udtryksmæssigt er alle skibets hvælv således identiske og det ældre fag kan nemt have fået skader af at have stået alene så længe.[138]

Med undtagelse af de to østligste *hvælv* i nordre sideskib, som i nyere tid er omsat i gule teglsten nær normalformat,[139] er alle hvælv opført over vægforlæg af røde teglsten i munkestensformat. Halvstensribberne er retkantede halvstensribber ligesom de spidsbuede gjordbuer. Midtskibet har krydshvælv, der i sideskibenes tre vestligste fag er suppleret med yderligere en eller to biribber. De puklede halvstenskapper, som har sildebensmurede rygninger, har adskillige små cirkulære lampehuller fra nyere tid.

Overhvælving af sideskibene var uforenelig med bygningsafsnittenes lave taghældning, der følgelig måtte hæves ca. 2,3 m (jf. s. 651). De stejlere tage blev derfor føjet til højkirkemurene blot få skifter under gesimsen, hvorved højkirkevinduerne blev dækket af de nye sideskibstage og blændet (fig. 8d). I tilknytning hertil blev sideskibsgavlene forhøjet og forsynet med kamtakker af røde teglsten i munkestensformat; mod nordøst er kammen ommuret 1857-58 (jf. s. 666). De nye kamme blev formgivet med forbillede i skibets oprindelige og har derved vandret afsluttede og pinakelprydede kamtakker (fig. 5, 15, 20).

Efter ombygningen fremstod skibet som en pseudobasilika, der efter sløjfningen af højkirkevinduerne kan have været meget dårligt oplyst. Var der endnu ikke vinduer i nordre sideskibs langmur er det således sandsynligt, at sådanne nu blev brudt (jf. s. 645 f., 648)

Forhal. Ved restaureringen 1857-58 blev der indsat en tredelt forhal i skibets vestligste fag, hvorover der blev indrettet orgelpulpitur (fig.

Fig. 38. Kirken set fra nord. Foto o. 1900 i NM. – *The church seen from the north, c. 1900.*

92). Ud for midtskibet indeholder forhallen et vindfang, der flankeres af to siderum; mod nord et kapel, mod syd et materialehus. Det grundmurede afsnit har glatpudsede vægge og profilerede gesimser, mens de rund- og spidsbuede døre har nygotiske cementpudsede indfatninger, der er gentaget i den samtidige portal i midtskibets vestgavl (jf. s. 650).

Prædikestolsopgang. Ved samme restaurering blev en opgang til prædikestolen brudt i triumfmurens søndre side (fig. 46, jf. s. 666).[76] Den fladbuede, tøndehvælvede åbning har opgang fra koret via en trætrappe.

†*Materialehus*. Tidligere har der stødt en lav halvtagsbygning med skorsten til den østligste del af korets nordside (fig. 38). Bindingsværksbygningen, der var opført mellem 1859 og 1875, blev nedrevet 1902.[140]

†*Fyrhus*. I forbindelse med etableringen af en †kalorifer (s. 677) blev der 1882 opført et lavt fyrhus med halvtag på skibets nordside (fig. 17a, 17d, 38).[76] Bygningen, som blev rejst uden tilladelse fra Kultusministeriet, dækkede sideskibets 3. fag fra øst og havde en høj skorsten ført op langs østsiden af fagets vestre stræbepille. Fyrhuset blev nedrevet 1936, da kirken fik indlagt centralvarme (jf. s. 677).[86]

Reparationer og restaureringer. Kirken har ifølge kirkeregnskaberne gennemgået talrige større og mindre istandsættelser og reparationer, foruden en gennemgribende restaurering 1857-58. Et omfattende restaureringsforslag fra 1902 blev ikke realiseret (s. 666 ff.).

Ved biskop Jacob Madsens besøg i Faaborg 1588 var kirkebygningen i god stand,[49] men fra midten af 1600-tallet omtales ofte skader på navnlig mure og hvælv. 1647 anførte borgmester Lauritz Hansøn, at korets hvælvinger var i dårlig stand og udpegede mester Diderich Meyerhoff, Jesper Jensen, Christen Andersøn, Morten Hansen Smed samt Peder Elgaard til at vurdere tilstanden.[141] Ved et syn 1718 blev kirkens tilstand vurderet som god, både ind- og udvendigt,[87] men allerede 1748 beskrev sognepræsten bygningen

som så 'aldeles forfalden', at byen umuligt kunne overkomme reparationerne. Foranlediget af et brev fra sognepræsten gav Frederik V derfor året efter tilladelse til, at hver kirke i Fyns Stift samt på Lolland og Falster skulle bidrage til istandsættelsen med 1 rigsdaler.[53] Arbejdets karakter og omfang er uvist, men da bygningen atter var i meget dårlig stand ved slutningen af århundredet, har udbedringerne næppe været omfattende. 1797 var især kirkens facader i dårlig forfatning og blev istandsat samme år. Til arbejdet hyrede kirkeværgen murermester Peder Nielsen fra Fåborg samt kalkslager og håndlanger Hendrich Larsen, der udhuggede og udspækkede korets og skibets ydermure samt udbedrede tagene. Samtidig blev kirkens indre kalket.[134]

Restaureringen 1857-58. Efter en storm i 1852 konkluderede arkitekt C. Møller ved et syn, at kirken havde lidt skade og anbefalede en hovedistandsættelse, da den allerede var i dårlig stand; navnlig korets tilstand blev omtalt som kritisk. C. Møller udførte følgelig et overslag over arbejdet, der skulle omfatte istandsættelse af mure, indlæggelse af jernankre samt i nordre sideskib indsættelse af vinduer, der svarede til vinduerne i søndre sideskib. En dør i søndre sideskib skulle yderligere sløjfes. I det indre skulle flisegulvet omlægges og pulpiturerne nedtages (s. 717), mens der i skibets vestligste fag skulle etableres en forhal (s. 664 f.).

1853 gav Stiftsøvrigheden tilladelse til, at det anførte arbejde kunne iværksættes, og samme år satte murermester Lang stillads op i kirken for at vurdere hvælvene. Udførelsen af det endelige arbejde godkendtes 1855 og blev tildelt samme murermester Lang. Året efter var arbejdet dog endnu ikke iværksat, eftersom Stiftsøvrigheden da konkluderede, at en ind- og udvendig hovedreparation var højst nødvendig. Kirken fik derpå tilladelse til at optage et rentefrit lån, der også skulle omfatte anskaffelse af en ny altertavle (s. 682). 1856 udarbejdede C. Møller et nyt overslag over den indvendige restaurering, som foruden de tidligere nævnte punkter omfattede to sandstenstrin i korbuen samt en nygotisk vestportal (s. 650).[53] For at fremskynde restaureringen blev det 1857 besluttet at overdrage arbejdet til så mange lokale håndværkere som muligt, og selve arbejdet blev antageligt indledt samme år.[76]

Det egentlige arbejde på kirkebygningen synes dog hovedsageligt udført 1858. Foruden de beskrevne opgaver omfattede murerarbejdet opsættelse af kamme på gavlen af nordre sideskib, udskiftning af blændingen nederst i midtskibets vestvindue samt tilretning af det flankerende vindue mod nordre sideskib, så det fik samme dimension som det tilsvarende vindue mod syd (fig. 7b, 22, jf. s. 648). Et †trappehus på vestgavlens søndre del blev nedtaget, hvorefter det forstyrrede murværk blev udbedret og dets døre blændet; da trappehuset strakte sig op i søndre sideskibs gavlblænding, blev denne samtidig harmoniseret (s. 648, 657 ff.), mens gavlens åbne bomhuller blev udmuret (s. 642). Opgangen til søndre sideskibs loft blev herefter henlagt til en udsparet trappe i skibets vestgavl med indgang fra orgelpulpituret (s. 660). Yderligere skulle et lille rundt vindue i søndre sideskib lukkes; dette er formentlig en fejlskrivning for nordre sideskib, hvor et cirkelvindue kan være helt udslettet (s. 645).[142] Endelig blev der i triumfmuren brudt en opgang til prædikestolen (s. 711), mens kirkens indre blev hvidtet.[76]

Restaureringsforslag 1902. 1878-79 udførte arkitekt N. P. Jensen, Odense, en detaljeret opmåling af kirken, som ved en præsentation i 1902 var tilføjet et tegningssæt med restaureringsforslag (fig. 17a-g, 39a-f). Heri blev det foreslået at fremhæve kirkens middelalderlige udformning, hvorved det basilikale skib samt korpolygonens nordre side, der var forstyrret af klostrets †østfløj, skulle retableres. Yderligere skulle murene renses og atter fremstå blanke.

1904 iværksattes en forundersøgelse, og der blev opsat et stillads, så murenes tilstand kunne vurderes. Samme år udarbejdede N. P. Jensen et forslag til restaureringen, som foruden den beskrevne tilbageførelse af kirkens ydre omfattede nye tagstole over skibet, ny tagrytter samt kobbertag. Desuden skulle †fyrhuset på skibets nordside nedrives (jf. s. 665). I det indre skulle vægge og hvælv udbedres, mens arkader og kapitæler skulle afrenses til blank mur. Endelig skulle der males dekorationer på hvælv, piller og vinduesindfatninger.[88]

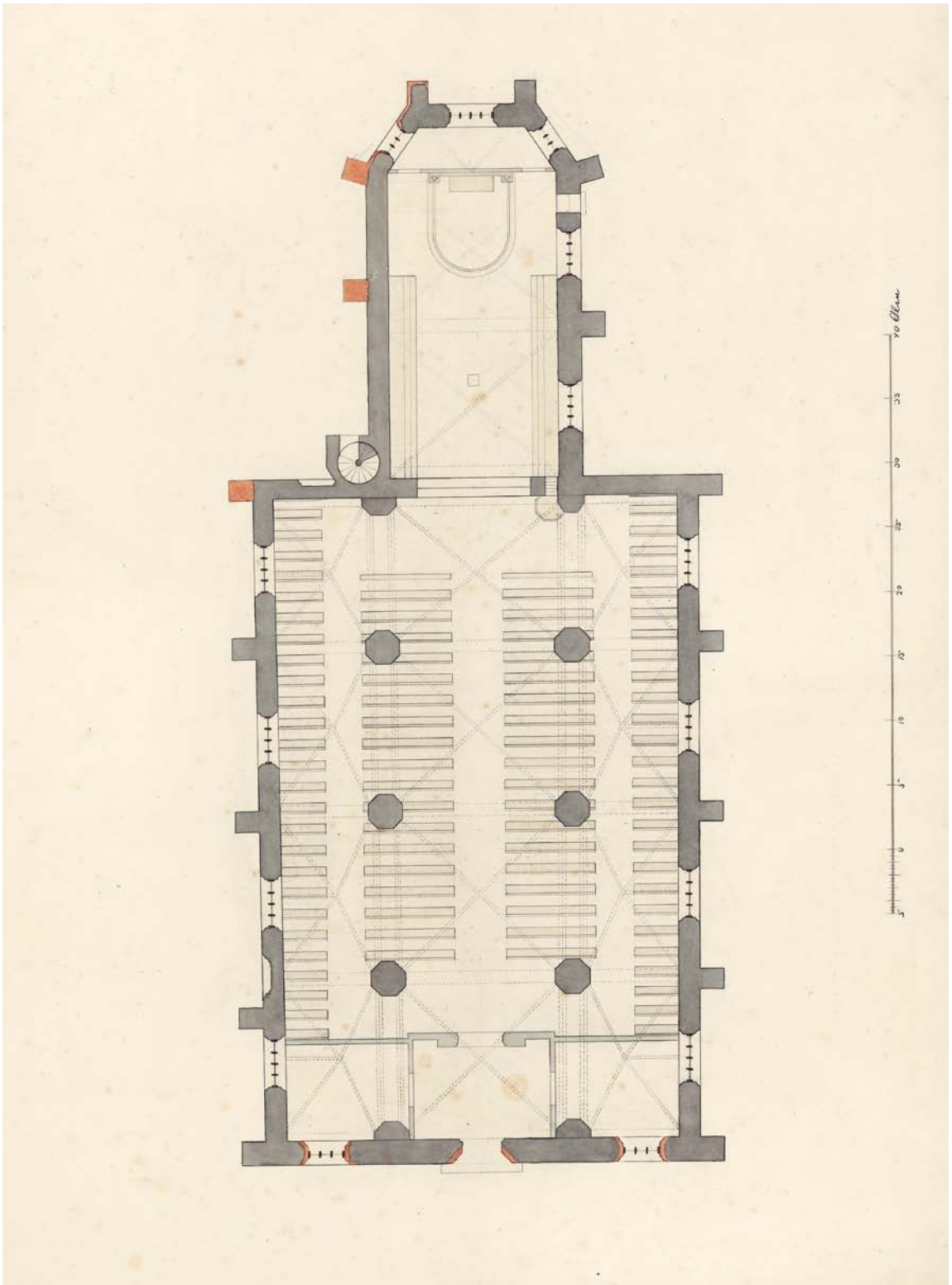

Fig. 39a. Restaureringsforslag. 1:300. Plan. Tegnet af N. P. Jensen 1902. – *Restoration proposal. Plan.*

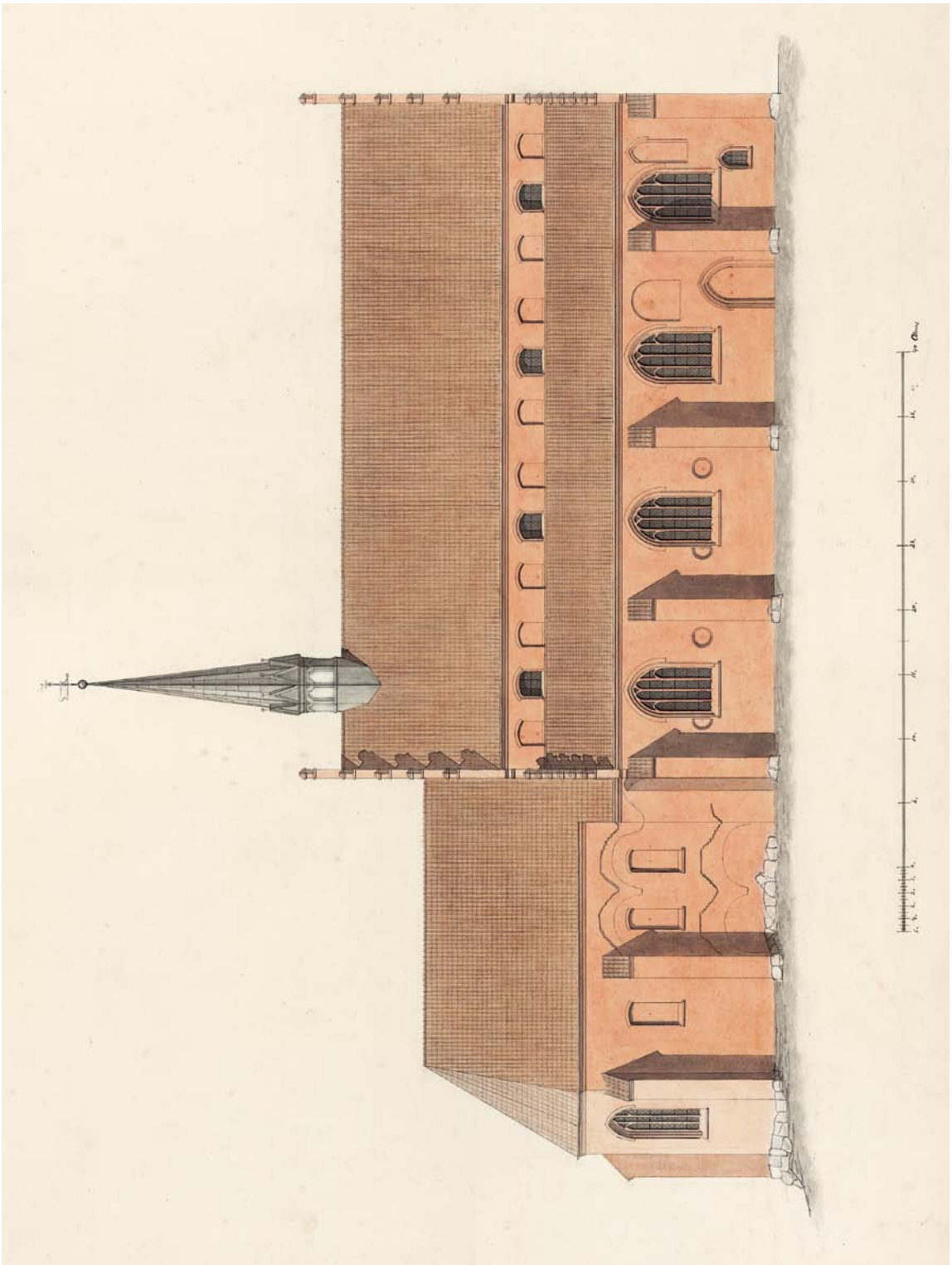

Fig. 39b-c. Restaureringsforslag. 1:300. Facadeopstalter. b. Nordfacade. c. Sydfacade. Tegnet af N. P. Jensen 1902. – *Restoration proposal. Facade elevations. b. Section looking east. c. South facade. c. North facade.*

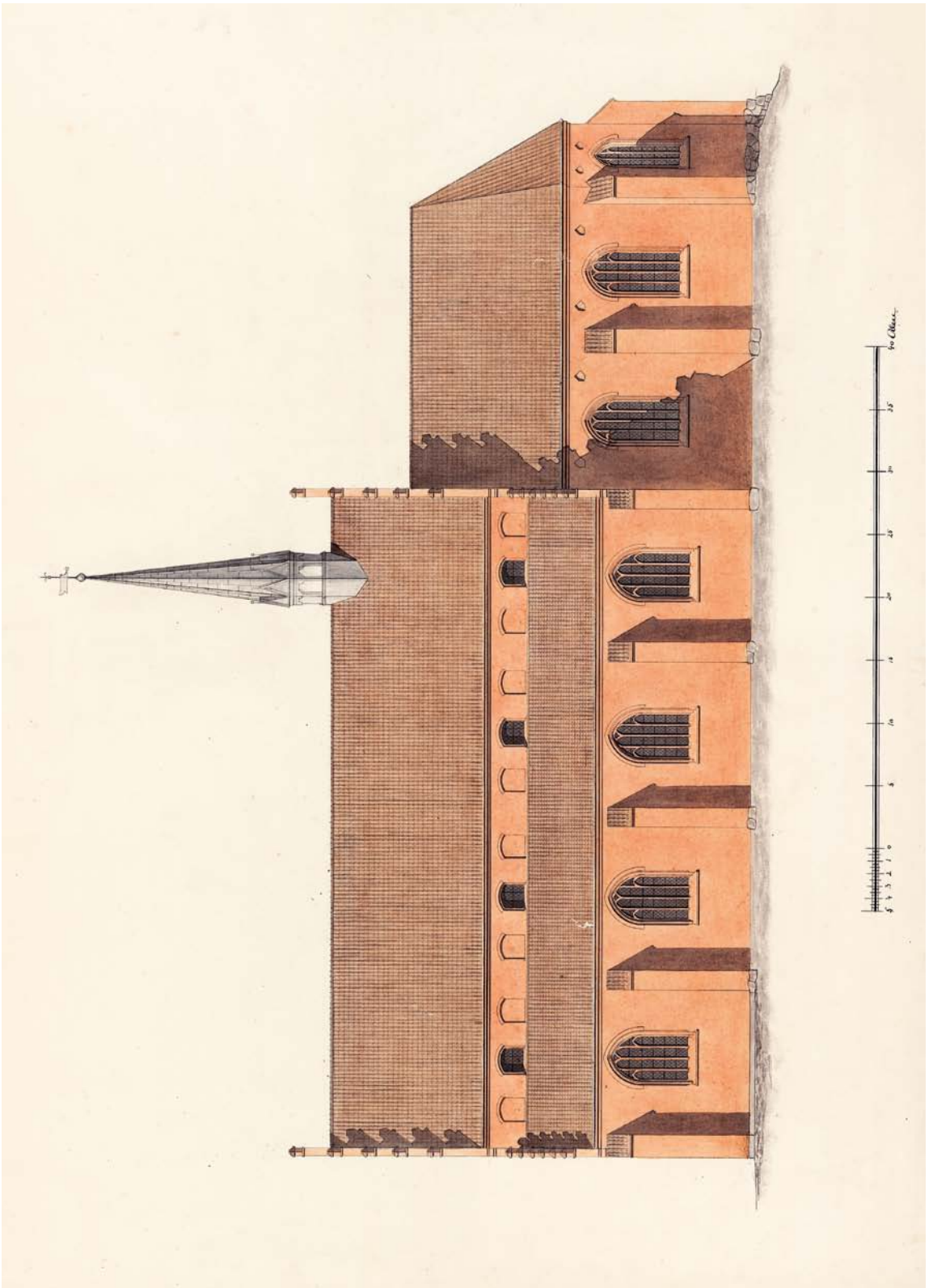

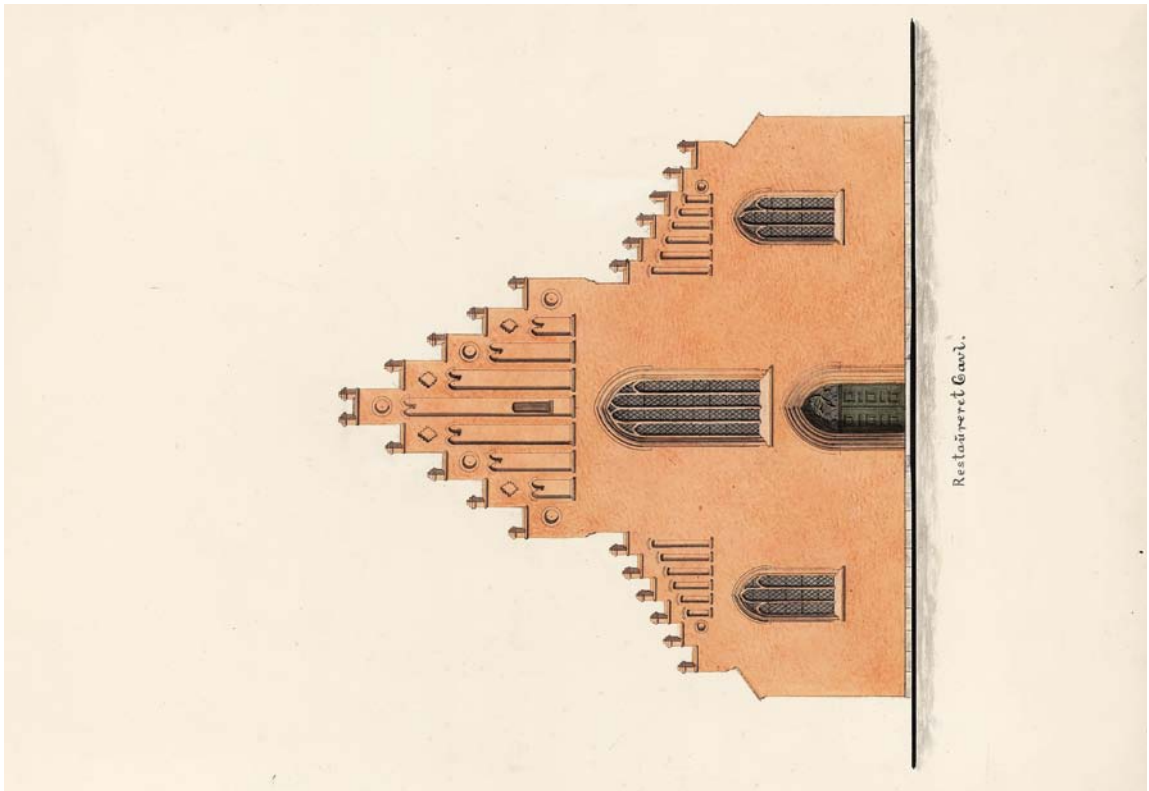
Restaureret Gavl.

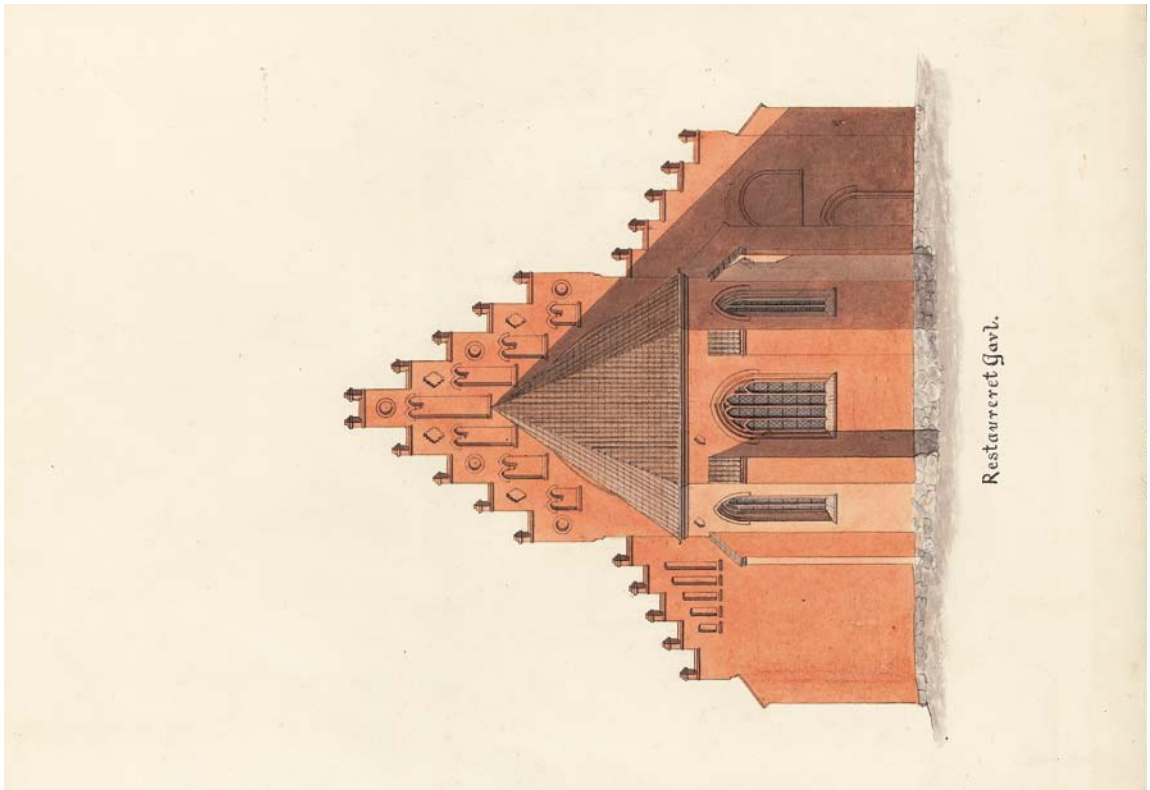
Restaureret Gavl.

Fig. 39d-f. Restaureringsforslag. 1:300. Facadeopstalter og snit. d. Østfacade. e. Vestfacade. f. Snit set mod øst. Tegnet af N. P. Jensen 1902. – *Restoration proposal. Facade elevations and section. d. East facade. e. West facade. f. Section looking east.*

Ønsket om at foretage væsentlige og uopprettelige ændringer i klosterkirkens fremtoning foranledigede Nationalmuseet til at undersøge bygningen. I 1905 foretog M. Mackeprang således en bygningsarkæologisk analyse af kirken og frarådede på den baggrund det fremlagte forslag; projektet blev efterfølgende opgivet.

1963 fremsatte kirken ønske om at indrette et toilet i forhallens søndre siderum (s. 664 f.), men først 2004 blev planen realiseret (arkitekt Søren Kiersgaard). Herunder blev rummet yderligere indrettet med opgang til orgelpulpituret, installationsrum samt kontor (fig. 7).

TEMATISK OVERSIGT

Gulve. I koret danner grå og gule rudeformede teglfliser stjernemønster; kvadratiske fliser med samme farveholdning er nedlagt i en firkant omkring døbefonten. Skibet, hvortil der er to sandstenstrin, har en mønstret, diagonalt lagt teglbelægning af gule kvadratiske fliser, kantet med rektangulære grå sten. Begge belægninger blev sammen med korbuens trappe etableret ved restaureringen 1857-58 (jf. s. 666). Forhallen er belagt med gule og grå teglfliser i skaktavlmønster, som kan følges ud i det 2004 opdelte søndre

Fig. 40. Korets tagværk set mod øst (s. 673). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Chancel roofing looking east.*

siderum; toilettet er dog belagt med nyere keramiske fliser. I det nordre siderum udgøres gulvet primært af gravsten (s. 727) suppleret med enkelte store stenfliser. Inden for korskranken og under stolestaderne ligger der fyrrebrædder.

Gulvbelægningerne er omlagt adskillige gange, ikke mindst på grund af sunkne grave. 1834 modtog murermester Lang 2 rigsdaler og 8 skilling for at omlægge en del af korets gulv, der også skulle afgraves. Ved samme tid omlagde han belægningen omkring knæfaldet; for dette arbejde modtog han 7 rigsdaler, 1 mark og 14 skilling.[68]

Ved synet 1848 blev det bemærket, at gulvet i koret, som delvist var belagt med brædder, var nedslidt og trængte til total omlægning.[53] Dette blev realiseret ved restaureringen 1857-58 (s. 666), hvor Hansen og Søndenbro fik overdraget arbejdet.[76] 1858 blev der indkøbt stjerneformede fliser, som må referere til korets belægning.[68]

Døre. En snæver indgang i korets sydmur, østligst i det østre fag, er sandsynligvis sekundært gennembrudt (s. 628). Løbet i den ufalsede, fladbuede indgang forstyrres således af en stor granitsten, formentlig en fundamentsten, der ikke kunne fjernes ved etableringen. Da dørens bueslag indvendigt er samtidig med koret, har den sandsynligvis rod i en oprindelig vægniche (jf. s. 630). Muligvis er det denne dør, som 1828 fik ny fløj.[68]

Midtskibets nygotiske vestportal stammer fra restaureringen 1857-58, men indeholder muligvis rester af en oprindelig portal (jf. s. 650, 666).

Vinduer. Ved restaureringen 1857-58 fik nordre sideskib i hvert fag ét stort vindue mod nord, som i teglsten nær normalformat blev formgivet identisk med de oprindelige vinduer i søndre sideskib; et lignende vindue blev samtidig indsat i dette sideskibs vestligste fag (s. 648, 666). I nordre sideskibs vestligste fag blev der yderligere brudt et snævert spidsbuet vindue mod kapellet i den samtidige forhal (fig. 37, s. 664 f.). Det lille vindue, som er udført af teglsten i munkestensformat har indvendig smig og halvstensfals i facaden, svarende til sideskibets øvrige vinduer.

Fig. 41. Midtskibets tagværk set fra sydvest (s. 673). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Nave roofing seen from south west.*

Til vinduerne i nordre sideskib har der været nu forsvundne forgængere, muligvis indsat 1681 hvor skibet blev ombygget til en pseudobasilika (jf. s. 648, 664).

1859 blev der påvist konturer efter et vindue på indersiden af søndre sideskibs østgavl (fig. 16a-b). Den rundbuede og lavtsiddende åbning, der var placeret væsentligt lavere end sideskibets spidsbuede vinduer, har ikke efterladt spor og var formentlig fra nyere tid.

Alle vinduer har gråmalede støbejernsrammer med nygotisk sprosning. Rammerne i skibet blev indsat 1857-58, mens korets først tilkom 1887; før udskiftningen havde kirkens vinduer rammer af smedejern.[143]

Tagværker. Kor og midtskib har bevaret den oprindelige tagkonstruktion af egetømmer (fig. 13, 40). Over koret udgøres tagværket af 13 spærfag, som er nedtappet i spærsko med ligeledes tappede spærstivere; over gjordbuerne har de enkelte fag bindbjælke. Hvert fag har to bladede hanebånd samt et ligeledes bladet krumvokset krydsbånd.

Korpolygonen har tresidet helvalm, ligeledes med spærsider nedtappet i spærsko. De enkelte spær støttes af en firsidet kongestolpe, rejst på den østligste bindbjælke, hvori lange hanebånd er indfældet i forskellig højde. En del af valmkonstruktionens nordre del er udskiftet med fyrretræ ved nedrivningen af klostrets †østfløj; et spær med åbne taphuller angiver genanvendelse (jf. s. 661 ff.). I nyere tid er valmen yderligere udbedret med fyrretømmer. Flere af tagværkets enkeltdele har fra vest fortløbende stregede tømmermærker; i sydsiden har disse tværstreg.

Midtskibet har 27 velbevarede spærfag svarende til korets (fig. 41). Fagene er på langs forstærket med adskillige, formentlig oprindelige stormlægter af eg. På flere enkeltdele ses forskellige systemer af stregede tømmermærker med tværstreg, som stiger mod vest. På de østligste spær ses dog mod øst stigende romertal. Da tagkonstruktionen ifølge dendrokronologiske undersøgelser tilhører én fase, må den ujævne nummerering være udført ved skibets færdiggørelse og kan ikke skyldes reparationer.

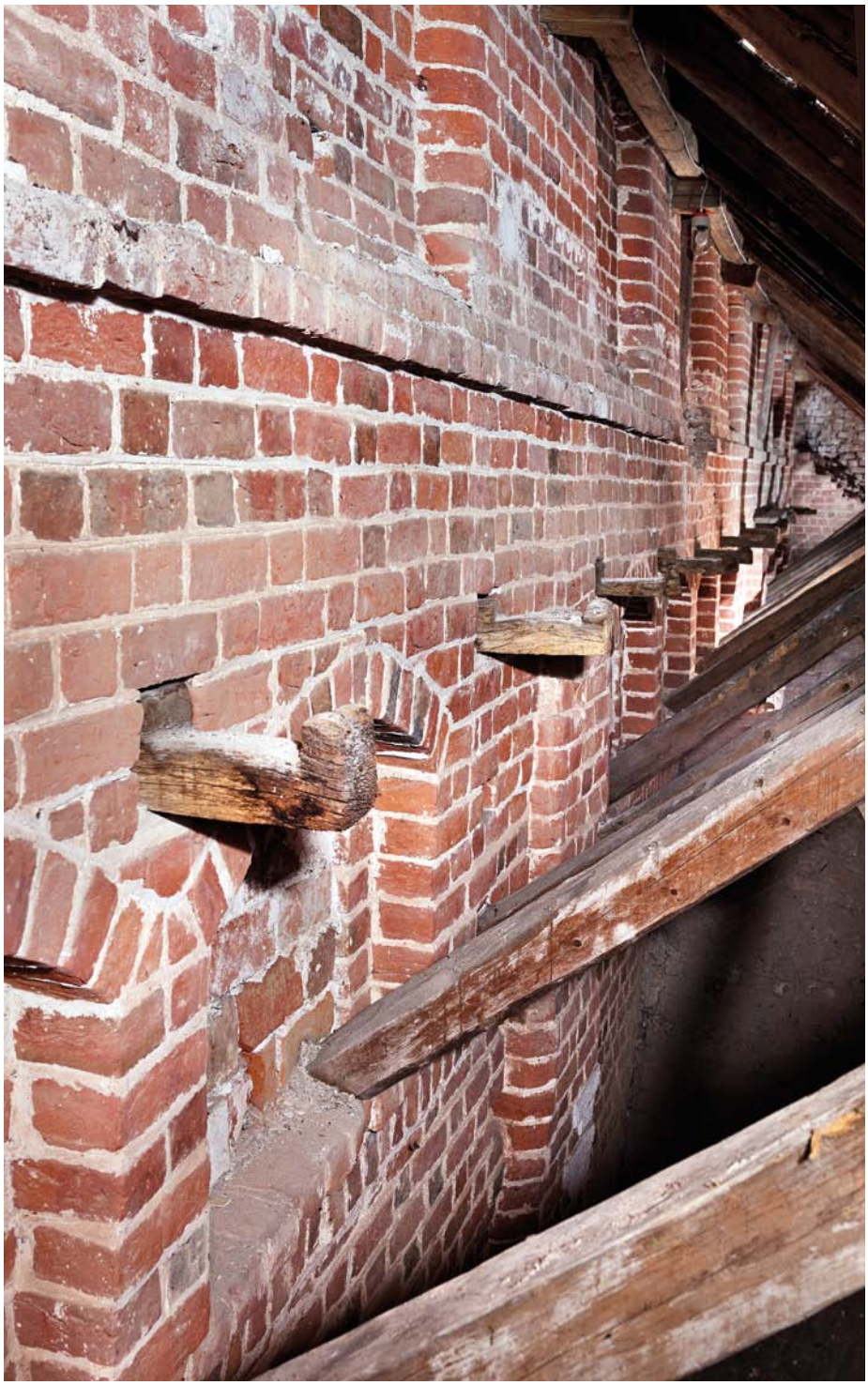

Fig. 42. Konsoller fra søndre sideskibs oprindelige tagkonstruktion indmuret i højkirkemuren, set fra sideskibsloftet mod nordøst (s. 676). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Consoles from original roof construction of southern side aisle, walled into the nave, seen from side-aisle ceiling towards the north east.*

Fig. 43. Nordre sideskibs vestre gavltrekant set fra loftet mod vest (s. 646 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Western gable triangle in north side aisle seen from the ceiling looking west.*

Sideskibene har nyere konstruktioner af fyrretræ. Mod nord er der 28 spærsider med tappet spærsko og lang bladet skråstiver, som hviler på afsætninger i højkirkemuren; enkelte spærstivere er af eg (fig. 43). Spærenes øvre ender hviler mod højkirkemurene på en rem, båret af sekundært indhuggede konsoller af eg; denne støtteanordning er etableret efter skråtagets ombygning 1681.

Søndre sideskib har 30 tilsvarende spærfag (fig. 42). På den søndre højkirkemur, umiddelbart over 'triforieåbningerne', er dog yderligere en række egekonsoller indmuret, hvorover sideskibets oprindelige spær med lavere hældning har hvilet (fig. 28, jf. s. 651, 664). I overkanten har de en retkantet indskæring til remmen, og en afskåret tap i enden på enkelte viser, at de er tildannet af genanvendt bygningstømmer. I den nordre højkirkemur angiver åbne bjælkehuller eksistensen af tilsvarende oprindelige konsoller og taghældning.

Trappehuset har et skråtag båret af to spærsider af dels eg, dels fyr, der hviler på korets tagkonstruktion. Konstruktionen er opsat efter o. 1600, da klosterfløjen, hvori trappehuset har stået, blev nedrevet (jf. s. 619, 663 f.).

Tagkonstruktionerne er repareret og udbedret adskillige gange, senest 2010 da samlingerne i flere spær blev efterspændt og forstærket med fyrretømmer.

Dendrokronologiske undersøgelser. I 2012 er der udtaget boreprøver fra egetagværkerne over kor og skib. Korets tagværk er opsat o. 1491 og har ingen påviste reparationer. Midtskibets tagværk er etableret o. 1505-15, hvilket korresponderer med, at egekonsoller fra søndre sideskibs oprindelige tagkonstruktion stammer fra træ fældet o. 1502; de daterede konsoller har ikke spor efter genanvendelse (jf. s. 676).

Daterede spærstivere fra nordre sideskibs nyere tagkonstruktion viser, at egetømmeret stammer fra træ, der er fældet o. 1491 og efter o. 1525. Da den ældre fase er samtidig med korets tagkonstruktion, er det muligt, at tømmer herfra er genanvendt ved opførelsen af skibet, mens den yngre fase må tilskrives en reparation. Et forsøg på at datere tagrytteren mislykkedes.[144]

Tagbeklædning. Hele kirken er tækket med røde vingetegl, som 1988 erstattede en ældre tilsvarende belægning. Stræbepiller, nordre sideskibes østre kamgavl og murstumper fra klosterfløjene er belagt med hultegl, muligvis oplagt under restaureringen 1857-58 (jf. s. 666).

Fig. 44. Tagrytters vindfløj (s. 677). Foto Hans Stiesdal 1971. – *Ridge turret weather vane.*

Ved opførelsen bar kirken sandsynligvis røde hulsten, der endnu lå på nordsiden 1672.[80] Hulstenene var da suppleret med vingesten, som langsomt fortrængte det ældre tagtegl. Koret var dog endnu delvist belagt med hulsten 1886, da det blev besluttet fremover alene at anvende denne type tagtegl på stræbepiller.[53] De sidste partier af den ældre tagbeklædning var formentlig erstattet o. 1900.

Tagrytter. Over midtskibets østre del rider en kraftig tagrytter, der i sin nuværende form må henføres til 1700-tallet (fig. 19). Muligvis blev den opsat 1788, da tagrytterens stand var så dårlig, at den blev helt erstattet.[134] Den spånbeklædte, ottekantede konstruktion, som har hvidmalede fladbuede åbninger under et højt svunget spir, er over taget af fyr, mens den nedre del, der stammer fra en ældre konstruktion, er af eg (jf. s. 677). Den spinkle trækonstruktion har ifølge kirkeregnskaberne krævet jævnlige istandsættelser, ikke mindst af spånbeklædningen; spiret manglede således spån i både 1835 og 1839.[145]

Under midtskibets kip er tagrytteren rejst over otte lodrette egestolper med skråstivere, som er tappet ned i et nyere stjernestillet bjælkelag af fyr. Sideværts støttes konstruktionen af det 3.-5. spærfag i midtskibets tagkonstruktion. Stolpekonstruktionen synes at være samtidig med skibet fra o. 1505-15, og må i det lys tilskrives et †*messeklokkespir*, hvortil der i Danmark kun findes ganske få fysiske paralleller, eksempelvis Kliplev (*DK Aabenraa* 311).[146] Formentlig er det dette spir, som biskop Jacob Madsen gengav 1588 (fig. 127).

Vindfløj. Tagrytteren krones af en vindfløj, som udspringer fra en forgyldt kugle, der danner spirets afslutning (fig. 44). Stangen bærer en vimpel med årstallet »1794«, der angiveligt har erstattet en kun få år ældre †vindfløj, som blev opsat 1788; denne erstattede en rusten vejrhane.[134]

Opvarmning. 1882 fik kirken af Kultusministeriet tilladelse til at etablere en †*kalorifer*, hvortil opførtes et †fyrhus mod nordre sideskib (s. 665).[76] Anlægget blev nedlagt 1936, da kirken fik centralvarme.[86]

Murbehandling. Alle facader står gulkalkede svarende til Faaborg (†)Skt. Nikolajs bevarede tårn (s. 788). Kirkens indre er hvidkalket. Oprindeligt har både korets og skibets facader stået i røde sten (jf. s. 625, 642), men 1777 var den nordre side af kirken kalket; dette kan ses som et forsøg på at ensrette facaden, der må have fremstået stærkt forstyrret efter nedrivning af klosterfløjene o. 1600 (s. 614). Formentlig blev der anvendt hvidtekalk, som 1841 også blev påført kirkens korgavl og søndre side; om der var tale om en genbehandling af disse mure, er uvist.[76]

1854 foreslog kirkeinspektionen, at kirken blev kalket rød, men da der ikke er spor efter denne meget farveægte facadekalk, er forslaget næppe blevet udført.[53] På denne tid kan i stedet den nuværende gule farveholdning være introduceret.

†KALKMALERIER

Endnu frem til restaureringen 1857-58 stod der maleri fremme, herunder et par bygningsindskrifter fra baroktiden. Alt blev da overkalket. 1956 og 2001 er fremkommet rester af dekorationer, hvis datering er ret uvis, og som atter tildækkedes.

1) Senmiddelalderlige(?). Indtil 1857-58 sås dekoration i nordre sideskibs cirkelblændinger (s. 645).[147] På de midterste nordre pillers ældste kalklag blev 2001 iagttaget en mørkerød farve (dodenkop) i ca. 2 meters højde.[148]

2) 1681, kalkmalet indskrift på et hvælv: »Gud til Ære og fryd oc kierken til Prydelse, ved Guds bistand aff kierkens egne middel oc Borgernes Velvillige tilskud, formedelst Gudfrychtige byens Øffrigheds, baade hielp oc befordring, er de 3 siste Velvinger insat aar 1681. Da sognepræst her var Just Mikelsøn, borgemester Jacob Jørgensøn, raadmænd Iffuer Nielssøn, Jens Søffrensøn, Otho Christensøn oc Christian Ibsøn, aff mesteren Hans Larsøn Mogerup«.[149] Fra samme tid stammede måske en dekoration med røde og grå sparrer på ribberne i sideskibets østhvælv iagttaget 1956.[150]

3) 1725, kalkmalet indskrift på et hvælv: »Anno 1725 Er Faaborg kierke Repa Reret og Renoveret inden oc uden udi sognepræsten Hr. Blochis, capellan Hr. Peder Raubergs, borgemester Jørgen Jacobsøns og raadmand Jørgen Bertelsøns tid, aff mesteren Niels Andersøn, murermester«.[151]

4) (Fig. 45), 1700-tallet(?), draperi med sorte farver, i vederlagshøjde på de vestligste piller; iagttaget 1956.[152]

Fig. 45. Kalkmalet draperi, 1700-tallet(?) (s. 677). Foto o. 1956 i NM. – *Drapery in wall painting, 18th century(?).*

Fig. 46. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Interior looking east*.

INVENTAR

Oversigt. Til inventaret hører flere middelalderlige stykker, af hvilke de ældste er ældre end kirken og må være overført andetstedsfra. Det gælder således den romanske døbefont og et interessant ⋆røgelseskar fra o. 1200-50, der er signeret af Jakob Rød i Svendborg. Det største klenodie er kirkens store sengotiske ⋆højaltertavle fra 1511, der er skænket af biskop Jens Andersen Beldenak og prior Peder Nielsen.[153] Tavlen har været opfattet som et importarbejde fra Lübeck, men da dens maler(e) synes at have været fynske, må også billedskærerarbejdet antages at have været hjemligt om end stærkt nordtysk præget. Tavlen er som Jakob Rørds røgelseskar i Nationalmuseet.

Fra den sidste katolske tid stammer også otte figurer, der må have hørt hjemme i sidealtertavler, et stort korbuekrucifiks, to rækker korstole, et monstransskab (rimeligvis overflyttet fra (†)Skt. Nikolaj).

Mens intet er i behold fra det senere 1500-tal, er 1600-tallet rigt repræsenteret. Til altersølvet, der er udført 1697 af Jesper Hansen Rust i Odense, hører en oblatæske fra 1649, skænket af rådmandsfruen Karen Andersdatter Hammer, og et sygesæt fra 1606 med oblatæske fra 1609, som er gaver fra Mette Emmiksen til Stensgård. Sættet er 1780 suppleret med endnu et i tin.

Alterstagerne er skænket 1685 af Margrethe Clausdatter, Bo Jacobsens enke. Den ældste lysekrone er testamenteret 1640 af borgmester Christen Lauritsen, en anden skænket 1686 af borgmester Jacob Jørgensen og hustru Karen Henningsdatter Achtonia, der også gav et dåbsfad af tin 1690.

I 1700-tallet fortsatte borgerskabets gaver. Yderligere tre lysekroner er skænket af købmand Jens Lauritsen Erreboe og hustru Maren Pedersdatter Busk (1700-tallets begyndelse), Niels Hansen Wiborg til Tøjstrup og hustru Elisabeth Erreboe (1738) og tolder Frederik Christian Ørn (1795). En lysearm er kommet til o. 1700. En sjælden vinflaske af tin er dateret 1731, mens en Christian IV's bibel (1633) med sølvbeslag fra 1741 er en gave fra Joen Hansen Panck og hustru Anna Sophia Archtander. Et sølvkrucifiks fra samme tid står nu på alterbordet, men prydede oprindeligt en †messehagel, der var skænket 1758 af købmand Lars Lindegaard og hustru Anna Maria Jørgensdatter Mahl. Kirkeskibet, fregatten »Det Forenede Selskab«, er ophængt 1776 som en gave fra 29 borgere med tilknytning til søfarten. Nogle vægpaneler ved korets østvæg er formentlig fra 1776-77.

Nyklassicismen er repræsenteret ved to empirestager givet 1802 af kirkeværge Hans Kaster og hustru Sophie Caroline Kaster samt ved Hermann Ernst Freunds marmordøbefont, der er opstillet 1838 og udført efter bestilling af købmand Simon Hempel Ploug. En alterkande af sølv fra 1844 er en testamentarisk gave fra klokker Herluf Trolle Heye.

Fra hovedrestaureringen 1857-58 stammer den nuværende alterprydelse, et stort altermaleri »Kristus og disciplene i Emmaus«, udført af Wilhelm Marstrand. Maleriets indfatning og alterbordet er ligesom orgelpulpituret tegnet af kgl. bygningsinspektør Christian Hansen. Den gedigne men lidet bemærkelsesværdige prædikestol er ligesom alterskranken, stoleværket og dørfløjene tegnet af kgl. bygningsinspektør Carl August Møller, der forestod arbejderne. Fra restaureringen stammer også et dåbsfad af nysølv skænket af madame Voigt, mens en dåbskande af pletsølv er givet 1868 af jernstøber Lars Jensen. I Faaborg Kulturhistoriske Museum opbevares en ⋆ligvogn fra 1863.

Orglet er bygget 1979 af Frederiksborg Orgelbyggeri, facaden tegnet af arkitekterne Rolf Graae og Erling Jessen.

Tårnur og klokker findes i (†)Skt. Nikolajs tårn (s. 788).

Farvesætning. Bortset fra ⋆højaltertavlen i Nationalmuseet står det middelalderlige inventar afrenset (monstransskab og løse altertavlefigurer) eller med sekundær bemaling (korstole og korbuekrucifiks). Kirkerummet fremstår siden 1975 med farvesætning af Ernst Trier. Den omfatter inventaret fra 1857-58 samt orgelfacaden, der er bemalet med olivengrøn og kølige grå/blågrå farver med forgyldte profiler.

Tidligere farvesætning. Perlegråt med forgyldning blev 1758 foreskrevet anvendt på nyopførte †pulpiturer. At dette formodentlig afspejler det senere 1700-tals farvesætning, bestyrkes ved en beskrivelse 1787 af kirken som 'overmåde net og lys'.[154] 1817 blev korstole, monstransskab m.m. malet med perlegråt. Efter hovedrestaureringen 1857-58 stod alt nyt inventar stafferet i brun egetræsmaling med forgyldte profiler, alt draperi og betræk karmoisinrødt.[155]

Kilder. Den tidligste beskrivelse af kirkens indre stammer fra 1588 og findes i biskop Jacob Madsens visitatsbog med optegnelser fra hans visitatsrejser i Fyns Stift 1588-1604. Jacob Madsen omtaler de vigtigste inventarstykker (altertavle, †alterklæder, døbefont, †prædikestol og †klokker).[49] Det ældste inventarium

er fra 1749 og findes i Liber Daticus (kaldsbogen).[156] Denne protokol, der er kirkens ældste bevarede, blev oprettet samme år, da uregelmæssighed i borgmester Jørgen Jacobsens forvaltning af kirkens og de fattiges midler medførte et behov for dokumentation. Protokollen indeholder sporadiske regnskabsposter, referater af forhandlinger fra rådstue og kirkeinspektion m.m. Først fra 1811 giver regnskaber i Kirkeinspektions- og Stiftsøvrighedsarkiverne oplysninger om indtægter og udgifter i forbindelse med nyanskaffelser, reparationer og ombygninger.[157] De manglende regnskaber før 1811 hænger formentlig sammen med, at kirken var undtaget fra Stiftsøvrighedens revision.[158]

Oplysninger om inventar og nu forsvundne indskrifter findes hos den fynske antikvar Jacob Thomsen Bircherod (1693-1737)[159] og i en indberetning til Laurids de Thurah (o. 1755).[160] En grundigere og mere systematisk beskrivelse af kirkerum og inventar er givet 1837 af kunstkritikeren Karsten Friis Wiborg.[161] Kirkens første synsprotokol 1861-1953 indeholder en beskrivelse ved sognepræst J. Chievitz 1861 af kirkerum, inventar, gravminder og begravelser før og efter den gennemgribende restaurering 1857-58, som er stort set identisk med beskrivelsen i købmand August Schrøders bog om Faaborg (1866). Den grundigste beskrivelse af inventaret er givet af Viggo Thorlacius-Ussing (1939), der i al væsentligt er fulgt af Aage Fasmer Blomberg i dennes værk om Faaborg by (1956).

Det middelalderlige kirkerum. Klosterkirken, der kun fungerede som sådan i få årtier, havde foruden det murede højalter i koret med den prægtige ✶højaltertavle en række sidealtre og sidealtertavler, hvor de mange evige messer afholdtes. Således omtales 1546 foruden »then høye Taffle« også »alle the taffler i Faaborg closter kercke«.[162] En række bevarede løse figurer kan rimeligvis stamme herfra. Korets middelalderlige indretning omfattede ud over korstolene et †lektorium på tværs af korbuen. Fra klosterkirken stammede antageligt de monstranser, kalke og 'andre ornamenter' i forgyldt sølv, som klostrets bestyrer Anders Emmiksen 1536 overdrog til Christian III's kammermester Joen Warnstorp.[163]

Det efterreformatoriske kirkerum. Ved overgangen til sognekirke 1539 blev det tilladt borgerne fra den gamle kirke at overflytte stole og skamler samt et skab, vel identisk med monstransskabet (s. 719), ligesom også den romanske font må være overført ved denne lejlighed.[41] Efter i første omgang at have fået ordre til at overdrage alle klosterkirkens altertavler til forstanderen for Odense Hospital på dennes forlangende og i stedet beholde »the taffler, ther staar i teres gamble sognekerke«, fik byen lov at beholde klosterkirkens højaltertavle (»then høye taffle«).[162]

Det tidligt protestantiske kirkerum er beskrevet 1588 af biskop Jacob Madsen, der omtaler højaltertavlen som »En Taffle met vdhugne Billede, det hellig Trefoldighet Billeder; men er vden paa Paszen (passionen)«.[49] Bispen taler imod den liturgiske brug af tavlens tre forskellige stillinger og fastsætter, at tavlen »skal alletid staa obne«.[49] Døbefonten stod i vestenden, og der var desuden en †prædikestol med de tolv apostle på. Denne var »vmalet« og må have været et arbejde i gotik eller ungrenæssancestil.[49]

Gennem 1600-tallet satte adel og borgerskab præg på kirken med epitafier og mindetavler. †Stoleværket, der for størstedelens vedkommende var individuel ejendom, havde et uensartet præg, der først forsvandt ved regulering i 1800-tallet. Efter 1672 gennemgik kirken en større istandsættelse (jf. s. 664). Ændringer af den sengotiske ✶højaltertavle skal måske dateres hertil. Borgmester Jacob Jørgensen og hustru Karen Henningsdatter Achtonia bekostede 1687 en ny dåbsindretning i søndre sideskibs østligste fag, hvor der var en muret begravelse (nr. III,1) anvendt af Jacob Jørgensens familie og efterkommere. Indretningen bestod af en †døbefont af træ (med tilhørende dåbsfad 1690) omgivet af et †fontegitter. Over fonten hang et stort (†) epitafium fra 1676 over Jacob Jørgensens første hustru Karen Jørgensdatter (kaldet 'Karen Borgmesters') og dennes første mand, borgmester Jørgen Pedersen.

I det tidlige 1700-tal begyndte byens ledende familier at skille sig ud ved at indrette siddepladser i kabineagtige †'lukkede stole', heraf de fleste som pulpiturstole langs midtskibets sider.

Istandsættelsen 1776-77. Koret blev 1776 fundet så gammeldags, 'at der formodentlig ikke siden kirken blev givet til byen var renoveret noget på altertavlen eller stolene, ligesom der ej fandtes nogen ordentlige skriftestole, så man ikke kunne være bekendt at lade det henstå således, da det var en købstadskirke, og der manglede sådanne zirater som man ellers finder i andre købstadskirker'.[76] Ved den efterfølgende fornyelse af korindretningen 1776-77 fik ✶højaltertavlen påsat et nyt †topstykke og †vinger i rokoko-stil, og ved dens sider byggedes †skriftestole. Vægpanelerne ved korets østvæg er vel opsat ved samme lejlighed. Det middelalderlige †lektorium ved korbuen fjernedes, og der opsattes et †korgitter med billedskærerarbejde.

Hovedrestaureringen 1857-58 (jf. s. 666). Interiørmæssigt medførte restaureringen ved kgl. bygningsinspektør Carl August Møller, Odense, en udrensning af store dele af inventaret, der måtte vige pladsen for nyt i overensstemmelse med restaureringens overvejende nygotiske program. Det middelalderlige †alterbord blev nedbrudt, og ✶altertavlen opstillet i reduceret skikkelse i kirkens vestende. I dens sted opsattes det store altermaleri af Wilhelm Marstrand. †Alterskranke, †prædikestol og †stolestader blev udskiftet, mens †korgitter, †skriftestole, †pulpiturer og †lukkede stole blev fjernet ligesom også †epitafierne. En del af det nedtagne billedskærerarbejde blev solgt på auktion, hvorved det meste blev købt af billedskærer (Emanuel Siegfred) Mørch, Odense. Efter at have foretaget en afrensning solgte han

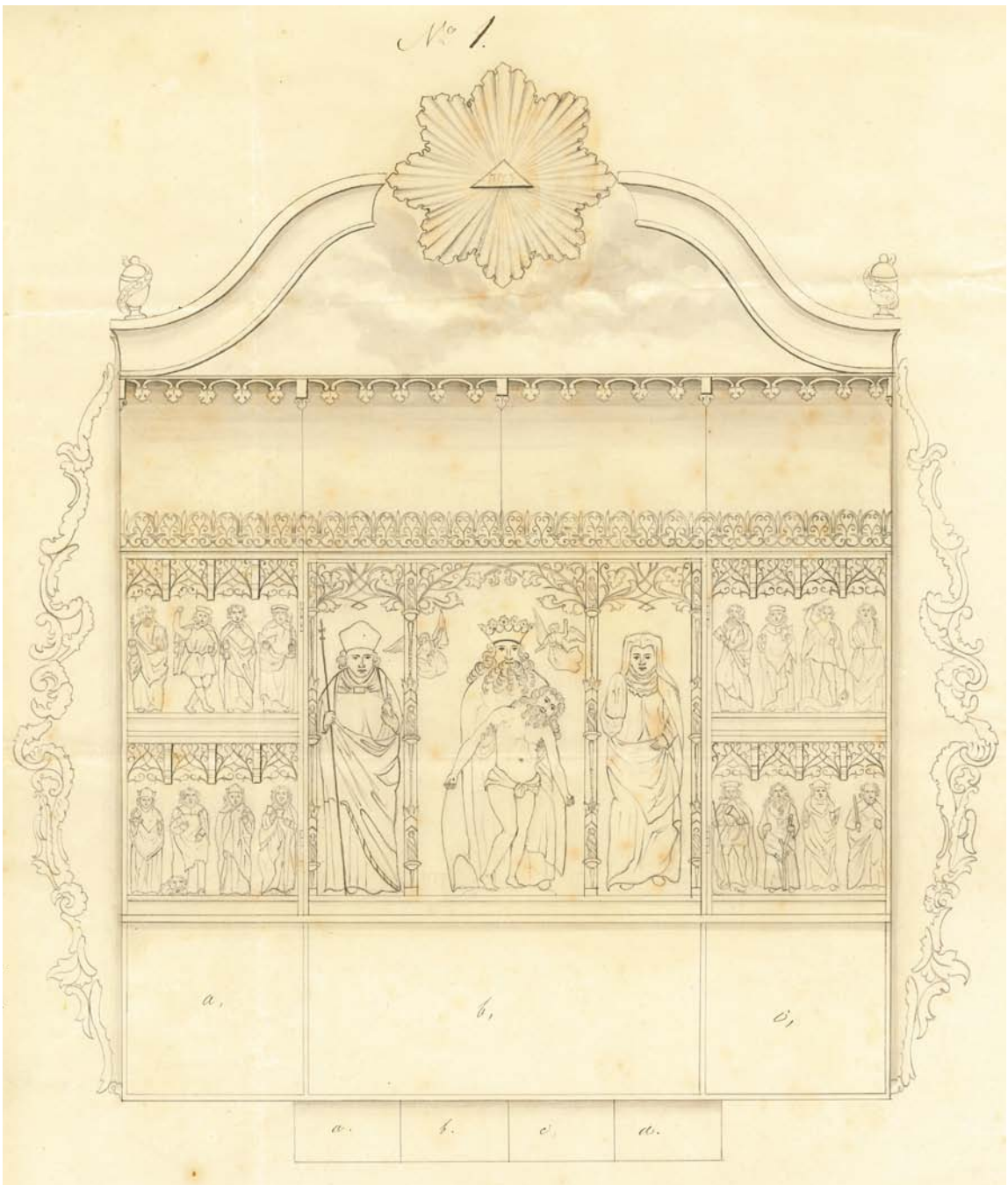

Fig. 47. *Højaltertavlen 1846, med †baldakin, †topfrise, †predella, sekundært †topstykke og sekundære †vinger. Kirkeinspektionens tegning (s. 684). Landsarkivet for Fyn. – **High altarpiece, 1846, with canopy, top frieze, predella, secondary top piece and secondary panels.*

træskærerarbejdet videre til møbelsnedkere rundt om i landet. Mørchs eget lysthus var efter en af hans tidligere lærlinges udsagn 'rigt udstyret med en del af dette fortrinlige, udskårne egetræsarbejde'.[164] De tilbageværende figurer henlagdes eller ophængtes i det kapel ('ligstue'), der 1858 udskiltes i nordre sideskibs vestligste fag (jf. s. 664 f.). Bag alteret indrettedes et sakristi adskilt fra kirkerummet ved 2,5 m høje skillevægge.[165]

ALTERBORDE OG ALTERKLÆDER

Alterbordet (jf. fig. 14), 1858, 216×73 cm, 109,5 cm højt, af egetræ med gråmalet bordplade, er ligesom den dermed forbundne alterprydelses rammeværk udført af snedkermester Christopher Hendriksen, Faaborg, efter tegning af kgl. bygningsinspektør Christian Hansen.[166]

Det ældre †*alterbord*, muret og antageligt senmiddelalderligt, blev nedbrudt 1857-58. Ifølge en opmåling 1837 målte det 2¼×3¾×1½ alen (ca. 140×235×95 cm) og var jævnbredt med ⋆højaltertavlens †predella.[167]

†*Sidealtre*(?). To forsvundne nicher, en i nordre sideskib og en i korets nordre side, hvorover en Nådefadergruppe (s. 698) var ophængt 1837, kan have været vidnesbyrd om †sidealtre.[168]

Antependium (jf. fig. 14), 2009, designet af Hanne Vedel, Aabenraa. Det er af silke og uld, rødt med baner i blå og grønne nuancer.[169]

†*Alterklæder*. 1) Af rødt damask med guldgaloner, omtalt 1749 som 'gammelt'.[76] 2) Omtalt 1749, af rødt damask med gule og røde silkefrynser; udgået 1843.[170] 3) Af rødt damask med sølvgaloner, omtalt 1815 som 'gammelt'; udgået 1858.[171] 4) 1817, et gult silkealterklæde med brede kniplinger givet af jomfru Petrine Horne ved reformationsfesten; udgået 1855.[171] 5) 1858, af rødt fløjl med guldgaloner og -frynser.[171] 6) (Jf. fig. 137), o. 1900, af sort fløjl med frynser og guldgaloner.[172]

Alterdug, 1906, syet, med blomsterornamentik og initialerne »L.B.« og »S.H.« samt daterende årstal. Blandt kirkens mange †*alterduge* kan nævnes én givet af klokker Herløv F. Heye ved reformationsfesten 1817.[171]

Nyere *knæleskammel* til præsten, betrukket med lilla uldfløjl. En †*knæleskammel* betrukket med rødt uldfløjl og besat med guldfrynser nævnes 1815 og 1861.[173]

ALTERPRYDELSER

Alterprydelsen (fig. 48), fra 1858, er et stort, rundbuet maleri, »Kristus og disciplene i Emmaus« (Luk. 24,30-32) udført af Wilhelm Marstrand i olie på lærred. Kristus, der ses i profil siddende ved bordet, har netop brudt brødet. Det halvlange hår og fuldskægget er mørkblondt, og han bærer hvid kappe over en rød kjortel. Omkring hovedet er en skinnende hvid glorie i kontrast til det noget dunkle rum. Disciplene gestikulerer ved genkendelsen af Kristus. I baggrunden, gennem en rundbuet portal, der sammen med bjælkeloftet forstærker billedets perspektiv, ses i aftensolens varme farver et bjerglandskab med en fåreflok, der føres gennem dalen. Maleriet er renset 1918-19 og konserveret 1975.[174]

Det samtidige historicistiske rammeværk er tegnet af kgl. bygningsinspektør Christian Hansen og udført af snedker Christopher Hendriksen, Faaborg. Maleriet kantes af en arkade med glatte halvsøjler med bladkapitæl stående på et svært postament. Over rundbuen med diamantbosser og rosetter afslutter en trekantgavl med bølgekam. Beslægtet med Christian Hansens senere rammer i Slaglille, Gyrstinge (*DK Sorø* 346, 390) og Skellebjerg (*DK Holbæk* 1035). Staffering i olivengrønt, lysegråt og mørkegråt med forgyldning, udført af Ernst Trier 1975.[175] Oprindeligt malet med brun egetræsfarve og forgyldte profiler.[68]

Maleri og ramme er, ifølge indskrift på bagsiden, skænket af agent Lauritz Peter Voigt og hustru Anna Christine Voigt f. Brandt i anledning af deres guldbryllup 1855. Kirkeinspektionen, hvem det blev overladt at finde en kunstner, henvendte sig først til maleren Johan Ludwig Lund (1777-1867), om han kunne levere et altermaleri med et nytestamentligt motiv. Da Lund afslog pga. dårligt helbred gik bestillingen til Wilhelm Marstrand, der påtog sig opgaven i juni 1856.[176] I juli 1856 fremsendte Marstrand tre tegninger forestillende hhv. Kristus i Emmaus, Jesus velsigner de små og Den vantro Thomas. I følgebrevet anbefalede Marstrand et maleri med 'figurer i kolossal størrelse' og fremhævede Emmaus-motivet. Dette var ikke blot det billigste motiv, men også det, han selv havde mest lyst til at male og det bedst egnede til en protestantisk kirke, 'da det minder om nadverens indstiftelse, hvilken jo ville være fortrinligere, når rummet tillod det, men dertil udfordres megen bredde'.[177] Den 2. dec. 1856 meddelte Marstrand, at han ville bestille lærredet fra Paris og begynde sine forarbejder.[178] Det før-

Fig. 48. Alterprydelsen »Kristus og disciplene i Emmaus«, malet af Vilhelm Marstrand 1858 (s. 682). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Altar decoration, "Christ and the Disciples at Emmaus", by Wilhelm Marstrand, 1858.*

dige maleri blev afskibet i september 1858.[179] Et forslag til en nygotisk indfatning tegnet af Carl August Møller blev forkastet af Marstrand pga. dets 'store løshed og magerhed'. I stedet anbefalede og formidlede han Christian Hansens mere eklektiske forslag.[180]

Samtidig med alterprydelsen var en †skillevæg på hver side af alteret, der indtil 1938 adskilte det 1858 indrettede *sakristi* fra det øvrige kor.[181] Over de retvinklede døre, med forhæng af rødt fløjl,[182] var siden 1899 opsat seks løse apostel- og helgenfigurer (jf. fig. 137).

Fig. 49. Femfløjet ⋆højaltertavle, 1511, skænket af biskop Jens Andersen Beldenak og prior Peder Nielsen m.fl. Vist med åbne fløje (s. 684). I Nationalmuseet (D 1734). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – ⋆*High altar (pentaptych), 1511, donated by Bishop Jens Andersen Beldenak, Prior Peder Nielsen and others. Shown with open panels.*

En prægtig ⋆*højaltertavle*, 1511, (fig. 49-56), er siden 1882 i Nationalmuseet. Den er skænket af biskop Jens Andersen Beldenak[183] og Helligåndsklostrets prior Peder Nielsen samt to ukendte personer, og arbejdet må tilskrives et fynsk kunstmiljø under stærk nordtysk indflydelse.

Den femfløjede skabstavle (et pentaptych), 237 ×476 cm, består af midtskab, to sæt bevægelige (hængslede) fløje samt to faste bagfløje. I midtskabet er storfigurer i form af en Nådefader[184] flankeret af Skt. Augustin og dennes moder Skt. Monika; i sidefløjenes skabe står fjorten Nødhjælpere og to apostle. På hhv. bag- og forside af de inderste og yderste bevægelige fløje findes otte velbevarede malerier med scener fra Jesu Lidelseshistorie. Bagsiden af de yderste fløje samt de faste bageste fløje har malerier af de fire kirkefædre.

Tidligere har opbygningen været endnu større, idet den oprindeligt udgjorde en ca. 5 m høj baldakinaltertavle (jf. fig. 47). Tavlen har undergået en række ændringer i eftermiddelalderlig tid, af hvilke den mest omfattende skete ved dens nedtagning ved kirkens hovedistandsættelse 1857-58. Af de oprindelige dele fjernedes da foruden baldakinen en †topfrise og en stor †predella med hængslede fløje og malerier. Samtidig fjernedes senere tilføjelser i form af et barokt †topstykke og †vinger i rokokostil. Endelig nedbrød man tavlens †støttestativ ('rammestykkerne' eller 'stilladset'), hvori de faste bagfløje var monteret (jf. *DK Århus* 494).[185]

I øvrigt er tavlens konstruktion velbevaret.[186] Foroven på midtskabets ramme er indridset et stort groft bomærke, enten en snedkers eller fra tømmerpladsen.[187] Såvel midtskab som de bevægelige fløje har på hver side af rammeværket to gennembrudte huller, ca. 2 cm i tværmål, utvivlsomt bærehuller anvendt ved transport fra værkstedet (jf. fig. 56). Foroven på midtskabets og de bevægelige fløjes rammer ses ved forkanten en række dyvelhuller (tværmål 1,5 cm på midtskab og inderste fløje, tværmål 1 cm på yderste bevægelige fløje), hvor †topfrisen har siddet. Midtskabets figurgrupper er adskilt af fire slanke søjler, hvorover baldakiner med buer af gennembrudt gren- og rankeværk; tilsvarende baldakiner over hver figurrække i sidefløjene. På søjlerne står under tresidede baldakiner med fialer otte, oprindeligt tolv, små apostelfigurer, ca. 17 cm høje. Apostlene er vist med bog og skriftrulle; flere attributter og enkelte hænder mangler. Kun to lader sig identificere, nemlig Johannes som skægløs

yngling (nederst tv.) og Mattæus, ligeledes skægløs og vist i præstedragt med bog (nederst th.).

Figurerne i første stand. Midtskabets centrale figurer identificeres af en forgyldt minuskelindskrift på rammen nedenunder: »Sanctus augustinus Int iar vnses her(r)n O beata trinitas mccccxi Sancta monica« (Skt. Augustin i Herrens år O, lykkelige Treenighed 1511 Skt. Monica). Nådefaderen (fig. 50), 172 cm høj, vises stående som en aldrende, kronet Gudfader med stor hårpragt, der foran sig holder sin sammensunkne søn i skikkelse af en smertensmand. Gudfader bærer en stor krone med korsblomster og er iklædt en fodsid kjortel og kappe, under hvis frynsekant der ses en bredsnudet sko. På hver side af Gudfaders hoved svæver en engel iklædt alba. At der til gruppen oprindeligt også har hørt en Helligåndsdue, synes bekræftet af rammens indskrift (jf. ovf.) og biskop Jacob Madsens beskrivelse 1588 af gruppen som »det hellig Trefoldighet Billeder«.[188]

Augustin (tv.), 178 cm høj, skægløs og med halvlangt hår, er iklædt bispedragt, liturgiske handsker og brede sko. Korkåben holdes sammen over brystet af et spænde med en korsfæstelsesscene. I højre hånd holder han sin bispestav, hvoraf den øverste krumme del mangler, i venstre hånd et flammende hjerte.

Monika (th.), 167 cm høj, er iklædt hoved- og halslin, fodsid kjole og kappe samt sko. Højre hånd er løftet, dækket af klædet, mens venstre holder en flig af kappen.

Sidefløjenes figurer. På hver fløj står otte figurer i to rækker, ca. 65-73 cm høje, og i gulvet af hver række ses dyvelhuller, der kan hidrøre fra adskillende søjler. Noget usædvanligt er der tale om de fjorten Nødhjælpere[189] og dertil to apostle. Figurerne er udhulede i ryggen og udført med mange tilføjelser og udlusninger samt udbredt anvendelse af lærred. Forekomsten af forskellige figurtyper antyder, at to eller flere billedskærere har medvirket ved tavlens udførelse. Enkelte figurer (nr. 13, 14) har spor efter fastgøring i værkbænk. De fleste kan identificeres ved deres attributter, foruden ved malede (forgyldte) navne på smalfelterne, der her anføres ved hver figur. I venstre fløj ses foroven fra venstre (fig. 51a): 1) »S(anc)t(us) paul(us)«, apostlen Paulus med bog og sværd, hvoraf klingen mangler, 2) »S(anc)t(us) cristoffer(us)«, Kristoffer med Jesusbarnet på højre skulder, 3) »S(anc)t(a) barbara«, Barbara med tårn og bog i posebind, 4) »S(anc)t(a) katerina«, Katarina med bog og sværd, hvoraf klingen mangler; forneden fra venstre (fig. 51b): 5) »[S](anc)t(us) dionisus«, Dionysius, bispeklædt, med uskadt hoved. I hånden en bog hvorpå en afhugget, mitrabærende hovedskal, 6) »S(anc)t(us) ciriacus«, Cyriacus, klædt som diakon, med lænket kvindelig dæmon der har ansigter på brysterne, desuden en bog, 7) »S(anc)t(us) magnus«, Magnus, bispeklædt, med bog, 8) »S(anc)t(us) vitus«, Vitus med hane på bog. I den højre fløj, foroven fra venstre (fig. 51c): 9) »S(anc)t(us) andr(ea)s«, apostlen Andreas med kors, 10) »S(anc)t(us) egidius«, Egidius, klædt som abbed, højre hånd og attribut mangler, i den anden hånd en bog, 11) »S(anc)t(us) ieorgi(us)«, Jørgen, træder på dragen; hans sværd mangler klinge, 12) »S(anc)t(a) Margaret«, Margrethe, træder på en menneskelignende drage; forneden (fig. 51d): 13) »S(anc)t(us) eusta(ch)ius«, Eustachius med horn og hjort(?), 14) »S(anc)t(us) achasius«, Acasius med (akacie)gren, 15) »S(anc)t(us) blasius«, Blasius, bispeklædt, højre hånd og attribut mangler, 16) »S(anc)t(us) pa(n)tal(eon)«, Pantaleon med sværd uden klinge.

Altertavlens *staffering* er i vidt omfang oprindelig efter fjernelse af en, muligvis to, sekundære stafferinger. Den middelalderlige bemaling og den underliggende kridering er dog nogle steder løs og afskallet. Figurerne står på forgyldt baggrund, idet der delvist skjult bag baldakinerne er anvendt en billigere forgyldning (zwischguld), som nu fremstår mørk pga. oxidering. Forneden ses draperi i rødt, hvidt og blåt. Flere steder, mest synligt ved Eustachius, ses figurernes konturer indridset i krideringen, inden forgyldningen er udført. Omkring midtskabets engle er med passer ridset en cirkel eller halvcirkel. Bag figurernes hoveder ses glorier, to cirkler ridset med passer og udfyldt med punslede mønstre. Figurernes hudfarve er gennemgående en bleg hvid med lyserødt på kinderne. Under forgyldte kapper med for i blåt (azurit på sort bund) eller rødt (cinnober), bærer figurerne blå eller rød dragt; Augustin, Paulus og Barbara har dog grøn klædning med guldbrokade

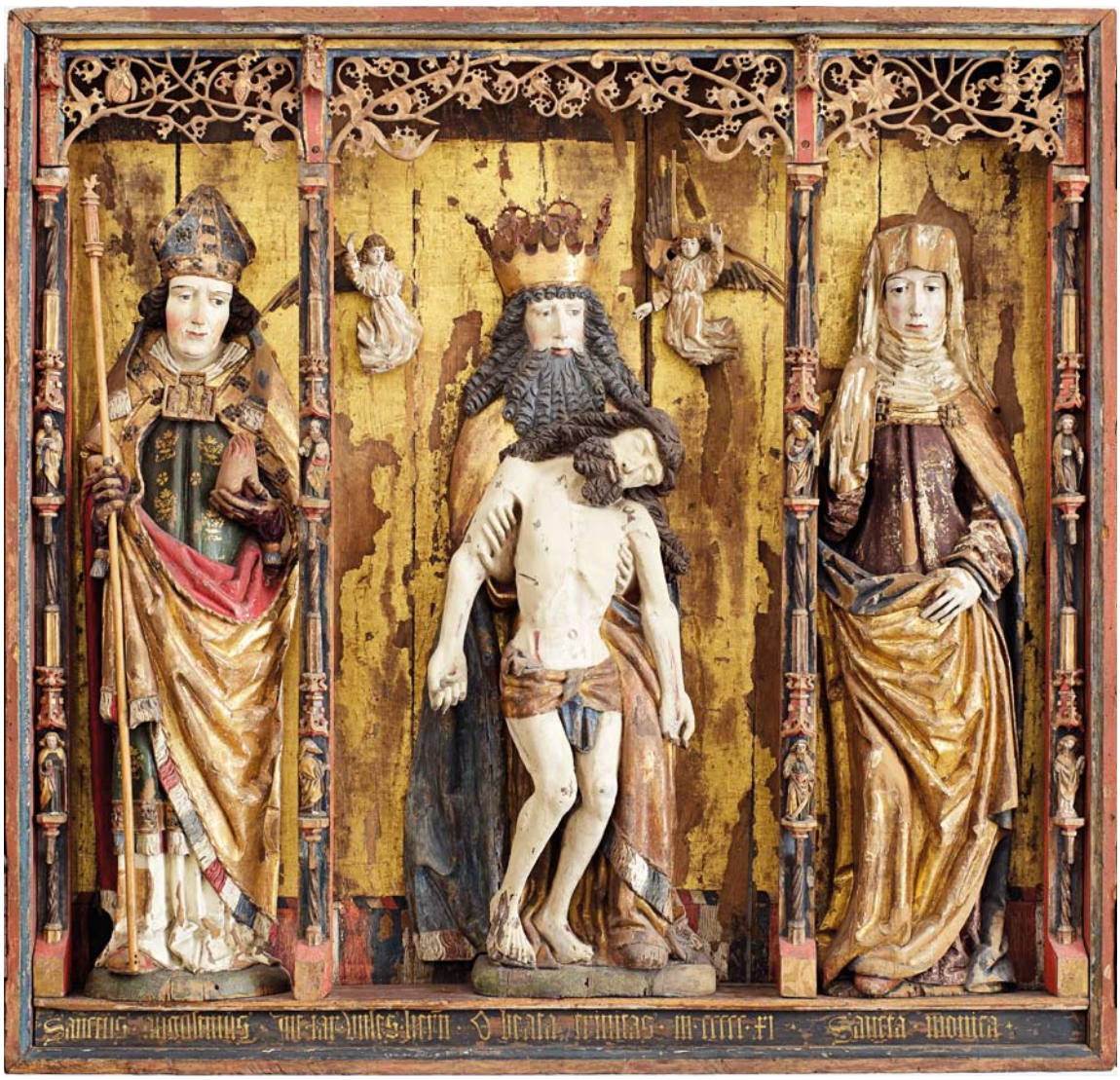

Fig. 50. *Højaltertavlens midtskab (s. 685). Nådefader flankeret af Skt. Augustin (tv.) og Skt. Monica. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Central compartment of *high altar. Father of Mercy flanked by St. Augustine (left) and St. Monica.*

(på bolus). De gejstlige personer er som englene iført hvid alba. Enkelte figurer (Jørgen og Eustachius) fremstår delvist med sekundær okkerfarve som reparation af forgyldning. Kristusfigurens hudfarve er i 1970'erne påført limfarve direkte på træet. Vitus fremstår efter en prøveistandsættelse 1996-98 med fremhævede røde, blå og grønne farver. Rammernes indersider er malet med rødt, udvendigt med en eftermiddelalderlig mørkebrun farve. Rammeprofiler, søjler og smalfelter i rødt og blåt. Rankeværket har rester af forgyldning.

Anden stands malerier. I anden stand er der i to registre otte malerier med scener fra Jesu Lidelseshistorie (fig. 52). De to rækker adskilles af ca. 13 cm høje, forgyldte bånd med rankeslyng kantet af spinkel tovstav (fig. 54). Malerierne er udført på kridtgrund, hvorunder der ved plankernes sammenføjninger er lagt lærredsstrimler. De inderste fløjes rammer står delvist afdækkede med oprindelig rød og gul bemaling på platte og skråkant; ellers dækket af en sekundær brun farve. På de yderste fløje, der fremstår i samme sekun-

Fig. 51a-d. *Højaltertavlens sidefløje. a. Paulus samt nødhjælperne Kristoffer (med Jesusbarnet), Barbara og Katarina (øverst tv., s. 685). b. Nødhjælperne Dionysius, Cyriacus, Magnus og Vitus (nederst tv., s. 685). c. Andreas samt nødhjælperne Egidius, Jørgen og Margrethe (øverst th., s. 685). d. Nødhjælperne Eustachius, Acasius, Blasius og Pantaleon (nederst th., s. 685). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Side wings of *high altar. a. St. Paul with the Auxiliary Saints Christopher, Barbara and Catherine (left up). b. The Auxiliary Saints Denis, Cyriacus, Magnus and Vitus (left down). c. St. Andrew with the Auxiliary Saints Giles, George and Margaret (right up). d. The Auxiliary Saints Eustace, Acacius, Blaise and Pantaleon (right down).*

dære brune farve, er afdækket oprindelig staffering i form af en rød farve samt forsølvning med gullig lasur.

Beskrivelse af malerierne. Landskabet i de udendørs scener er kuperet og med spredt træbevoksning. I baggrunden ses byer eller kirker. Forgrundens jordsmon er pletvis stenstrøet. De indendørs scener udspiller sig i enkle rum med ensfarvede gulve og vægflader; dørene er kurvehanksbuede, vinduerne høje og blyindfattede. Personerne i de figurrige scener er individualiserede, og nogle genkendes i flere malerier. Ansigterne, ikke mindst bifigurernes, er skæve og forvredne, navnlig hvor de er vist i trekvartprofil, mens kroppene

Fig. 52. Jesu Lidelseshistorie, malerier på de hængslede fløje. I øvre række ses fra venstre: 1) Bønnen i Getsemane, 2) Tilfangetagelsen, 3) Jesus for Pilatus, 4) Hudflettelsen; i nedre række: 5) Tornekroningen, 6) Korsbæringen, 7) Afklædningen, 8) Korsfæstelsen (s. 686). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *The Passion, paintings on the hinged panels. Top row from left: 1) The Agony in the Garden; 2) The Capture; 3) Jesus Taken Before Pilate; 4) The Scourging. Bottom row: 5) Jesus Crowned with Thorns; 6) Jesus Carrying the Cross; 7) Stripping; 8) Crucifixion.*

er lange og tynde og indtager noget stive positurer. Jesus er fremstillet med gylden korsglorie i alle scener undtagen Afklædningen, hvor gloriens omrids står tegnet i kridtgrunden men ikke er udført. Hans kjortel er for det meste mørkebrun. Disciplene er iklædt kjortel og kappe i røde og grønne farver og vist med glorie. Kvinderne er i kjole og kappe med hoved- og halslin. Soldaterne bærer stramme hoser, nogle af dem tofarvede. De civile, verdslige mænd er iklædt kappe eller kofte og bærer hat eller turban. Med en enkelt undtagelse er alle sko komulesko.

1) *Bønnen i Getsemane*. Jesus knæler i bøn foran klippen, hvorpå den bitre kalk står. Over ham svæver en engel med et skriftbånd indeholdende minuskelindskriften: »o d(omi)ne tua virt(us)

p(ote)st vi(n)ce(re) mo(r)te(m) (et) diabolu(m)« (O Herre, din magt kan overvinde døden og Djævlen). Bag ham de tre sovende disciple, Johannes og Jakob (siddende) og Peter med sit sværd (liggende). I baggrunden er soldaterne på vej gennem havens port, anført af den rødhårede Judas.

2) *Tilfangetagelsen*. Judas, rødhåret og med gul kappe, kysser Jesus, mens rustningsklædte soldater og bevæbnede tempelvagter står i en halvcirkel omkring ham. I simultanbilledet ses Peter stikke sit sværd i skeden efter at have hugget øret af Malkus, der ligger foran ham.

3) *Jesus for Pilatus*. En stor skare har bragt den bundne Jesus for Pilatus, der sidder i en tronstol med trepas og rankeslyng, hvorover en draperet baldakin. En soldat, der gestikulerer til Pilatus, er vistnok den samme som i Tilfangetagelsen.

4) *Hudflettelsen*. Jesus står bagbundet til en marmorsøjle. Han piskes med ris og kat af fire bødler i en halvcirkel omkring ham; en af dem trækker ham i håret. En femte bøddel ser til, imens han siddende på en bænk binder et ris til erstatning for det udslidte, der ligger spredt på det blodige gulv.

Fig. 53. De fire kirkefædre, malerier på de ydre hængslede fløje og faste bagfløje, fra venstre: 1) Hieronymus der fjerner tornen fra løvens pote, 2) Augustin, 3) Ambrosius, 4) Gregorius (s. 691). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *The Four Church Fathers, paintings on the outside hinged panels and fixed back panels. From the left: 1) Jerome removing the thorn from the lion's paw; 2) Augustine; 3) Ambrose; 4) Gregory.*

5) *Tornekroningen*. Jesus, iklædt grøn kappe, sidder med ansigtet forvredet i smerte. Han er omgivet af fem bødler, af hvilke de tre med stokke presser tornekronen ned over hans hoved, mens en knælende rækker tunge ad ham og giver ham et siv i hånden. I baggrunden th. ser tre mænd til, herunder Pilatus hvis ansigt er ødelagt.

6) *Korsbæringen*. Jesus segner på den stenstrøede vej under vægten af det T-formede kors, han netop har slæbt ud ad Jerusalems byport med hjælp fra Simon af Kyrene. En soldat løfter Jesus op i et tov, der er bundet om hans liv, og som den forreste soldat (ductor) trækker i. En tredje soldat, hvidklædt, trækker Jesus i skægget og slår med en kølle. Maria, Johannes og Maria Magdalene hånes af en tungerækkende mand i følget.

7) *Afklædningen*. Den hvidklædte soldat fra Korsbæringen trækker kappen af Jesus (uden glorie), hvorved sårene springer op og bløder. Maria binder et lændeklæde om Jesus, et usædvan-

ligt motiv,[190] mens en mand i folkeskaren peger fingre og rækker tunge ad hende. Bag hende står Johannes og Maria Magdalene.

8) *Korsfæstelsen*. Jesus hænger død i tre nagler på et T-kors med Pilati ord. Lændeklædet, hvis lange snip flagrer mellem benene, er stænket med blod fra sidevunden. Tv. er Maria faldet i afmagt for korsets fod og støttes af Johannes og Maria Magdalene, der tørrer øjnene med sit hovedklæde. På den anden side af korset står en gruppe mænd med Pilatus; Stefatons eddikesvamp anes.

Tredje stands malerier. Malerierne på ydersiden af de ydre bevægelige fløje samt på de faste bagfløje forestiller de fire kirkefædre. De står på et varmt rødbrunt jordsmon med løse sten, hvorover en ensfarvet, dybblå himmel udgør baggrunden. Den blå farve, der delvist ligger direkte på træet, er sekundær. Oprindeligt har der været en himmel i changerende blåt, hvilket erkendes under den nuværende bemaling langs siderne på de faste fløje. Figurerne er fra venstre: 1) (Fig. 53), Hieronymus i kardinaldragt med den løve, fra hvis pote han fjernede en torn. 2) (Fig. 53), Augustin med flammende hjerte på en lukket bog. Korkåben er lukket med et smykke, hvorpå man ser Den Apokalyptiske Madonna flankeret af to mandsfigurer. 3) (Fig. 53), Ambrosius med en åben bog. 4) (Fig. 53), Gregor iklædt pavelig

Fig. 54. Forgyldt rankebort mellem registrene i Jesu Lidelseshistorie (s. 686). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Gilded vine border between the Stations of the Passion.*

dragt, med spændebog og patriarkalkors. På kåbens bort læses majuskelindskriften: »… domi… sanctv(s) gregorivs ora pro n(obis)« (… herre … hellige Gregor, bed for os).

Ved hvert maleri ses et tartsche-skjold med bomærke eller våben, for giverne af altertavlen,[153] fra venstre: 1) (Fig. 55a), et halvt dobbeltkors og et egetræ (for en adelig indgiven i klostret?). 2) Ukendt bomærke. 3) Dobbeltkors og initialer med minusklerne »p n« for Peder Nielsen (-1499-1528), prior i Faaborg Helligåndskloster (jf. segl nr. 3). 4) (Fig. 55b), en hvid halvmåne hen over en blå sky på gul bund, for Jens Andersen Beldenak (-1487-†1537), biskop i Odense.[191]

Rammeværket på ydersiden af de yderste bevægelige fløje fremstår med en sekundær, brun farve. På rammens profil er konstateret oprindelig bemaling i form af rød (platte), sortblå (hulkel og skråkant) samt rødbrun (halvstaf). De faste bageste fløje er uden ramme.

Tavlens billedprogram har som hovedmotiv Jesu lidelse og offer, der udspilles i midtskabets centrale Nådefader og i maleriernes passionscyklus. Derudover afspejler tavlens ikonografi dens placering i en helligåndsklosterkirke. Således må Skt. Augustins og hans moders prominente placering skyldes, at helligåndsordenens præsteskab fulgte augustiner-reglen, ligesom valget af de fjorten Nødhjælpere i sidefløjene kan ses i sammenhæng med klostrets omsorg for syge og nødlidende.

Liturgisk anvendelse. Tavlens tre stillinger har i senmiddelalderen været genstand for en liturgisk anvendelse, hvis nærmere indhold dog ikke er kendt. Fremvisningen af tavlens forskellige fløje kan have fulgt kirkeårets cyklus, måske med fasten som omdrejningspunkt (jf. anvendelsen efter reformationen, se ndf.), men det er også muligt, at den ugentlige cyklus og særlige festdage har haft betydning for brugen.[192] Den liturgiske brug fortsatte efter reformationen, hvilket fik biskop

Jacob Madsen til at formane 1588, at tavlen »skal alletid staa obne« (dvs. i første stilling).[193] I perioden o. 1750- 1850 fulgte fremvisningen af fløjene en årlig cyklus med vægt på fasten, men det vides ikke, hvor gammel denne praksis var, endsige om den var middelalderlig. Ifølge en indberetning til Laurids de Thurah 1755 var første stillings figurer 'den almindelige tavle', mens Jesu Lidelseshistorie blev fremvist 'fasten igennem'. Tredje stillings kirkefædre blev alene fremvist påskeaften; efter prædikenen over Kristi Gravlæggelse blev tavlen 'straks tillukket igen'. Lignende beskrivelser gives af Stephan Jørgensen 1816 og kirkeinspektionen 1846.[194]

Værksted(er). Lokalhistorikeren August Schrøder anførte 1866, at tavlen skulle være udført af (den lybsk fødte) Claus Berg i Odense og skænket af dronning Christine.[195] 1939 mente Viggo Thorlacius-Ussing, at tavlen tilhørte en lybsk 'stilgruppe' og kunne sammenlignes med tavler fra Burgkirche i Lübeck, i Bützow i Mecklenburg og i Vor Frue Kirke i Odense (*DK Odense* 1088-92). Videre fremholdt han, at maleren havde været fortrolig med lybækkeren Bernt Notkes kunst og rimeligvis været elev af ham.[196]

Mens Thorlacius-Ussing således holdt tavlen for lybsk import, bragte Ulla Haastrup 1992 nye iagttagelser frem, der tyder på, at den er blevet til i et tyskinflueret kunstmiljø på Fyn. Hun påviste 1992, at malerierne skyldes malere, der også har gjort sig gældende på Claus Bergs (især fynske) altertavler fra de samme år.[197] Et par af disse malere kendes fra en signatur ved deres hjemlige navne 'Peder Maler' og 'Iver Pedersen'.[198] Malerne synes således at være udgået fra Claus Bergs værksted eller et miljø af stedlige malere, som også han trak på. Nærmest Faaborg-tavlens malerier står ifølge Haastrup Skovby Kirkes alterfrontale (Odense Amt) og altertavlen i Århus Vor Frue Kirke (*DK Århus* 1122-1140), der har de samme kantede og nærmest karikerede hoveder, uformelige kroppe og lange lemmer.[199]

Fig. 55a-b. a. Bomærke el. våben, med patriarkalkors og egetræ, for ukendt, detalje af maleri på den venstre faste fløj (s. 692). b. Våbenskjold for biskop Jens Andersen (Beldenak), detalje af maleri på højre faste fløj (s. 692). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *a. Trademark or arms of unknown person with patriarchal cross and oak tree, detail of painting on the left fixed panel. b. Coat of arms of Bishop Jens Andersen (Beldenak), detail of painting on right fixed panel.*

2007 anerkendte Jan Friedrich Richter Ulla Haastrups iagttagelser, men han bestred, at de to nævnte malernavne nødvendigvis var danske. Signaturen var skrevet på en blanding af dansk og plattysk, ligesom Faaborg-tavlens indskrifter jo er på plattysk. Han hævdede hermed, at kredsen af malere omkring Claus Berg var tysk og knyttet til et nordtysk malermiljø repræsenteret ved malerne Hinrik Bornemann og Wilm Dedeke, hvis hovedværker er altertavler i Hamborgs Katharinakirke (nu i Kunsthalle) og Jacobikirke. Faaborg-altertavlen var ifølge Richter importeret fra Lübeck.[200]

Jan Richters videre undersøgelser af relationerne mellem maleriet nord og syd for Østersøen er værdifulde. Men spørgsmålet om de to maleres nationalitet er vel mindre interessant.[201] Og selv hvis der har været tale om (indvandrede) tyskere, viser den omstændighed, at sidestykkerne til Faaborg-tavlens malerier har et klart tyngdepunkt på Fyn, at ikke blot dens malerier, men også snedker- og billedskærerarbejde må skyldes et værkstedsmiljø i Danmark, snarest på Fyn.[202]

Om billedskærerarbejdet mente Jan Richter, at det i bred sammenhæng stammer fra den såkaldte Imperialissimamesters kreds, og at dens stil og figurudformning kan sammenlignes med denne formodede mesters altertavle i Hald ved Randers.[203] Med tavlerne fra denne kreds har Faaborg-tavlen da også slægtskab i opbygningen med centrale figurer af Nådefaderen og Maria. Men større er lighederne næppe, når man skal tage højde for det omfattende fællesgods fra tidens nordtysk-danske område.[204]

Ikonografi og forlæg. Ulla Haastrup har påvist, hvorledes malerne omkring Claus Berg var afhængige af grafiske forlæg fra især Lucas Cranach d.æ. og Israhel van Meckenem.[205] Sidstnævntes stik synes også direkte eller indirekte at ligge til grund for kompositioner og enkeltfigurer i skildringen af Jesu Lidelseshistorie i Faaborg, dog i kombination med andre forlæg.[206] Richter har anført, hvorledes kompositionen i *Korsbæringen* kan føres tilbage til Martin Schongauer og Israhel van Meckenem, mens scenen også, ligesom *Tilfangetagelsen*, synes beslægtet med arbejder fra den westfalske Liesborn-mesters værksted. Richter mener derfor, at tavlens maler(e) enten har opholdt sig i Westfalen eller har fået kendskab til forlæggene ad indirekte vej.[207] Denne indirekte vej kunne, som foreslået af Richter, meget vel være gennem maleren Hinrik Bornemann (1464/68-99), der virkede i Lübeck.[208] I komposition, men navnlig hvad angår enkeltfigurer, har Faaborg-malerierne nære paralleller i de lidt ældre altermalerier i Güstrow Domkirke tilskrevet Hinrik Bornemann.[209]

Ændringer og tilføjelser. Altertavlen har gennemgået en række ændringer, der i et vist omfang kan belyses gennem skriftlige kilder og tegningsmateriale, der ligeledes oplyser om nu forsvundne oprindelige dele.[210] Tavlen, der som nævnt omtales tidligst 1546, beskrives 1588 af biskop Jacob Madsen som »En Taffle met vdhugne Billede, det hellig Trefoldighet Billeder; men er vden paa Paszen« (men med passionen 'udenpå').[49] Til tavlens oprindelige dele hørte en †topfrise med liljer, en kvartrund †baldakin med korsblomstsmykket hængefrise, en †predella samt et †støttestativ (jf. fig. 47). Desuden var der ifølge en præsteindberetning til Ole Worm 1623-25 på bagsiden af altertavlen et †*maleri* forestillende en kardinal »met sine muncke, møneklinger, drawanter och heste met stoer proces« (jf. sagn s. 615).[62] †Predellaen, var jævnbred med †alterbordet, dvs. ca. 235 cm.[211] Den bestod af en lille 'fodplade' med fire små malerier samt et større panel flankeret af to hængslede fløje, der kunne lukkes hen over midten; herpå tre større malerier.[211] Fløjene ('lågerne') fandtes 1837 fastnaglede.[211] Om indholdet af predellaens senmiddelalderlige malerier haves kun sparsomme oplysninger, idet disse på et senere tidspunkt, før 1755, er blevet overklæbet med sekundære malerier på papir. Kun om de små malerier på fodpladen haves sikre underretninger, idet Karsten Friis Wiborg 1837 under det opklæbede papir iagttog oliemaleri på kridt- og limgrund forestillende 'en katolsk ærkebisp'.[212] Der har vel været tale om malerier i stil med predellaens i Århus Vor Frue kirke (*DK Århus* 1122-3, fig. 80-81), der som nævnt er tilskrevet samme værksted.

Predellaens sekundære malerier blev 1755 betegnet som 'nyere' og kan have været udført i sid-

Fig. 56. *Højaltertavlens rammeværk (s. 684). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *The framework of the *high altar.*

ste fjerdedel af 1600-tallet, samtidig med at tavlen fik topstykke (jf. ndf.). De tre store malerier på indersiden af de hængslede fløje og på det større midtfelt forestillede (fra venstre): 1) Korsfæstelsen, også benævnt Korsnedtagelsen, 2) Den Sidste Nadver, og 3) Opstandelsen.[213] Da Korsnedtagelsen og Opstandelsen på indersiden af predellaens hængslede fløje ligger i forlængelse af den bevarede passionscyklus, har der muligvis været tale om en gentagelse af oprindelige motiver. Dog synes Nadverens centrale placering at tale for en efterreformatorisk datering af motivet.[214] Hvorvidt der også var malerier på ydersiden af predellaens hængslede låger, haves der ingen underretninger om. Det ikonografiske indhold af fodpladens sekundære malerier på papir beskrives identisk i Danske Atlas (1774) og hos Karsten Friis Wiborg (1837), mens indberetningen til Thurah (1755) og kirkeinspektionens beskrivelse (1846) hverken korresponderer hermed eller med hinanden. Scenerne blev 1755 fundet at forestille: 1) Vandringen til Emmaus, 2) Kristi Himmelfart, 3) Pinseunderet, 4) Dommedag.[160] Ifølge Danske Atlas 1774 og Karsten Friis Wiborg 1837 var der tale om 1) Korsfæstelsen, 2) Dommedag, 3) Himmerig, 4) Helvede. Kirkeinspektionen angav 1846 motiverne som: 1) Kristus med den bodfærdige røver i paradis, 2) Kristi nedfart til Helvede, 3) Kristi opfart fra Helvede, 4) Dommedag, Himmel og Helvede.[215] Det er uklart, hvorvidt uoverensstemmelserne i beskrivelserne skyldes forskellige tolkninger af det samme maleri, eller om malerierne er ændret i tiden mellem beskrivelserne. Det er dog sikkert, at der på intet tidspunkt er sket en fremdragelse af de oprindelige malerier, idet også J. J. A. Worsaae 1853 bemærkede de 'påhængte slette malerier' forneden.[216] I baldakinen ('cornichen') var sekundære malerier forestillende de fire evangelister, udført af samme maler som havde malet de sekundære predellamalerier.[160] Dette arbejde kan have været samtidigt med et sekundært †topstykke med Christian V's monogram under en udskåren krone.[160]

1776 blev altertavlen fundet brøstfældig, hvorfor den istandsattes som en del af den nye korindretning 1776-77. Den 'faldefærdige' tavle fik nye jernbeslag, og det ældre, sekundære topstykke erstattedes af et nyt eller fornyet †topstykke med svejfet gavl, kronet af den hebraiske indskrift 'Jehova' i strålekrans flankeret af to vaser. Desuden påsattes to ca. 30 cm brede vinger i rokoko-stil (jf. fig. 47).[217] Istandsættelsen af altertavlen omfattede også fremstillingerne af Kristi Lidelseshistorie og Kirkefædrene ('munkene'), der blev 'malet og forbedret'.[76]

Nedtagningen 1857-58. Som guvernør over Fyn besøgte kronprins Frederik (VII) kirken 1845, og ytrede derpå ønske om, at altertavlen blev restaureret og overdraget til Det Kgl. Museum for Nordiske Oldsager. Kronprinsen foreslog, at dette kunne ske for midler testamenteret til kirken af klokker Herluf Trolle Heye. Ligesom museets direktør C. J. Thomsen modsatte kirkeinspektionen sig imidlertid dette og anførte, at man ikke havde råd til at sætte en ny altertavle i dens sted.[218] Et enkelt kirkeinspektionsmedlem, byfoged Jacob Wiborg (far til Karsten Friis Wiborg), nedlagde separat votum, hvori han over for stiftsøvrigheden fremsatte det synspunkt, at en ny altertavle burde anskaffes, da den eksisterende ved sin 'synlige fremstilling af Gudfader er aldeles uforenelig med kristendommens lære'. Wiborg udtrykte derfor forhåbning om, at kronprinsen ville forære et passende altermaleri til kirken. Da stiftsøvrigheden på et teologisk grundlag tilsluttede sig kirkeinspektionens økonomisk begrundede afvisning af en restaurering, indstillede kronprinsen sagen til afgørelse i Danske Kancelli, hvor restaureringsforslaget blev forkastet.[215]

Da kirken ved den gennemgribende hovedistandsættelse 1857-58 fik foræret en ny alterprydelse (s. 682), blev tavlen nedtaget og hensat i reduceret skikkelse under orglet på en dertil muret fod.[219] I den forbindelse fjernedes de nu forsvundne oprindelige dele og sekundære tilføjelser, og malerierne blev ferniseret.[68]

Overdragelsen til Nationalmuseet 1882. I begyndelsen af 1880'erne blev tavlen tilbudt Vor Frue Kirke i Odense som erstatning for Claus Bergs altertavle, der da påtænktes – og 1884 blev – flyttet til Skt. Knuds Kirke. Menigheden i Vor Frue Sogn vendte sig herimod og foranstaltede underskriftindsamlinger (*DK Odense* 1088). 1882 blev tavlen i stedet skænket til Nationalmuseet. Guld-

Fig. 57. Nådefader, o. 1500, fra en †altertavle (s. 698). Foto Arnold Mikkelsen 2012 – *Father of Mercy, c. 1500, from an †altarpiece.*

Fig. 58-60. Figurer fra en †altertavle, o. 1500. 58. Johannes (s. 700). 59. Andreas (s. 700). 60. Uidentificeret apostel (s. 700). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Figures from an †altarpiece, c. 1500. 58. St. John. 59. St. Andrew. 60. Unidentified apostle.*

smed Hans Dreyer, der forestod tavlens oversendelse, sendte medfølgende en del løse ting men beklagede, at 'noget er jo desværre borte'.[220]

Efter overførslen til NM er den oprindelige staffering på et ukendt tidspunkt fremdraget ved en afdækning af de sekundære farvelag.[221] Senere restaureringer foretaget af Nationalmuseet har hovedsageligt haft til formål at stabilisere og fastholde staffering og maleri. 1951 og 1966 fastlagdes der således skallende kridtgrund på de faste fløjes malerier og på figursidens bagklædning. Desuden fjernedes tidligere reparationer af figurernes forgyldning, udført med okkerfarve, mens yderfløjenes malerier blev fastgjort. 1974 blev malerierne renset for overfladesnavs, og opskalninger fastlagt med lim. Midtskabets sidefigurer og sidefløjenes 16 figurer blev 1996-98 konserveret ved Pernille Bronée og Stephanie Noerbel, med henblik på at sikre staffering og stabilisere løse dele. Samtidig gennemførtes en prøveistandsættelse med fremhævning af lokalfarver.

Opstillet i Nationalmuseets samling for Middelalder og Renæssance (inv.nr. D 1734).

SIDEALTERFIGURER

Nådefader (fig. 57), o. 1500, 78 cm høj, formentlig hovedfiguren fra en (†)sidealtertavle. Nådefaderen er vist som en kronet Gudfader med stort fuldskæg og halvlangt, fyldigt hår, der siddende på en højrygget tronstol foran sig holder sin sammensunkne søn. Under den frynsebeklædte kappe ses bredsnudede sko. Kristus har halvlangt hår og fuldskæg. Øjnene er lukkede, hovedet hænger

Fig. 61-63. Figurer fra en †altertavle, o. 1500. 61-62. Uidentificerede apostle (s. 700). 63. Uidentificeret biskoppelig helgen (s. 700) Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Figures from an †altarpiece, c. 1500. 61-62. Unidentified apostles. 63. Unidentified bishop-saint.*

mod højre. I dets venstre side er der et hulrum, formentlig et relikviegemme, der har været skjult af den nu kun delvist bevarede tornekrone.[222] Armene er afbrudt under skuldrene, men har antageligt hængt lige ned som vanligt for denne type Nådefader.[223] Sidesåret er tydeligt, og begge fødder har kraftige naglehuller. Figuren er udhulet på bagsiden og har rester af tre jernnagler fra en tidligere, dog næppe oprindelig, ophængning. Der er spor af sekundær rød og mørkegrå farve på hhv. Gudfaders læber og skæg.

Figurgruppen, der muligvis er et nordtysk arbejde, er af Thorlacius-Ussing sat i forbindelse med Henning van der Heide og Imperialissimamesteren.[224] Gruppen hang 1837 over en niche i korets nordmur.[168] Den blev 1898 fundet i kirkens materialskur, hvor den vel havde henligget siden kirkens istandsættelse 1857-58. Efter restaurering 1899 blev den genophængt i kirken.[225] Nu ophængt i forhallen.

Krucifiksfigur (fig. 138), o. 1500, 54 cm høj, formentlig fra en korsfæstelsesscene i en (†)sidealtertavle. Den ganske velskårne Kristusfigur har langt hår, sirligt fuldskæg og snoet tornekrone. Hovedet hælder let mod højre, øjnene er lukkede. Armene mangler, men bladningen for dem i ryggen viser, at de har haft en vinkel på ca. 45 grader. Under ribbenene, som det indsunkne, muskuløse mellemgulv lader træde frem, ses en kraftig sidevunde. Lændeklædet er bundet med en kort snip mellem de let bøjede ben; fødderne mangler. Figuren er udhulet i ryggen og har enkelte spor efter bemaling. Thorlacius-Ussing har henført arbejdet til et nordtysk værksted.[226]

Fig. 64. Alterkalk, 1697, udført af Jesper Hansen Rust, med bæger fra 1843 (s. 701). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Chalice, 1697, made by Jesper Hansen Rust, with cup from 1843.*

Ophængt i kapellet 1857-58, senere i snedkermester Emanuel Petersens varetægt. Siden 1939 ophængt i forhallen.[227]

Seks *apostel- og helgenfigurer* (fig. 58-63), o. 1500, ca. 80 cm høje, har hørt til i fløjene på en lidt større (†)sidealtertavle. Der er tale om fem kun til dels identificerede apostle og en bispehelgen, hvis attributter er delvist nye og ombyttede.[228] Kun nr. 2 og 6 er hulede i ryggen, og de afrensede figurer har ingen spor af bemaling. 1) (Fig. 58), Johannes med kalk. 2) (Fig. 59), Andreas, med skriftbånd og fornyet kors. 3) (Fig. 60), uidentificeret apostel med ny korsstav, der tidligere holdtes af figur nr. 4. 4) (Fig. 61), uidentificeret apostel, med fornyet hånd og hyrdestav, der tidligere blev holdt af figur nr. 6. 5) (Fig. 62), uidentificeret apostel, med bog i posebind, muligvis Peter. Venstre hånd er ny. 6) (Fig. 63), uidentificeret bispehelgen. Begge hænder er nye ligesom bispestaven, der tidligere blev holdt af figur nr. 3.

Figurerne nr. 1 og nr. 5 er ophængt i forhallen, de resterende i midtskibet flankerende indgangspartiet. De blev fundet 1898 i kirkens materialskur, hvor de vel havde henligget siden kirkens istandsættelse 1857-58. Ophængt i kirken efter restaurering 1899.[225]

Fig. 65. Alterdisk, 1697, udført af Jesper Hansen Rust (s. 701), og oblatæske, 1649, skænket af Karen Andersdatter Hammer (s. 701). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Paten, 1697, made by Jesper Hansen Rust, and wafer box, 1649, donated by Karen Andersdatter Hammer.*

ALTERSØLV

Alterkalk (fig. 64), 1697, 23,5 cm høj, udført af Jesper Hansen Rust, Odense, og forsynet med initialer for den ukendte giver. Foden er sekssidet med rombesmykket kant og er drevet stejlt op imod det sekssidede, krydsskraverede skaftled. Den gotiserende knop har rudebosser og reliefversalerne: »Ihesus«. Det kummeformede bæger er ifølge graveret indskrift (skriveskrift) fra 1843: »Denne Overdeel er Omgjordt og Foræret af J L Boland Aar 1843«. På en af fodens tunger er nittet en støbt Kristus-figur med flagrende lændeklædesnipper på graveret kors med svunget skriftbånd, hvorpå »INRI«. På den modsatte tunge ses et spejlmonogram, muligvis med initialerne »EB«, og det daterende årstal »1697« (fig. 139**)**. På fodpladen mestermærke for guldsmeden (*Bøje* II, nr. 4090-92).

Kalken repareredes 1815 af Faaborg-guldsmeden Gottlieb Ludvig Mettemeier,[229] og bægeret fornyedes 1843 af den ligeledes lokale Johan Lorenz Boeland på egen bekostning, da han ikke længere fandt det forsvarligt at lodde den 'fortærede og utætte' kalk.[230] Kalken vejer ifølge inventariet 1914-15 38 lod.[88]

Den tilhørende *disk* (fig. 65), 15 cm i tværmål, har på fanen graveret Jesumonogram og cirkelkors (fordybningen er nyere). Disken vejer ifølge inventariet 1914-15 7½ lod.[231]

Altersættet er tidligst omtalt 1749.[76] En nær parallel findes i Odense Skt. Knuds Kirke, hvor kalk og disk er udført 1699 (*DK Odense* 549, fig. 430, 433). Et †*kalkklæde* af grønt fløjl blev 1753 lavet af †prædikestolens gamle betræk.[76] Et andet omtales 1914-15.[231]

1916 erhvervedes *særkalke* som gave fra læge Axel Rosenberg og hustru.[181]

Oblatæske (fig. 65), 1649, 5 cm høj, tværmål 9 cm, skænket af Karen Andersdatter Hammer (†1661) til minde om hendes afdøde mand, Peder Hansen M(øller) (†1649), jf. †epitafium nr. 3. På låget graveret versalindskrift: »S(alig) Peder Hansen M(øller) Karen Anders Daater H(ammer) 1649«. Tidligst omtalt i 1749-inventariet.[76] Æsken vejede i 1881 10 lod.[171]

Fig. 66. Sygesæt nr. 1, bestående af kalk og disk, 1606, samt oblatæske, 1609, alt skænket af Mette Emmiksen (s. 702). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Chalice and paten for the sick no. 1, 1606, wafer box, 1609, donated by Mette Emmiksen.*

Sygesæt. 1) (Fig. 66), 1606, med initialer og våbener for giveren Mette Emmiksen til Stensgård (†1612) og hendes afdøde mand Jørgen Tidemand til Hageløs (†1571) (jf. †epitafium nr. 2).[232] *Kalken*, 12,5 cm høj, har pyramideformet fod på sekstunget fodplade. Det cylindriske skaft, med profilringe, har seksdelt knop med cirkelbosser mellem blade; bægeret er stejlt. På foden er graveret våbener og initialer, »IT« og »ME«, for giverne, foruden det daterende årstal: »1606«. *Disken*, tværmål 9 cm, har på fanen tilsvarende graverede våbener og initialer samt hjulkors.

Fig. 67. Sygesæt af tin (nr. 2), 1780 (s. 702). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Chalice and paten for the sick* (*no. 2*), *pewter, 1780.*

Den tilhørende *oblatæske* fra 1609 bærer det samme sæt initialer og våbener. Den er 3,5 cm høj og 7 cm i tværmål. På låget to graverede våbener, initialerne »IT« og »ME« samt daterende årstal »1609«, inden for cirkel. Indvendigt i bunden et Jesumonogram. Rimeligvis af samme guldsmed som alterkalken i annekskirken Diernæs (Sallinge Hrd.).[233] Tilhørende gammelt *læderfutteral*.

2) (Fig. 67), 1780, af tin. Kalken, 9 cm høj, med profileret fod og skaft. Disken er glat, tværmål 6,5 cm. I tilhørende gammelt *læderfutteral*.[234]

3) 1910, sølvplet, kalken, 13 cm høj, med profileret fod og skaft. På bægeret er graveret kors og

indskrift med skriveskrift: »Faaborg Kirke 1910«. Undersiden af fodpladen rummer en disk med hjulkors på fanen. Tilhørende *glasflaske* og *futteral*.

Et †*sygesæt* af tin (kalk og disk), tidligst nævnt 1749, udgik 1780 som 'brøstfældigt og ubrugeligt'.[76]

En lille †*tinflaske* til vin omtales 1749.[76] En †*glasflaske* opbevaret hos præsten udgik af inventariet 1867.[171]

Alterkande (fig. 69), 1844, af sølv, 35 cm høj, givet af klokker Herluf Trolle Heye. Kanden har cirkulær fod med rifling over glat standkant. Korpus er vaseformet med rifling forneden og omløbende rankeslyng af vinløv foroven. Under den svungne hank et langskægget mandshoved. Låget har blomsterknop. På korpus er graveret med skriveskrift: »Wor Frelser til Ære og hans Menighed i Faaborg til Opbyggelse givet af Herluf Trolle Heye Aar 1844«. På undersiden af korpus fire stempler: mestermærke »AI«, muligvis for Asbjørn Jacobsen, København (*Bøje* I nr. 1456), guardeinmærke for Peter R. Hinnerup, Københavnsmærke med årstal 1844 samt månedsmærke

Fig. 69. Alterkande, 1844, skænket af Herluf Trolle Heye (s. 703). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Altar jug, 1844, donated by Herluf Trolle Heye.*

Fig. 68. Vinflaske af tin, 1731 (s. 703). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Pewter wine flask, 1731.*

(løve). Leveret af hofjuveler Samuel Prahl, København.[235]

Tinflaske (fig. 68), 1731, 22,5 cm høj, med indgraveret versalindskrift: »Faaborgs kirchis flasche 1731«. Omtalt i inventariet 1749 som 'en stor tinflaske til vin'.[76] Senere anvendt ved dåben.[236] Flasken har huller af korrosion.

Vinskummeske, 1921, af sølv, 13 cm lang, med Københavnsmærke 1921 og guardeinmærke for Christian F. Heise. Ude af brug.

ALTERUDSTYR OG ALTERSKRANKER

Alterstager. 1) (Fig. 70), skænket 1685 af Margrethe Clausdatter, Boe Jacobsens enke.[237] De 48 cm høje messingstager har klokkefod og balusterskaft. På fodens underside læses med graverede versaler: »Margreta S(alig) Boe Iacobsens A(nn)o 1685«. Tidligst omtalt 1749.[76]

Fig. 70. Alterstager nr. 1, 1685, skænket af Margrethe Clausdatter, Bo Jacobsens enke. (s. 703). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Altar candlesticks, no. 1, 1685, donated by Margrethe Clausdatter, widow of Bo Jacobsen.*

2) (Fig. 71), 1802, af pletsølv, 30 cm høje, i empire-stil, skænket af kirkeværge Hans Kaster (1738-1816) og hustru Sophie Caroline Kaster f. Holst.[134] Foden er kvadratisk med sfinkser og urner, skaftet firsidet udladende med guirlander, og lyseskålen har form af en vase. På foden er graveret skriveskrift, hhv. »H. Kaster 1802« og »S. C. Kaster 1802«.

3) 1939, af sølv, 14 cm høje, i art deco-stil med kraftigt, cylindrisk skaft og enkel sort profilering. På den flade, cylindriske fod læses med graverede versaler: »Faaborg by 1539-1939«, og i bunden ses fire stempler: mestermærke for Grann & Laglye, København, Københavnsmærke med årstallet 1939, guardeinmærke for Johannes Siggaard samt stempel for Landsforeningen Dansk Arbejde. Givet af byrådet 1939 i anledning af Helligåndskirkens 400-års jubilæum som sognekirke.[181]

En syvarmet *lysestage* (jf. fig. 14) er fra o. 1925, 34,5 cm høj.

Alterbogen (fig. 73), Christian IV's bibel, København 1633, i indbinding af rødt skind fra 1915 med beslag af drevet sølv, der er skænket 1741 af Joen Hansen Pank og hustru Anna Sophia Archtander.[238] På bindets for- og bagside er kvadratiske hjørnebeslag med kerubhoveder og rankeslyng indrammet af perlestav. Af de oprindeligt to identiske[239] spænder er det nederste bevaret: et krucifiks, flankeret af to kerubhoveder; med skjoldformede, kerubprydede beslag. De sidste repareredes 1816 af Rasmus Rolffsen Kramer, 1869 og igen 1882 af Hans Dreyer.[68]

†*Alterbøger.* 1) Indbundet i læder, 1749 betegnet som 'gammel'.[76] 2) Indbundet i sort fløjl med forgyldning og tilhørende futteral, 1749 betegnet som 'ny'.[76] 3) En Christian IV's bibel, anskaffet 1795 for at skåne den nuværende alterbog.[134]

Alterkrucifiks (fig. 72), 1758, af sølv, skænket af købmand Lars Lindegaard og hustru Anna Maria Jørgensdatter Mahl, 44 cm højt. Fremstillingen er

Fig. 71. Alterstager nr. 2, 1802, skænket af kirkeværge Hans Kaster og hustruen Sophie Caroline Kaster (s. 704). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Altar candlestick no. 2, 1802, donated by church warden Hans Kaster and his wife Sophie Caroline Kaster.*

Fig. 72. Alterbordskrucifiks, 1758, skænket af Lars Lindegaard og Anna Maria Jørgensdatter. Oprindeligt på †messehagel (s. 704). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Altar crucifix, 1758, donated by Lars Lindegaard and Anna Maria Jørgensdatter. Originally on †chasuble.*

af sengotisk type. Kristus hænger dybt i armene, hænderne er krummede, hovedet hælder let mod højre, øjnene er lukkede. Lændeklædet er bundet med en snip ud for højre hofte, mellemgulvet let indtrukket, knæene er samlede, fødderne overlagte og fæstnet med en nagle. Korstræet er glat og har små huller til fastsyning på en †messehagel (nr. 3), hvortil krucifikset oprindeligt er givet. På bagsiden findes delvist ødelagt indskrift i kursiv: »Anno 1758 d. 25 December Haver Lars Lin[degaard] … Anna Maria Jørgensdatter givet denne … «. Krucifikset genanvendtes på †messehagel nr. 4 og blev 1870 opsat på alterbordet, i hvilken anledning det vel fik påloddet sin tunge, sølvbeklædte blyfod i form af en Golgatahøj.[151]

**Røgelseskar* (fig. 74), 1200-50, bronze, 18×12 cm, signeret af Jakob Rød. Låget, der hvælver sig svagt tilspidsende og krones af en lille, cylindrisk lanterne, har røghuller, hvis omrids er trukket op med gravstik. Over en bort af skiftevis side- og spidsstillede trekanter danner cirkulære og dråbeformede huller blomstermønstre, adskilt af rundbuede huller. Den halvkugleformede skål hviler på en konisk fod med tovstav. Skål og låg har tre sæt øskener til ophængning, hvoraf et sæt er afbrudt og et andet erstattet med jernøsken. Af ophænget er bevaret to jernstænger samt et firearmet ophængningsled. Over en graveret zigzagbort er ved skålens rand graveret en omløbende runeindskrift: »magistær : iakobus : ruffus : fabær : me feciþ : guþ : si« (Mester Jakob Rød, smed, gjorde mig; Gud signe) (Moltke, *Runerne* 413).[240]

Fig. 73. Christian IV's bibel, 1633, med sølvbeslag fra 1741 (s. 704). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Bible, 1633, with silver fittings from 1741.*

Fig. 74. ⋆Røgelseskar, 1200-50 (s. 705), i NM. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – ⋆*Censer, 1200-50.*

Fra Jakob Røds værksted i Svendborg kendes, som noget ret bemærkelsesværdigt, 12 røgelseskar signeret med runer. Yderligere to kar kan ud fra stilistiske træk tilskrives værkstedet, kendeligt på de forholdsvis store, kugleformede og enkelt udsmykkede arbejder. På nær tre kan alle kar henføres til kirker i Svendborg Amt.[241] Nærmest Faaborg-karret står de næsten identiske kar fra Heden og Ulbølle (Sallinge Hrd.), Hesselager (Gudme Hrd.), Lunde (Sunds Hrd.) samt Tjømø (Vestfold, Norge).[242]

Det er uvist, om røgelseskarret er anskaffet til klosterkirken fra en nærliggende landsbykirke, eller om det er kommet til senere, ikke utænkeligt fra (†)Skt. Nikolaj Kirke ved dennes nedlæggelse. Det nævnes dog ikke blandt de genstande herfra, som efter kongebrev 1539 blev overladt til den nye sognekirke. Karret er tidligst omtalt i Helligåndskirken 1701 af Thomas Bircheroed og anvendtes ifølge 1749-inventariet som ildkar.[243] Indgået til Nationalmuseet 1811 (inv.nr. 702).

Messehagler. 1) 1961, fra Dansk Paramenthandel, udført i karmoisinrød fløjl med korsprydet gaffelkors i guld på begge sider.[244] 2-3) 1999 og 2003, hhv. i grøn og lilla uld, med kors af gyldne bånd på begge sider; syet og skænket af to anonyme faaborgensere.[245] †*Messehagler.* 1) Af fløjl, omtalt 1749 som 'ubrugelig' og ældre end nr. 2.[76] 2) Af fløjl, 'med guld stafferet', omtalt 1749 som gammel men i brug.[76] 3) 1758, af rødt fløjl med guldgaloner og sølvkrucifiks, givet af Lars Lindegaard og hustru Anne Maria Jørgensdatter Mahl (jf. alterkrucifiks).[76] 4) 1817, af rødt fløjl med guldgaloner givet af jomfru Horne, påsyet et ældre sølvkrucifiks (se nr. 3 og alterkrucifiks).[171] 4) O. 1930, anskaffet efter samråd med Selskabet for Kirkelig Kunst.[151]

Alterskranke (jf. fig. 14), 1858. Den hesteskoformede skranke, antageligt tegnet af Carl August Møller, er af egetræ med smalle, symmetriske jernbalustre. Grålmalet knæfald, betræk i mørklilla, 1861 med rødt uldfløjl.[151] †*Alterskranker.* 1) Omtalt 1831 som 'ringe og uhensigtsmæssig', hvorfor den ønskedes fornyet.[246] 2) 1834, ottesidet med jerngelænder og balustre af træ; knæfald af fyrretræ med lærredsbetrukne puder.[247]

DØBEFONTE

Døbefonte. 1) (Fig. 75), romansk, o. 1200, af granit, 89 cm høj, kummens tværmål 72 cm. Oprindelig er kun kummen med rankeudsmykning over en rundstav. Den tilhører en østfynsk undergruppe af Storebæltstypen (Mackeprang, *Døbefonte* 112).[248] Det nyere pyramidestubformede fodstykke er hugget efter en tegning af maleren Carl Knippel, der som model brugte døbefonten fra †Hov Kirke i Nationalmuseet.[249]

Kummen stod som vandtrug ved en gård i byen indtil o. 1917, da den blev erhvervet af kirken. Trods den usikre proveniens må der formentlig være tale om (†)Skt. Nikolaj Kirkes font, som ved reformationen er overflyttet til Helligåndskirken og 1588 iagttoges i vestenden af Jacob Madsen.[49] I givet fald er den vel fjernet fra kirken 1687 (jf. †døbefont). Siden 1996 opstillet midt i koret, hvor den erstattede døbefont nr. 2.

2) (Fig. 76-78), 1837, af marmor, udført af Hermann Ernst Freund (1786-1840) og skænket af Simon Hempel Ploug (1768-1831).

Fig. 75. Døbefont nr. 1, romansk (s. 707). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Baptismal font no. 1, Romanesque.*

Fig. 76. Døbefont nr. 2, 1837, udført af Hermann Ernst Freund og skænket af Simon Hempel Ploug (s. 707). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Font no. 2, 1837, made by Hermann Ernst Freund and donated by Simon Hempel Ploug.*

Den vaseformede kumme, 46,5 cm høj, er udført af hvid marmor, den kubiske sokkel af grå sten. Kummen krager svagt ud ved mundingsranden og har på siderne en omløbende frise med figurer i højt relief. Hovedscenen, Dåben i Jordan, viser Jesus med skulderlangt, lokket hår og kort fuldskæg samt folderigt lændeklæde. Han bøjer sig med sænket hoved og hænderne samlet til bøn mod Johannes Døberen, der i højre hånd holder en muslingeskal med dåbsvandet; i venstre hånd en stav. Johannes har kort krøllet hår og fuldskæg og er iklædt knælang kofte af kamelhår; tv. ses Helligåndsduen. Bag Johannes sidder en mand i færd med at afklæde sig for dåben, og bag ham igen en stående kvinde med et nøgent

barn. Bag Jesus er en stående og en knælende engel, der bærer hans klæder.[250] Derefter følger endnu en stående engel, der holder to dåbsbørn i hænderne. En dreng synes modvilligt at vende sig bort, men overtales af en lidt ældre pige, der beroligende lægger hånden på hans skulder.

Med sin tilsvarende hovedscene har Bertel Thorvaldsens døbefont i den nærliggende Brahetrolleborg Kirke (Sallinge Hrd.), opstillet 1817, utvivlsomt øvet indflydelse på fontens tilblivelse. Dåbsscenen er dog udført spejlvendt efter et relief af Thorvaldsen i København Vor Frue (*DK KbhBy* 1 196 fig. 120). Den siddende mand synes i øvrigt delvis kopieret efter Rafaels fremstilling af Jesu Dåb i Vatikanet.

I udformningen af døbefonten som en vase med relief står Freund i tydelig gæld til antikke romerske marmorkratere af kalyxtypen, om end han i forhold til sit antikke forlæg har udeladt vulst, hanke og fod.[251] Freund har utvivlsomt stiftet bekendtskab med kalyxkratere under sit ophold i Rom som medhjælper i Bertel Thorvaldsens værksted. Typen var repræsenteret i flere romerske samlinger, bl.a. i Thorvaldsens afstøbningssamling, og tilmed udførtes et reliefprydet marmorkrater i værkstedet, mens Freund virkede der.[252] I fravalget af hanke og ved den uprofilerede, kun svagt udkragede kummekant, er Freunds døbefont dog nærmest beslægtet med antikke kratere i Napoli og Pisa, som Freund kan have set under sine rejser i Italien 1827-28.[253] Freund modtog 1828 bestillingen på fonten af agent Simon Hempel Ploug i forbindelse med sit besøg i Faaborg hos dennes søn Jørgen Ploug under hjemrejsen fra Rom.[254] En udateret blyantsskitse blandt Freunds efterladte papirer viser et tidligt udkast:[255] Dåbsscenen var retvendt i forhold til Thorvaldsens relief i Vor Frue, dog med tilføjelse af Helligåndsduen. Alle sidegrupperne var i øvrigt komponeret som på fonten bortset fra den modstræbende dreng og pigen der beroliger ham. De to figurer er kommet til senere, måske for med Thorlacius-Ussings ord 'at neutralisere de ret stærke bevægelser' mod relieffets hovedscene.[256] Da modellen stod færdig i januar 1833,[257] var opdragsgiveren død, og sønnen Jørgen Ploug rykkede samme år for leverin-

Fig. 77-78. Døbefont nr. 2, 1837, udført af Hermann Ernst Freund og skænket af Simon Hempel Ploug (s. 707). Fotos i NM. – *Font no. 2, 1837, made by Hermann Ernst Freund and donated by Simon Hempel Ploug.*

Fig. 79. Dåbsfad nr. 1, 1690, skænket af Jacob Jørgensen og hustru Karen Henningsdatter Achtonia (s. 709). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Baptismal dish no. 1, 1690, donated by Jacob Jørgensen and his wife Karen Henningsdatter Achtonia.*

gen af fonten, 'da flere af familien er gamle folk og frygter for ikke levende at få den i øjesyn'.[258] I foråret 1836 var arbejdet med at hugge fonten i marmor påbegyndt. Året efter blev den færdige font udstillet på Charlottenborg og derefter overdraget til Jørgen Ploug.[259] 1838 opstilledes den i kirken.[260] Fonten blev 'ompoleret' 1920; om den oprindeligt stod poleret, er uvist.[174] O. 1996 blev den flyttet fra koret til den nuværende plads i midtskibets vestende (jf. nr. 1).[261]

†*Døbefont*, 1687, af træ, ifølge en daterende indskrift skænket af borgmester Jacob Jørgensen og hustru Karen Henningsdatter Achtonia (jf. dåbsfad nr. 1).[165] Fonten, der oprindeligt var forgyldt,[262] havde billedskærerarbejde i form af bl.a. vindruer og fugle, beskrevet 1837 som et 'groft' arbejde.[263] Repareret 1804 af snedker Peter Tausen, Faaborg.[88] Fonten stod i den østlige ende af søndre sideskib, hvor også epitafiet over Jacob Jørgensens første hustru Karen Jørgensdatter hang (jf. s. 728). Den blev 1838 udskiftet med døbefont nr. 2 og sidst omtalt 1866 som henliggende i klokketårnet.[264] †*Fontehimmel*. 1740 betales for et 'tag' i fonten.[88]

DÅBSUDSTYR

Dåbsfade. 1) (Fig. 79), 1690, af tin, tværmål 44,5 cm, med to øskener og ringformede hanke. På fanen er inden for en laurbærkrans graveret en giverindskrift for borgmester Jacob Jørgensen og hustru Karen Henningsdatter Achtonia: »Jacob Jørgens: Karen Henningsdaat: Achtonia«, herunder det daterende årstal »1690«.[265] Giverne havde få år tidligere skænket en †døbefont af træ. Tidligst omtalt 1749.[76] Ude af brug.

2) 1858, af nysølv, tværmål 55,5 cm, skænket af madame Voigt.[266] Fadet, der er loddet på tværs, har tandsnit på fanen. Ude af brug.

3) O. 1900, af messing, tværmål 58,5 cm. I bunden et ligearmet strålekors. På fanen, der kantes af en æggestav, ses et Jesumonogram og en ind-

Fig. 80. Dåbskande nr. 1, 1868, skænket af Lars Jensen (s. 710). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Baptismal ewer no. 1, 1868, donated by Lars Jensen.*

Fig. 81. Korbuekrucifiks, o. 1550(?) (s. 711). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Chancel arch crucifix, c. 1550(?).*

skrift med skønvirkemajuskler: »Lader de smaa børn komme til mig« (Luk. 18,16).

Dåbskander. 1) (Fig. 80), 1868, af sølvplet, 26,5 cm høj, skænket af jernstøber Lars Jensen.[171] Det pæreformede korpus, på lav cirkulær fod, har svungen hank med frugtknop; på låget en bladformet knop. Kanden er slidt og bærer præg af reparationer. Graveret skriveskrift i bunden: »Gave til Faaborg Kirke fra Lars Jensen 1868«. Ude af brug.

2) 1964, af tin, 24 cm høj, med mesterstempel »F. Bratland«, udført efter tegning af billedhugger Edvard Jensen og leveret af Dansk Paramenthandel.[267] Ude af brug.

3) 1997, af sølv, en kopi af nr. 1.[268]

Et †*fontegitter*, beskrevet 1837 af K. F. Wiborg som et 'smagløst tralværk',[269] må have hørt til den af Jacob Jørgensen og Karen Henningsdatter Achtonia 1687 bekostede †døbefont. Gitteret må have haft en anselig højde, eftersom det stod i vejen for udsynet til epitafium nr. 1, der hang ved døbefonten (s. 728).[269] 1840 vedtog kirkeinspektionen at sælge 'det gamle ormstukne og brøstfældige trægitterværk' ved auktion.[53]

†KORSKRANKE OG KORBUE-KRUCIFIKS

†*Korskranke,* 1777, opsat på bekostning af skipper og handelsmand Peder Jørgensen Bager (†1777). Den malede og forgyldte skranke ('stakittet') var udsmykket med billedskærerarbejde i form af to engle 'i stor korpus' og tre vaser ('urtepotter').[76] Fjernet 1857-58.

Korbuekrucifiks (fig. 81), o. 1550. Kristusfiguren, 106 cm høj, hænger lodret i udstrakte og svagt skrånende arme, der synes noget korte. Hovedet, der er sænket mod højre, bærer en kraftig, snoet tornekrone. Øjnene er lukkede og munden halvt åben med synlige tænder. Håret falder i krøller ned ad nakken og over højre skulder, mens hageskægget har tætte lokker. Torsoen er fyldig, særlig markant er den brede rygmuskel. Under det fremskudte brysts synlige ribben træder mellemgulvets lodrette muskelfold frem. Lændeklædet hænger roligt med snippen bag om højre lår, og benene er bøjede med overlagte fødder.[270] Korstræet, 147×127 cm, består af to afrundede, krydsende stammer udformet med stumper som efter grov afgrening, en variant af det sengotiske, latinske grenkors, der henviser til Livets Træ.[271] I umiddelbar nærhed af de små, hulkelprofilerede endefelter (11×11 cm) er der gennemborede huller, 1,2 cm i tværmål, formodentlig til ophængning. Krucifikset blev af Thorlacius-Ussing anset for et fynsk arbejde.[272]

Den nuværende *staffering* er fremdraget ved konservering 1963-67. Der er tale om det næstældste farvelag, snarest fra 1600-tallet, udført på en tynd kridering umiddelbart over den oprindelige staffering, af hvilken der kun er fundet sparsomme rester. Figurens hudfarve er lys med svagt blegrøde toner til fremhævelse af ribben og knæ m.m. Fra den brune tornekrone og fra sårene løber svage blodstænk i cinnoberrødt. Skæg og hår er forgyldt ligesom retsiden af lændeklædet, der på vrangsiden har rød lasur på bleg, rødgul bund. Korstræet er grønt med brun lasur, mens de forsølvede grenstumpers endeflader er belagt med cinnober og brun lasur. I de sorte endefelter ses rester af forgyldte versalinitialer, hvoraf kun to indskrifter er bevaret, nemlig »INRI« foroven og de utolkede initialer »H[T] S« (tv.). Der blev 1963-67 fundet yderligere fem, yngre farvelag.[273]

Krucifiksets gamle plads må have været i korindgangen, hvor en tværbjælke blev fjernet 1857-58.[68] 1861 anføres det ophængt i kapellet, hvor også Chr. Axel Jensen besigtigede det 1912. Det var i snedkermester Emanuel Petersens varetægt 1939, hvorefter det henlagdes på kirkens loft. Siden 1967 ophængt på nordre sideskibs østvæg.[274]

PRÆDIKESTOL M.M.

Den ottekantede *prædikestol* (fig. 82), 1858, er tegnet af Carl August Møller og udført af snedker Christopher Hendriksen, Faaborg.[275] Kurvens fyldingspaneler har parvise rundbuer og cirkler; derimellem rudebosser. Prædikestolen står ved triumfmurens sydside på en bæresøjle, der som altertavlens søjler har bladtunger på foden. Bemaling i olivengrønt, grå og blågrå nuancer med forgyldte profiler, udført 1975 af Ernst Trier. Oprindeligt fremstod prædikestolen i egetræsfarve med forgyldte profilled. Opgang fra koret gennem en fladbuet dør i triumfmurens søndre side (s. 666).[276]

Den tilhørende, ottekantede *lydhimmel* (jf. fig. 82) har kronliste med franske liljer. Fra loftet hænger en udskåret, forgyldt due, der på et tvivlsomt grundlag angives at stamme fra den sengotiske ⋆højaltertavle.[277]

†*Prædikestol*, o. 1575(?). Jacob Madsen omtalte 1588 en prædikestol udsmykket med de tolv apostle, der må have været billedskærerarbejde (sengotiske?), idet de stod 'umalede'.[278] Formentlig samme prædikestol fik 1753 nyt betræk af grønt fløjl, ligesom dens bogstol.[76] 1815 var den betrukket med rød damask med hvide silkefrynser.[171] Den stod ved den østligste af de søndre piller; fjernet 1857-58.[279]

Et †*timeglas* i en fortinnet jernarm sad 1815 på prædikestolen. Timeglasset udgik af inventariet 1858, mens jernarmen anbragtes på en væg i kapellet.[280]

†*Lektorium*, o. 1500(?). Et 'pulpitur' tværs over korbuen, betegnet som 'gammelt munkearbejde', blev fjernet 1776-77, da det forhindrede 'menig-

Fig. 82. Prædikestol, 1858, tegnet af Carl August Møller (s. 711). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Pulpit, 1858, designed by Carl August Møller.*

heden' (vel snarest †pulpiturstolenes ejere) i at se alteret. Materialerne bortsolgtes ved auktion.[281] Lektoriet har muligvis haft forbindelse til en af de nu blændede døre i korets nordmur (s. 627).

KORSTOLE

Korstole (fig. 83-88), o. 1500, egetræ med senere tilføjelser af fyr. Stolene står i to rækker langs korets nord- og sydvæg med tretten stole i nord og tolv (oprindeligt tretten) i syd.[282] De tre vestligste stole i nord og de to vestligste i syd er nye.

Opbygningen følger det almindelige skema med klapsæder, der på undersiden har misericordier (støttesæder), der er fornyet i 1700-1800-tallet. Sæderne, der har oprindelige beslag, adskilles af vanger, i hvis sider er kvartcirkulære udsparinger for klapsæderne. Under vanger og armlæn er søjler med glat skaft og ottekantede profilled. Vangerne har desuden håndstøtter i form af mands- og dyrehoveder samt en enkelt grotesk figur (fig. 86). Over vangerne er profilerede armlæn, der ikke er skåret i ét med det konkave ryglæns gesims men samlet med denne i et trekløverformet blad (sml. *DK Sorø* 761). Den enkle bagklædning er fra 1857-58. Over stolene skyder en kvartrund baldakin frem med fialer og gennembrudte top- og hængelister i flamboyant stil. Toplisterne har korsblomster og liljer under en smal, snoet stav samt, varierende fra fag til fag, trekløver- og kølbuer, fiskeblære- og cirkelornamenter. Hængelisterne har, over en smal, snoet stav, rund- og kølbuer, fiskeblærer og korsblomster. I den østlige ende af de to korstolerækker afslutter gavle (fig. 84-85) med relieffer forestillende Johannes Døberen (i nord) og Skt. Jørgen og Dragen. Johannes Døberen (fig. 88), med pagehår og kamelhårskofte samt snoet bælte, peger på en bog med Korslammet (Joh. 1,29). Figuren, hvis fødder er perspektivisk forkortede, står på en konsol og indrammes af en rundbue med blomster i sviklerne. Skt. Jørgen (fig. 87), i harnisk og med rundpuldet hat, ses stående på dragen. Det korte sværd er hævet til slag, mens spidsen af det lange femkantede skjold med Georgskors er plantet i gabet på dragen. Skt. Jørgen, hvis over- og underkrop er vist hhv. frontalt og i profil, er ligesom Johannes Døberen noget stift skåret. Over og under relieffernе udfylder stavværk med krydsede rundbuestave og fiskeblærer; stavværket foroven er gennembrudt og kantes af en fritstående, glat

Fig. 83. Korstole, o. 1500 (s. 712). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Choir stalls, c. 1500.*

Fig. 84. Korstole o. 1500, søndre rækkes østgavl (s. 712). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Eastern end of southern choir stalls, c. 1500.*

søjle med ottekantede profilled. Gavlene, der har kølbueafslutning, krones af tre fialer med otte- og firkantede profilled samt krabbeblade og blomsterknipper.

Ændringer og istandsættelser. Enkelte af baldakinens ornamenter er nye og må stamme fra istandsættelser 1776 og 1841.[283] Håndstøtternes figurer blev 1817 skåret af og hengemt i et skab 'som en ypperlig parodi på munkenes kunstsans og religiøsitet'.[284] De er senere tilbageført men i vilkårlig orden. Det vestligste stolefag i sydrækken fjernedes 1857-58 for at give plads til prædikestolsopgangen (s. 666); baldakinen er dog bevaret. Den nye bagklædning og baldakinens runding er udført samtidig, ligesom de tre vestligste stole i nordrækken og de to vestligste i sydrækken.[68] Korstolene blev repareret 1886 og 1891 af snedkermester Thorkild Sørensen, Faaborg.[285] Et podium med tre trappetrin fjernedes 1938.[286]

Staffering. Stolenes nuværende bemaling, mørk egetræsådring med blå og røde vangeprofiler, er fra 1938, ved malermester E. N. Knippel,[86] mens den lysere, gullige bemaling øverst på bagklædningen og på baldakinens fornyede dele må stamme fra 1857-58 (jf. ndf.). Der er ikke fundet spor af middelalderlig staffering, hvorfor det er en mulighed, at stolene fra begyndelsen har stået uden bemaling. Der er 1990 afdækket tre ældre farvelag, det ældste en lys blågrå, der må være identisk med en perlefarve påført af maler J. Lange 1817.[287] Derover lå en lys egetræsådring, formentlig identisk med en 'gul oliefarve' som J. Kornerup henførte til restaureringen 1857-58.[288] Endelig fandtes en mørk egetræsådring, formentlig udført af Syrak Hansen o. 1915.[289]

†*Skriftestole*. 1777 blev indrettet to lukkede skriftestole, der også tjente præsten og degnen, hhv. nord og syd for alteret. Stolene, der må have adskilt korhjørnerne med høje paneler, havde 1825 sæder med læderbetræk. De fjernedes 1857-58.[290] I deres sted anskaffedes †*præste- og degnestole* til det nyindrettede sakristi bag alteret.[165]

På korets østvæg er der *vægpaneler* (fig. 132), 107 cm høje, med hammerfylding, måske fra nyindretningen af koret 1776-77.

STOLESTADER M.M.

Stolestader (fig. 89, jf. fig. 46), 1857-58, tegnet af Carl August Møller i nygotisk stil. Gavlene (133,5 cm høje), med kølformede fremspring i profileringen, har spidsbuet afslutning og kraftige, let svungne armlæn. Ryggen har bredrektangulære fyldinger, forpanelerne højrektangulære fyldinger med profilering svarende til gavlenes. Opstillet i midtskibet i to rækker på hver 18 bænke, i hvert af sideskibene én række på 26 bænke.[291] Stolene i sideskibene afkortedes 1938 til deres nuværende længde, da radiatorer blev opstillet bag nye vægpaneler, der erstattede nogle markant højere †vægpaneler fra 1857-58 med spidsbuefyldinger (jf. fig. 137) samt tilsvarende †varmekasser fra 1882 ved vinduerne.[79] Den nuværende bemaling fra 1975 i olivengrønt samt grå og blågrå nuancer med forgyldning skyldes Ernst Trier.[292] Fra første færd stod stolene malet i egetræsfarve med forgyldte profiler.[68]

†*Stolestader*. 1539 fik borgerne tilladelse til at overføre 'skamler' og 'kirkestole' fra den gamle sognekirke (†)Skt. Nikolaj til Helligåndskirken.[41] Måske vidner forekomsten af to, nu forsvundne 'kirkeregistre' fra 1562 og 1623 med anførsel af adkomst til stolestader om nyanskaffelse eller nyordning af stoleværket.[293] Adgangen til en plads i kirken var i 1600-tallet i højere grad reguleret gennem ejerskab end gennem fæste. Således vidnede kirkeværge Christen Lauritsen ved en rådstuesamling 1652, at stolestaderne 'fra arilds tid' havde fulgt gårdene, sådan at der til hver gård hørte en mands- og en kvindestol.[294] Dette forhold var dog ikke mere udtalt, end at stolestader også afhændedes særskilt, hvilket skøde- og tingprotokollerne vidner om.[295]

Den ældst kendte fortegnelse over stolestadernes *opstilling* stammer fra 1689. Da var der i midtergangen opstillet 18 rækker mandsstole og 19 rækker kvindestole med hhv. syv og otte stader (færre ved pillerne). Nordre og søndre sideskib talte hhv. 20 og 22 stolerækker med fire stader i hver.[296]

I forbindelse med magistratens fastsættelse af *takster* 1691[297] blev stolene i midtskibet angivet at være borgernes ejendom 'efter gamle privilegier' (dvs. Christian III's brev 1539). Og ligesom side-

Fig. 85. Korstole o. 1500, nordre rækkes østgavl (s. 712). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Eastern end of the northern choir stalls, c. 1500.*

Fig. 86. Menneske- og dyrehoveder samt grotesk figur, på korstolenes armlæn, o. 1500 (s. 712). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Human and animal heads, grotesque figure, carved armrests on choir stalls, c. 1500.*

Fig. 87-88. 87. Skt. Jørgen og Dragen, relief, o. 1500, på de søndre korstoles østgavl (s. 712). 88. Johannes Døberen, relief, o. 1500, på de nordre korstoles østgavl (s. 712). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *87. St. George and the Dragon, relief, c. 1500, western end of the southern choir stalls. 88. John the Baptist, relief, c. 1500, western end of the northern choir stalls..*

skibenes (yngre?) stole, der var opført på borgerskabets egen bekostning, gik de i 'køb og salg, arv og skifte'.[298] Kirken ejede kun en mindre del af stolestaderne, nemlig dem 'som ingen anden ejer er til'. Disse fæstestole var alle placeret inderst i midtskibets stole mellem fem og otte pladser fra gangen. Ved takstfastsættelsen indskrænkedes samtidig ejendomsretten til stoleværket, idet det bestemtes, at stolene i nordre og søndre gang ved ejerens død skulle hjemfalde til kirken og derefter bortfæstes som kirkens ejendom i overensstemmelse med Danske Lov.[299] Derimod forblev midtskibets stole fri ejendom som hidtil. Den årlige afgift for fæstestolene fastsattes til mellem 20 skilling og tre mark, med pladsen nærmest gangen som den dyreste. Fremover skulle der også af 'ejendomsstolene' svares en beskeden årlig afgift på 5-12 skilling.[296] Indbyggere på Bjørnø, der svarede tiende, havde fri plads i stole i sideskibene.[296]

1817 gennemgik stoleværket en større istandsættelse ved snedkermester Niels Hansen og malerne Johan Lange og Hans Chr. Christensen. Den erklærede hensigt var at påføre stolene et større fællespræg. Alle stole fik derfor gulv og dør (låge) og blev stafferet i perlefarve (perlegråt) med mørkegrå profiler. Størstedelen af omkostningerne (i alt 1500 rigsbankdaler) afholdtes af ejere og fæstere, der hver især skulle betale de reelle udgifter til istandsættelsen af deres egne stole.[68] 1815 og 1843 talte stoleværket i midtskibet 16 rækker mandsstole og 20 rækker kvindestole, i søndre gang 18 rækker og i nordre gang hhv. 22 (1815) og 25 (1843) rækker.[300] Stolene fjernedes ved hovedistandsættelsen 1857-58, efter hvilken al fortrinsret (gennem eje eller fæste) bortfaldt.[301]

Der var i kirken stole, som skilte sig ud, uden nødvendigvis at være 'lukkede' (som kabiner). Øverst i midtskibets række af mandsstole nød borgmester og råd siden 1562 fri plads; magistraten havde endnu en fri stol, i den vestre ende af midtergangen under orgelværket.[302] Flere adelige med bopæl i byen, deriblandt Mette Emmiksen til Stensgård (†1612) havde stole i kirken.[303] Ifølge et tingsvidne 1681 havde ingen adelig dog siden midten af 1600-tallet stået over magistraten.[304] At dette tidligere havde været tilfældet for en stol tilhørende gården Klingenbergs ejere, antydes af tingsvidnets sammenhæng. Arvingerne efter Karen Bille til Hvidkilde solgte 1672 Klingenberg til Oluf Christensen, som derpå lod indrette en stol på hver side af korsdøren. Stolen på søndre side var bygget på en forhøjning af kalk og sten, og panelerne var sømmet på til skade for magistratens stol, hvorfor magistraten lod den fjerne.[305]

†LUKKEDE STOLE OG PULPITURER

I løbet af 1700-tallet opførtes †*pulpiturer* med lukkede stole langs midtskibets nord- og sydside. Hertil føjede sig et antal †*lukkede stole* på gulvet. Det ældste pulpitur (nr. 1) opførtes på privat initiativ og bekostning, mens kirken stod for opførelsen af de senere og større pulpiturer

Fig. 89. Stolegavl, 1858, efter tegning af Carl August Møller (s. 715). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Pew-end, 1858, designed by Carl August Møller.*

Fig. 90. Monstransskab, o. 1500 (s. 719). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tabernacle, c. 1500.*

(nr. 2-4). Hvert pulpitur blev bygget med egen opgang; ved pulpiturerne i midtskibets nordside, hvor der var tre opgange fra den nordre gang, etableredes dog 1796 en fælles opgang ved den vestre pille med adgang til de enkelte stole via et galleri (med 'sprinkelværk') på nordsiden.[134] Det 'nordre pulpitur', som det betegnedes herefter, havde ti kabineagtige 'lukkede stole', hvoraf den nærmest koret var kirkens ejendom. På det søndre pulpitur var ni stole, hvoraf kun de to yderste betegnedes som 'lukkede'.[68] Pulpiturerne, der hvilede helt eller delvist på bjælker fastgjort i pillerne,[306] kaldtes 1853 af J. J. A. Worsaae for 'fatale'.[307] De blev fjernet ved hovedistandsættelsen 1857-58.[68]

†*Pulpiturer.* 1) Før 1713, ved den vestlige pille i midterskibets nordre side, opført af borgmester Jacob Jørgensen (†1713) og hustru Karen Henningsdatter Achtonia (jf. †døbefont og dåbsfad nr. 1), der ejede den ene af pulpiturets to afdelinger, samt, formodentlig, borgmester Christian Ottesen, der ejede den anden.[296] Karen Henningsdatter Achtonia afhændede 1737 sin halvdel af pulpituret til datteren Berete Catrine Jacobsdatter og dennes mand, birkedommer Knud Sørensen Ballov, der 1758 var ejer af hele pulpituret.[308]

2) 1758, opført mellem den vestlige og den midterste pille i midtskibet, i forlængelse af †pulpitur nr. 1, med opgang ved midterpillen. Pulpituret blev bygget for kirkens midler (112 rigsdaler) og bortsolgt for 240 rigsdaler. Initiativtageren til opførelsen synes at have været byfoged og adjungeret borgmester Christian Mølmark, der som en af kirkens 'direktører' vedtog opførelsen til gavn for kirkens kapital, og selv købte to af pulpiturets fire 'stuer' ved en aftale indgået mellem de få tilstedeværende ved den afsluttende synsforretning 27. juli 1758. De to øvrige stuer blev ved samme lejlighed solgt til Claus Jensen og Søren Læssøe. Det pålagdes køberne at lade pulpiturerne male med hvid perlefarve ind- og udvendigt og lade opsætte forgyldte lister ud til midtergangen.[309] Pulpituret var helt eller delvist i Andreas Petersens besiddelse 1798.[310]

3) 1759, et pulpitur i midtskibets søndre side, med ni stole, hvoraf kun de to i enderne betegnedes som 'lukkede'. Opført for kirkens midler.[311]

4) 1785, et pulpitur i midtskibets nordside mellem †pulpitur nr. 3 og triumfmuren. Opgangen var ved den østre pille. Pulpituret, der var opført på kirkens bekostning, havde fire afdelinger, der bortsolgtes ved auktion som ejendom. Den østligste, som ingen ville købe, blev 1795 overladt til kirkedirektørernes hustruer.[134]

De †*lukkede stole på gulvet* omfattede 1845 følgende:[68] 1) En stol for enden af midtergangens mandsstole, antageligt identisk med en af Christen Erreboe 1759 ombygget lukket stol.[312] 2-3) To stole under orglet, indrettet 1759.[134] 4) En stol i den nordre gang, formentlig identisk med en lukket stol opført 1774 af murermester Rasmus Simonsen.[134]

KISTER OG SKABE

Monstransskab (fig. 90), o. 1500, 239×95×55 cm, udført af svære jernbundne planker. Det er indvendigt delt i tre rum med et tilsvarende antal hængslede låger. I det øverste, todelte rum har det aflåselige jerngitter givet indsyn til monstransen og senere beskyttet altersølvet.[63] På forsiden af det oprindeligt indmurede skab er indfældet varieret, gennembrudt billedskærerarbejde i flamboyant stil, delvist fornyet 1855-56. Lågerne, med fiskeblæremønstre, flankeres af to smalle, symmetriske sidestykker med stavværk og rosetter. Gesims og fodstykke er nyere.

Skabet har en nær parallel i monstransskabet fra Nørre Broby (Sallinge Hrd.) i Nationalmuseet, som af Thorlacius-Ussing er tilskrevet samme sydfynske værksted.[313] Det er muligvis identisk med et skab, som Christian III 1539 tillod byen at overflytte fra (†)Skt. Nikolaj Kirke til Helliggåndskirken.[41] Står ved søndre sideskibs østvæg.

J. J. A. Worsaae fandt 1853 ornamenterne beskadigede, hvorfor skabet på hans foranledning 1855 blev istandsat i Nationalmuseet.[314] Ved denne istandsættelse fornyedes næsten en tredjedel af ornamentikken, således nederste låges højre halvdel.

Bortset fra enkelte rester af matrød bemaling direkte på træet står det gennembrudte snitværk afrenset for maling. Den brune farve, der ses på lågerne bag ornamenterne, er af nyere dato, rimeligvis fra istandsættelsen 1855-56, indtil hvil-

ken skabet var malet med perlegrå.[315] Indvendigt i skabets øverste afdeling er der malet et hvidt granatæblemønster på grønblå bund.

†*Monstranshus*. Et skab fra 1500-tallet 'i stil som det i Haraldsted' og altså af tabernakeltype (*DK Sorø* 453, fig. 9) stod 1853 i koret.[316]

†*Kister.* En kiste indeholdende Helligåndsklostrets dokumenter overførtes o. 1540 til Odense Hospital.[317] I en anden kiste i kirken nedlagdes 1627 nogle skøder tilhørende Otte Banners arvinger.[318]

I korets østvæg findes der i nicher (s. 630) tre *vægskabe*, hvoraf to har ældre, kurvehanksbuede låger med smedejernsbeslag (1800-tallet?). Den tredje låge er nyere.

PENGEBEHOLDERE

En †*pengeblok* omtales 1750. Den havde tre afdelinger, til hhv. kirken, hospitalet og de fattige.[76] Dens tre kasser blev 1815 'omgjort' og hullerne savet større.[68] Den udgik af inventariet 1858.[171] †*Pengetavler.* 1-3) Før 1749, omtalt 1815 som tre 'stangtavler' med lange skafter og messingbjælder; udgik 1858.[319] 4-6) 1753, af blankt egetræ, med sølvklokker, foræret af Niels Juul Schiønning.[76] Udgik 1858.[171]

Pengebøsser, 1965, to ens af messing, 22,5×19,5 ×6 cm, skjoldformede med reliefkors. Givet af skibsreder Svenningsen.[320] I midtskibets vestende, på hver side af døren. ⋆*Pengebøsse* (fig. 91), 1826(?), 26,5×18,5×18,5 cm, af sortmalet blik med malet, gul skriveskrift: »Kollekt«. Rimeligvis identisk med en 1826 anskaffet kollektbøsse.[171] †*Pengebøsser.* 1) 1750 omtales en 'orgelværksbøsse'.[76] 2) Før 1815, af blik, med lås, til at 'udsætte for kirkens dør'; omtalt som ubrugelig 1826.[171] 3-5) 1934, udført af kunstsmed Knud Eiby, Odense; udgået 1965.[321] 6) 1965, af messing, cirkulær, med Faaborgs byvåben. Givet af skibsreder Svenningsen. Tidligere ophængt i forhallen.[322]

To †*gueridoner*, o. 1725, af blødt træ, 117 cm høje, med akantusværk og herme på skaftet, krideret og forgyldte. Givet 1797 af kirkeværge Hans Kaster. Anvendt til at samle degnens og klokkerens offerpenge, ved korsdøren; senere anvendt som blomsterpiedestal ved alteret.[323]

DØRFLØJE

Alle kirkens dørfløje er fra 1857-58 og tegnet af Carl August Møller. *Udvendige dørfløje.* 1) (Jf. fig. 5), 1857-58, i vestportalen, en retkantet dobbeltfløj, der har fyldinger både på yder- og indersiden, ydersidens med nygotisk udsmykning i støbejern. Indersidens har spejle malet med olivengrøn, gråblå og grå farver. Fløjen krones af et spidsbuet glasparti med trekløverornamentik. 2) I korets sydmur en retkantet dørfløj med tilhørende indvendig, fladbuet fløj, begge antageligt fra 1857-58.[68] *Indvendige dørfløje*. 1) (Jf. fig. 92), 1857-58, mellem forhal og kirkerum. Retkantet, tredelt dørfløj med fire gange fem kvadratiske fyldinger. Stafferet som de øvrige dørfløje og kronet af et rundbuet glasparti. 2-3) 1857-58, mellem forhal og de to siderum. Retkantede dobbeltfløje svarende til den udvendige fløj, dog noget smallere. Over fløjene paneler med malet trekløverornamentik i en spidsbue. Staffering som den udvendige fløj.

†*Udvendig dørfløj*, 1694, med de ukendte initialer »H.H.S.« og »M.R.D.« samt daterende årstal.[160] Fjernet 1857-58 ved flytningen af indgangen fra søndre sideskibs vestlige del til vestgavlen (jf. s. 648).

Fig. 91. ⋆Pengebøsse, 1826(?) (s. 720). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – ⋆*Offertory box, 1826(?).*

ORGLER

Orgler. 1) 1979 (jf. fig. 92), oprindeligt med 34 stemmer, tre manualer og pedal, bygget af Frederiksborg Orgelbyggeri, Hillerød. Tekniske og klanglige ændringer er foretaget 1997 af Marcussen & Søn, Aabenraa[324] og 2013 af Sven Hjorth Andersen, Skævinge, der tillige udvidede dispositionen med én stemme.[325] Efter sidstnævnte ombygning lyder dispositionen (35 stemmer, tre manualer og pedal):

Hovedværk (manual II)	*Brystværk (manual I)*
Bordun 16'	Gedakt 8'
Principal 8'	Principal 4'
Spillfløjte 8'	Kobbelfløjte 4'
Oktav 4'	Gemshorn 2'
Spidsfløjte 4'	Quint $1^1/_3$'
Oktav 2'	Scharf IV
Mixtur IV-V[326]	Krumhorn 8'
Cornet III	Tremulant
Trompet 8'	Svelle (2013)[327]

Svelleværk (manual III)	*Pedal*
Rørfløjte 8'	Principal 16' (2013)
Gamba 8'	Subbas 16'
Vox Celeste 8'	Præstant $10^2/_3$'
Flûte Octaviante 4'	Principalbas 8'
Nasard $2^2/_3$'	Gedakt 8'
Waldfløjte 2'	Oktav 4'
Tertz $1^3/_5$'	Mixtur III
Sivfløjte 1'	Basun 16'
Mixtur IV-V	Trompet 4'
Obo 8'	
Tremulant (2013)	

Kopler: SV-HV, BV-HV, HV-SV (2013), SV 16'-SV (2013), SV-BV (2013), HV-P, SV-P, BV-P.[328] Manualomfang: C-g'''', pedalomfang: C-f'. Setzeranlæg + 8 frikombinationer (2013)[329]. Rørværksafstiller (2013) Elektrisk traktur (2013), elektrisk registratur[330], sløjfevindlader.

Orgelfacaden, tegnet af Rolf Graae og Erling Jessen, er bemalet med olivengrøn og kølige grå/blågrå farver og udsmykket med forgyldte profiler. På orgelpulpituret.

2) Kororgel (jf. fig. 46), med 13 stemmer, to manualer og pedal, bygget 1937 af Marcussen & Søn som husorgel til organisten og komponisten Franz Syberg[331] i Kerteminde. Instrumentet var fra o. 1955 til 2002 i brug som undervisningsorgel på Haderslev Seminarium. 2010 blev det restaureret af P. G. Andersen & Bruhn, Årslev, og opstillet i Helligåndskirken.[332] Disposition: Overmanual: Gedakt 8', Principal 4', Nasat $2^2/_3$', Gemshorn 2', Mixtur III, Krumhorn 8'. Undermanual: Rørfløjte 4', Principal 2', Quint $1^1/_3$', Regal 8'; tremulant. Pedal: Quintatön 4', Nathorn 2', Ranket 16'. Koppel OM-P. Mekanisk aktion, sløjfevindlader (manualværker) og keglevindlade (pedalværk). Bemalingen svarer til det øvrige nyere inventar.

†*Orgler.*1) Bygget o. 1670.[333] Restaureret 1724 af anonym mester.[63] Repareret 1793 af Hans Friderich Oppenhagen[134] og 1803 af Jürgen Hinrichsen Angel.[88] Bælgeværket fornyedes 1822 af Johan Hermann Gottlob Worm.[68] Ved et lynnedslag 1. juli 1842 blev orglet svært beskadiget, og 1844 bortsolgtes dets materialer på auktion.[334] Orgelfacaden omtales 1706 af digteren Mikkel Hansen Jernskæg, der åbenbart har fejltolket en skulptur som et billede af paven:[335] »Paa Orgelvercket saa, ieg Pavens skabelone, / I ald sin Pave dragt, bar hoved uden krone, / Maa skee for hand blev Vred, den tid hans Aflads kram, / I Norden blef foragt, der Monckene fick skam«.[336] Prospektpiberne forsølvedes 1793.[134] På et †orgelpulpitur i vestenden.[337]

2) 1845,[338] med 12 stemmer, to manualer og pedal, bygget af P. U. F. Demant, Dalum Mølle.[339]

Overmanual	*Undermanual*	*Pedal*
Bordun 16'	Gedact 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Flöite 4'	Octavbas 8'
Hohlflöite 8'	Viola di Gamba 4'	Posaune 16'
Octav 4'	Oboe 8'[340]	
Mixtur 3 Fag		

Sløjfevindlader.[341] 3 bælge.[342]

Orgelfacaden havde klingende piber[171] og blev bygget 'i gotisk maner' efter en tegning, leveret af orgelbyggeren. Den blev malet 'i lysere og mørkere stenkulører', og alt listeværk forgyldtes. Tre store pibefelter, kronet af spidsbuede gavlpartier, adskiltes af smalle pibefelter i to etager. Sidefelternes gavlpartier prydedes af forgyldte stjerner på ultramarinblå bund. Malerarbejdet udførtes af P. Poulsen.[343] 1857-58, i forbindelse med den store kirkerestaurering, blev orglet nedtaget og genopsat på et nyt orgelpulpitur af Demant & Søn, Odense, i hvilken anledning der fremstilledes en ny orgelfacade, tegnet af Christian Hansen, med

Fig. 92. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Interior looking west.*

egetræsmaling og forgyldning.[344] Denne facade, der udførtes af snedker Poulsen, genanvendte prospektpiberne fra 1845; disse var dog ikke længere klingende, hvorfor en ny Principal 8 Fod måtte indsættes i orglets indre.[345] 1889 blev instrumentet repareret af Frederik Nielsen, Aarhus.[346] Orgelfacaden fra 1858, orgelhuset samt en del af piberne genanvendtes i et nyt instrument 1908.

3) 1908[347], med 16 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Immanuel Starup, København, med genanvendelse af facade, orgelhus og piber fra †orgel nr. 2.[348]

Manual I
Bordun 16'
Principal 8'
Corno inglese 8'
Salicional 8'
Ottava 4'
Tromba 8'

Pedal
Subbas 16'
Principal 8'
Violoncello 8'
Trombone 16'

Manual II
Flauto traverso 8'
Voce dolce 8'
Viola di gamba 8'
Voce celeste 8'
Flauto 4'
Oboe 8'
Svelle

6 kopler. Pneumatisk aktion, keglevindlader.[349] Elektrisk luftforsyning.[174]

Efter en ombygning 1951 ved Marcussen & Søn, Aabenraa, lød dispositionen:[350]

Manual I
Principal 8'
Rørfløjte 8'
Oktav 4'
Oktav 2'
Mixtur V
Trompet 8'

Pedal
Subbas 16'
Oktav 8'
Quintatøn 4'
Basun 16'

Manual II
Gedakt 8'
Principal 4'
Rørfløjte 4'
Waldfløjte 2'
Scharf III
Dulcian 8'
Svelle

Kopler: II-I, I-P, II-P. Manualomfang: C-g'''; pedalomfang: C-f'. 1 frikombination. 4 kollektiver (p., mf., f. og ff). Pneumatisk aktion, keglevindlader.

Facaden havde klingende og stumme piber af tinlegering. På orgelpulpituret, med østvendt spillebord.[351] Bemalingen var brun ådring med forgyldte detaljer.

Orgelpulpitur (jf. fig. 92), 1858, tegnet af Christian Hansen, bestående af et centralt parti og to lavere, svagt tilbagetrukne sidepartier. Brystværnet, der er opsat over skillevæggene i kirkens vestende, har slanke balustre med profilringe og er svagt fremspringende over det dermed forbundne indgangsparti.[76] Bemalingen er lysegrå med mørkegrå og forgyldte profiler. Opgang fra forhallens søndre siderum.

Et †*orgelpulpitur,* vel jævngammelt med †orgel nr. 1, blev 1843 fundet solidt nok til at bære †orgel nr. 2, hvorfor brystværnet blev istandsat, malet og forgyldt.[352] I kirkens vestende; nedbrudt 1857-58.[76]

TAVLER OG MALERIER

Kirken har siden midten af 1960'erne ingen *salmenummertavler.*[353] De sortmalede salmenumre ophænges i stedet direkte på vægge og piller (jf. fig. 46).

†*Salmenummertavler.* 1-8) Otte 'gamle' tavler udgik 1817.[171] 9-16) 1817, otte tavler lavet af snedker Søren P. Tanderup.[68] 17-28) (Jf. fig. 137), 1858, tolv sortmalede tavler med hvid frakturskrift.[68] 29-30) 1939, to tavler skænket af kirkeværge Emanuel Petersen i anledning af jubilæet 1939.[181]

Præsterækketavle, 1964, af bøgetræ, 192×114 cm, efter tegning af arkitekt Ebbe Lehn Pedersen.[354] Påmalet indskrift med forgyldte versaler på perlegrå baggrund. Ophængt i forhallen.

Mindetavle, 1939, af rødlig granit, 60×42 cm, med fordybet versalindskrift til minde om kirkeværgerne Hans Kaster, Peder Kaster og Hans Johan Kaster; givet i anledning af kirkens jubilæum 1939.[181]

Et *maleri* fra 1962 forestillende Peters Fiskefangst (Luk. 5,1-11) er udført og signeret af Sarus Nielsen (1897-1973). Olie på lærred, lysmål 122,5×108 cm, i gule og mørke røde og grønne nuancer. Foræret til kirken 2003, tidligere ophængt i forhallen.[355]

Fig. 93-94. 93. Lysekrone nr. 1, 1640, skænket af borgmester Christen Lauritsen (s. 724) 94. Lysekrone nr. 2, 1686, skænket af borgmester Jacob Jørgensen og hustru Karen Henningsdatter Achtonia (s. 724). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *93. Chandelier no. 1, 1640, donated by Mayor Christen Lauritsen. 94. Chandelier no. 2, 1686, donated by Mayor Jacob Jørgensen and his wife Karen Henningsdatter Achtonia.*

BELYSNING

Lysekroner. 1) (Fig. 93), 1640, testamenteret af borgmester Christen Lauritsen. Kronen har i en krans otte s-svungne, bladornamenterede arme, imellem hvilke der er mindre pyntearme. Lyseskålene har form af muslingeskaller. Den profilerede balusterstamme krones af en dobbeltørn og slutter i en stor hængekugle med hængeknop i form af en frugt. Ophængt i hvidmalet jernkæde med kugler, i nordre sideskibs 2. fag fra øst; hang tidligere i søndre sideskib.[356]

2) (Fig. 94), 1686, skænket af borgmester Jacob Jørgensen og hustru Karen Henningsdatter Achtonia (jf. †døbefont og dåbsfad nr. 1). Kronen har 2×10 s-svungne arme med kronede mandshoveder og delfiner. Mellem de to kranse er mindre bladornamenterede pyntearme. Den store hængekugle har profilknop forneden og bærer versalindskriften: »Jacob Jørgens: Karen Achthonia«. Topfiguren er en ørn. Ophængt i hvidmalet jernkæde med kugler i midtskibets 2. fag fra øst.

3) (Fig. 95), 1700-tallets begyndelse, skænket af Jens Lauritsen Erreboe (†1718) og hustru Maren Pedersdatter Busk (†1738) (jf. mindetavle nr. 2). Den har en krans med otte s-svungne bladprydede arme. Øverst på den profilerede balusterstamme er der mindre, svungne pyntearme, og som topfigur ses en ørn. Den store hængekugle har forneden en profileret hængeknop og bærer versalindskriften: »Iens Larsen Ærrøboe Maren Peters Datter Busr (Busk)«. Ophængt i hvidmalet jernkæde med kugler, i søndre sideskibs 2. fag fra øst. Hang tidligere i nordre sideskib.[357]

4) (Fig. 96), 1738, skænket af Niels Hansen Wiborg til Tøjstrup og hustru Elisabeth Erreboe. Den har 2×8 svungne arme med profilled og flade lyseskåle. Mellem de to kranse mindre pyntearme med bladornamentik. Den lille hængekugle har profilknop forneden. På toppen af balusterstammen sidder Zeus med tordenkile og fane, hvorpå versalindskrift: »Denne lyse-crone gifved af S(eigneu)r Niels Hansen Wiborg og kiereste Elisabet Iensdater Erreboe til Tøystrup(.) Det øvrige bekosted af de der kiender sig bun-

Fig. 95-96. 95. Lysekrone nr. 3, 1700-25, skænket af Jens Lauritsen Erreboe og hustru Maren Pedersdatter Busk (s. 724). 96. Lysekrone nr. 4, 1738, skænket af Niels Hansen Wiborg og hustru Elisabeth Erreboe (s. 724). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *95. Chandelier no. 3, 1700-25, donated by Jens Lauritsen Erreboe and his wife Maren Pedersdatter Busk. 96. Chandelier no. 4, 1738, donated by Niels Hansen Wiborg and his wife Elisabeth Erreboe.*

den til Christum(.) 1738 pindze aften«. Ophængt i hvidmalet jernkæde med kugler i midtskibets 3. fag fra øst.

5) (Fig. 97), 1795, skænket af Frederik Christian Ørn.[134] Kronen har 2×6 s-svungne arme med blomsterknopper og flade lyseskåle. Den profilerede balusterstamme ender i en stor hængekugle med profilknop. Topfiguren er en ørn. Ophængt i hvidmalet jernkæde med kugler, på dens oprindelige plads i forhallen, hvor giverne havde deres †begravelse (jf. s. 747).

Lysearme. 1) O. 1700, af drevet og punslet messing, længde ca. 50 cm. Den vinkelbøjede arm deles af tre midtdelte profilled og har på den øvre, snoede del en påloddet lille plade til ophængning af et nu manglende giverskjold; den vandrette del har punslet mønster af små rhomber. Lyseskålen (til ét lys) har som vægskålen spiralformede bukler, vægskålen desuden med krans af buetunger.[358] Omdannet til elektrisk lys. Flyttet fra en pille i kirken til ligkapellet 1858, nu ophængt i nordre sideskib på den østlige pille.[359] 2-17) (Jf. fig. 33), 1895, seksten ens messingarme, ca. 50 cm lange, med spiral- og bladudsmykning samt tre lyseholdere; anskaffet ved indlægning af gas 1895.[360]

†*Lysearme*. 1-4) Omtalt 1749.[76] 5) Af jern, med muslingeformet(?) lyseskål og blomsterornamenteret vægskål, hang o. 1900 i 'ligstuen'.[361]

Fire *kandelabre*, måske fra 1895, af messing, findes på orgelpulpiturets brystværn.

KIRKESKIBE OG BEGRAVELSESUDSTYR

Kirkeskib (fig. 98), 1776, »Det Forenede Selskab«, ifølge et indlagt dokument skænket af 29 navngivne borgere med tilknytning til søfarten og ophængt under ceremoni 5. febr. 1776. Skibet, der er blandt de ældste kirkeskibe på Fyn, er en tremastet fregat med 11 kanoner i hver side. Sortmalet med kobberfarvet bund og hvidt kanondæk. Skibets navn er anført med forgyldt frakturskrift i det sorte agterspejl over galleriets forgyldte søjler og balustre. Som galionsfigur en forgyldt kongefigur med krone, scepter og æble. Nedtaget 1857-58 fra sin plads ved opgangen til

Fig. 97-98. 97. Lysekrone nr. 5, 1795, skænket af Frederik Christian Ørn (s. 725). 98. Kirkeskibet »Det Forenede Selskab«, 1776 (s. 725). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *97. Chandelier no. 5, 1795, donated by Frederik Christian Ørn 98. Church ship, 1776.*

orglet; istandsat og genophængt 1901; nu ophængt i midtskibets østligste fag.[362]

†*Kirkeskibe*. 1) Før 1789, med navnet »Graben D[er] Rose«(?) ifølge sedler indlagt i kirkeskibet »Det Forenede Selskab«. Istandsat 1789 og 1815. Udgået 1854.[363] 2) Nævnt 1815, udgået 1854.[171]

Et sort †*ligtæppe*, 1865, med 'udtunget' kant var skænket af distriktslæge C. C. V. Ortmann i anledning af hans hustrus begravelse.[151] To sorte †*gueridoner* anskaffedes 1862 til postament for lys ved begravelse.[151]

1749 omtales fire gamle †*ligbårer*. 1780 nævnes fem ligbårer, deraf to 'udsmykket med engle' og tilhørende skipperlavet.[76]

En ⋆*ligvogn* anskaffedes 1863, ved ophævelsen af byens ligbærerlav. Dens svære sider har gennembrudt rankeornamentik, der ligesom andet jernarbejde er støbt i Brdr. Jensens Jernstøberi, Faaborg.[364] Ligvognen stod i et til den opført vognhus ved Klokketårnet (jf. s. 781).[365] Anvendt indtil 1940'erne. Nu i Øhavsmuseet, Faaborg Kulturhistoriske Museer.

En †*ligvogn* flyttedes 1776-78 fra kirken til Klokketårnet.[366]

TÅRNURE OG KLOKKER

Kirkens tårnur og klokker findes i byens klokketårn (se (†)Skt. Nikolaj Kirke, s. 788).

Et †*slagur* (standur?) i kirken, nævnt 1749, blev 1776 forbedret til at gå i 60 timer og fik samtidig minutviser.[76]

GRAVMINDER

Oversigt. Kirken rummer godt tredive gravminder fra tiden 1600-1800, heraf dog kun tre i selve kirkerummet (epitafierne nr. 1, 3 og 4). Resten findes siden hovedistandsættelsen 1857-58 henlagt i gulvet i forhallens nordre siderum (kapellet).

Af fire *epitafier* er det ældste fra 1676 kun delvist bevaret. I behold er dets udmærkede maleri, der er tilskrevet Hans Schütte; også tre figurer må anses at stamme herfra. Endvidere findes en mindetavle i almuebarok (nr. 2), to nyklassicistiske epitafier af marmor (nr. 3 og 4) foruden to mindetavler over soldater fra de slesvigske krige.

Af de seksten bevarede *gravsten* fra tiden 1598-1800 skal fremhæves to figursten (nr. 4 og 7) samt to sten med opstandelsesscene (nr. 1 og 5). De resterende, yngre sten er hovedsageligt skriftsten, sparsomt udsmykkede med blomster, kerubhoveder eller evangelistmedaljoner. Endvidere er bevaret ni *gravfliser*, små og oftest kvadratiske sten af en simpel karakter, der tit anvendtes over børn (nr. 1, 3, 5 og 6). Alle gravsten og -fliser må antages at være udført i lokale værksteder.

Kirken som begravelsessted. Alle disse gravmindetyper henviste til *begravelser* i gulvet, idet kirkerummet fungerede som begravelsessted fra klosterstiftelsen og frem til 1805. Fra middelalderen er der vidnesbyrd om flere adelsbegravelser. Albrecht Engelbrechtsen Bydelsbak af Torbenfeldt († før 1479) gav 200 mark for sit lejersted til »then Helligens hws i Faborgh«.[367] Eggert Krumstrup til Bondemosegård († 1497), hvis fader Claus var medstifter af Helligåndsklostret, begravedes i kirken sammen med sin hustru (af slægten Bølle).[368] Hendes broder Erik Madsen Bølle til Krønge († efter 1493) stedtes ligeledes til hvile i kirken med sin hustru Anne Sivertsdatter Blå.[369] Kanniken Andreas Broberg, der var Christian II's lærer, døde som munk i klostret 1503, hvor han utvivlsomt også begravedes.[370] Ligesom

Fig. 99. Gravsten og -fliser i kapellets gulv (s. 727). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstones and tomb slabs in the floor of the mortuary room*.

andre købstadskirker rummede Helligåndskirken, fordelt over hele gulvet, et stort antal eftermiddelalderlige begravelser i form af lave, murede gravkamre og jordfæstegrave. Kirkebøgerne fortæller om ikke færre end 565 begravelser i kirken i perioden 1658-1805.[371] Det store flertal af begravelser synes at have været i jord, mens byens mest fremtrædende familier har ladet sig nedsætte i murede grave, formentlig allerede fra tiden o. 1600.

Af eftermiddelalderlige adelige begravelser kendes nogle få: Karen Krabbe til Søbo (†1613),[372] Anne Bille (†1654)[373] samt »Greffuen og hans Frue«(?) (†1661).[374]

Kirkens sognepræster og kapellaner, med familier, begravedes i koret. Det er dog uvist, om de nød fri begravelse. Således var sognepræst Henrik Mortensen Griff (†1658) begravet med sin hustru Anna Mortensdatter (1611-78) i kirkens kor, hvor også hendes anden mand, sognepræst Just Michael Ludvigsen (†1690) fandt hvile.[375]

Fra tiden o. 1800 kendes en enkelt begravelse (nr. II,1) med karakter af begravelseskapel, nemlig Frederik Christian Ørns i kirkens vestende, hvor kisterne stod på gulvet omgivet af et gravgitter.

De ældst kendte takster for begravelse i kirken stammer fra 1671, da en forhøjelse fandt sted. Efter denne kostede en begravelse for voksne 16 rigsdaler i koret, 10 rigsdaler i midtergangen og 6 rigsdaler i sidegangene. Borgerskabet var dog uvilligt til at betale den forhøjede takst, hvorfor kirkeværge Peder Andersen Horne 1673 indstævnede en gruppe borgere til tinget for resterende 'jordefærdspenge'.[376] Efter kgl. forordning af 7. nov. 1682 om begravelser fastsatte magistraten en ny og lavere takst. For en voksen betaltes derefter 8 rigsdaler i koret, 4 rigsdaler i den midterste gang, 3 rigsdaler i den søndre gang og 2 rigsdaler i den nordre gang; for et barn under 5 år betaltes en fjerdedel heraf.[377] Om de murede begravelser fastsattes efter 1682 den bestemmelse, at køberne af et gammelt gravsted skulle lade de allerede begravede 'afdødes ben i et lille skrin eller kiste forvare, og nyde et lille rum i samme grav'.[71]

Genbrugen omfattede også gravsten, hvoraf ældre sten løbende blev bortsolgt til genanvendelse (jf. gravsten nr. 6, 9, 11 og †gravsten nr. 1).

De ældst kendte takster for begravelse på kirkegården er de ved takstforhøjelsen 1671 fastsatte. For begravelse i den bedste jord betaltes 4 mark, for de to lavere klasser hhv. 2 og 1 mark.[70] Fattigjorden var placeret i kirkegårdens sydøstlige hjørne.

1805 trådte forbuddet mod begravelser i kirkerne i kraft,[378] og det var muligvis i den forbindelse, at kirkeværge Hans Kaster udarbejdede en fortegnelse over de murede begravelser i kirken. Denne er samtidig den ældst kendte samling af oplysninger om kirkens gravminder, om end den kun omfatter yngre gravminder (ca. 1750-1805) og ikke registrerer dem konsekvent. Hvor der omtales et gravminde, oplyser Kaster om ejer, placering og type samt størrelse ('tavle', 'flise' eller 'sten').[296]

Ved istandsættelsen 1857-58 sløjfedes alle murede begravelser i kirken. Alle gravminder, på nær epitafierne nr. 3 og 4, blev fjernet fra kirkerummet og enten kasseret eller tildelt en mere perifer placering. Således henlagdes de fleste bevarede gravsten og -fliser som nævnt i det nyindrettede kapel nord for forhallen, mens andre anvendtes som skylle- eller trappesten (nr. 3 og 14). Hårdest gik udrensningen vel ud over epitafierne, for størstedelens vedkommende billedskærerarbejder, hvoraf flere daterede sig til renæssance og barok. De blev fjernet og efterfølgende solgt på offentlig auktion (jf. s. 680).[379] Af tre portrætmalerier fra epitafierne, der efterfølgende blev ophængt i ligstuen, er to forsvundet o. 1939.[359] Kirkens første synsprotokol 1861 har en kortfattet beskrivelse af seks epitafier kasseret 1857-58 samt afskrift af deres inskriptioner.[380]

EPITAFIER OG MINDETAVLER

(†)1) (Fig. 100-103), 1676, over borgmester Jørgen Pedersen, o. 1613-75, og hans to hustruer, Ane Nielsdatter, †før 1675, og Karen Jørgensdatter ('Karen Borgmesters'), †1678, opsat af sidstnævnte og dennes anden ægtemand, borgmester Jacob Jørgensen.[381] Epitafiet var stort, 'i prægtig indfatning med udskårne figurer og snitværk' og forgyldning.[382] Bevaret er storfeltets portrætmaleri, tilskrevet Hans Schütte, og tre løse figurer. Indskriften lød: »Gud allene Æren. Den høyacktb: herre, Welbyrdige og fornemme Mand, Jørgen Petersen, fordum Ko. Ma. Byfoget, siden borgemester i Faaborg, blef af Herren Bortkaldet d. 29 Januar 1675, i hans alders 63 Aar, aufflet i Egteskab med sin første Hustru Ane Nielsdatter Een Søn og Een Datter; med sin anden Hustru Karen Jørgensdatter tre Sønner; og efter at den Sal: Mands Efter Mand Jacob Jørgensen, borgemester i Faaborg, var kommen i Eckteskab med Bemelte dend Sal Mands Efter Latte hustru, Karen Jørgensdatter, er dette Epitaphium af hans Efter Latte Middel, Kierken til Prydelse, de Sal. Guds Børn til amindelse, og andre gode Christne til efftertenckning, Op sat og Bekosted Aar 1676. Joh. Aabenb. 14 Cap 13 v. Salige Erre de døde, som døe i Herren Ja Aanden siger, de hvile aff Deris Arbeyde men deris gierninger følge Med dem. (Åb. 14,13)«.[151]

Fig. 100-102. Den Opstandne Frelser samt apostlene Mattæus og Markus, o. 1675, topfigur hhv. sidefigurer, formentlig fra (†)epitafium nr. 1, 1676, over borgmester Jørgen Pedersen og hustruerne Ane Nielsdatter og Karen Jørgensdatter (s. 728). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *The Risen Saviour and the apostles Matthew and Mark, presumably from sepulchral tablet no. 1, 1676, in memory of Mayor Jørgen Pedersen and his wives Ane Nielsdatter and Karen Jørgensdatter*

Tre *figurer*, o. 1675, forestillende den Opstandne Frelser og evangelisterne Mattæus og Markus har som foreslået af Thorlacius-Ussing formentlig tjent som hhv. topfigur og sidefigurer i Jørgen Pedersens epitafium (sml. *DK Haderslev* 169 fig. 87).[383] De slanke figurer har skæg og langt, lokket hår, der er vigende over de høje pander. Klæderne er folderige. Figurerne, der er renset for al bemaling, blev fundet 1898 i kirkens materialskur, hvor de vel havde henligget siden kirkens istandsættelse 1857-58. Ophængt i kirken 1899 efter restaurering.[225] 1) (Fig. 101), den Opstandne Frelser, 100 cm høj, er på nær højre arm og hånd skåret ud af ét stykke træ. Den mærkeligt muskuløse venstre underarm hviler på låret, mens højre arm er strakt i vejret. Klædet flagrer over den brede, fremskudte højre hofte. På figurens bagside er klæde og hår noget fladere udskåret og lidt grovere. Ophængt i forhallen. 2-3) (Fig. 100, 102), evangelisterne Mattæus og Markus med deres symbolvæsener (engel og løve) for foden. De ca. 108 cm høje figurer har bemærkelsesværdigt spinkle og korte arme. Ophængt på midtskibets vestvæg hhv. syd og nord for døren, stående på nyere konsoller.

Det store portrætmaleri (fig. 103), tilskrevet Hans Schütte (-1635-o. 1675),[384] er udført i olie på træ og måler 179×158 cm (lysningen). Det viser borgmesteren med sine to hustruer og seks voksne børn.[385] I midten ses den alvorsfulde Jørgen Pedersen med skulderlangt, brunt hår samt fip- og overskæg. Han er som sønnerne tv. iklædt sort kappe og stor, hvid nedfaldskrave med kvast. Som det fremgår af de forreste, knælende sønner omfatter den ensartede mandsdragt desuden hvide, rynkede ærmeopslag med sorte pyntebånd. Sønnen forrest th. holder i venstre hånd en bog med kæde. Th. for

Fig. 103. (†)Epitafium nr. 1, 1676, maleri visende borgmester Jørgen Pedersen, hustruerne Ane Nielsdatter og Karen Jørgensdatter ('Karen Borgmesters') samt børn, tilskrevet Hans Schütte (s. 728). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Memorial tablet no. 1, 1676, painting showing Mayor Jørgen Pedersen, his wives Ane Nielsdatter and Karen Jørgensdatter ('the Mayor's Karen') and children, attributed to Hans Schütte*

borgmesteren, i næsten hel figur, står Karen Jørgensdatter med foldede hænder. Over den sorte, udringede kjole med spidst liv bærer hun dobbelt forklæde, et gult med guldborter under et gennemsigtigt. Den hvide, gennemsigtige krave er fæstnet i halsen med en sort sløjfe, ærmerne rynkede med sorte bånd. Den sorte hovedbeklædning har besætning, over hvidt pandelin. Om halsen hænger flere svære guldkæder, og på venstre hånd bærer hun ring med ædelsten (ringfinger) samt guldring (tommelfinger). Bag hende ses Ane Nielsdatter og yderst th. hendes datter Johanne Jørgensdatter,[386] begge i tilsvarende dragt. Johanne Jørgensdatter, i rødt forklæde, adskiller sig dog ved at have pandelin med kruset besætning i siderne, flade sløjfer ved kravens hals og underkant samt afsluttende kniplingsmanchetter på de båndomsvungne, rynkede ærmer. På venstre hånds lillefinger bærer hun ring med ædelsten. Over portrætterne ses Kristi Himmelfart, efter kobberstik af Schelte Adamsz Bolswert efter maleri af Rubens.[387]

Epitafiet, der hang i østenden af søndre sideskib ved en †muret begravelse (nr. III,1), blev nedbrudt 1857-58. Maleriet blev istandsat 1858 ved

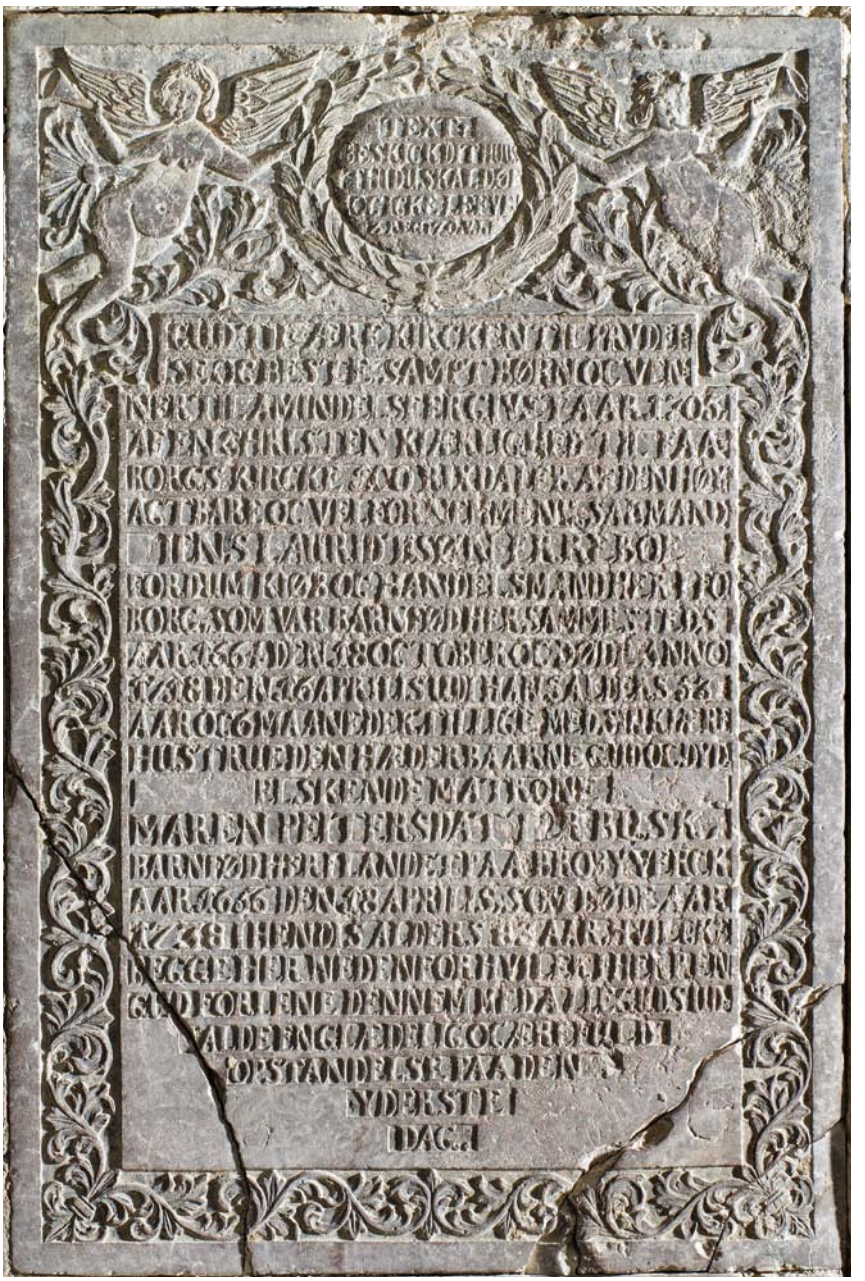

Fig. 104. Mindetavle nr. 2, o. 1718, over køb- og handelsmand Jens Lauritsen Erreboe (†1718) og hustru Maren Petersdatter Busk (†1738) (s. 731). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Memorial tablet no. 2, to the merchant Jens Lauritsen Erreboe* (†*1718*) *and his wife Maren Petersdatter Busk* (†*1738*).

malerne Poulsen og Christensen[76] og ophængt i ligstuen.[388] Restaureret 1909 af kunstmaler Christian Asmussen.[76] Nu ophængt på søndre sideskibs østvæg i nyere ramme med staffering fra 1975.

2) (Fig. 104), o. 1718, over køb- og handelsmand Iens Lauridtzsøn Erreboe, *18. okt. 1664, †16. april 1718, og hustru Maren Peitersdatter Busch, *18. april 1656 på Brobyværk, †1738. Rødlig

Fig. 105. Epitafium nr. 3, o. 1777, over Simon Hempel (†1765) og hustru Magdalena Pilegaard (†1777) (s. 734). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Memorial tablet no. 3, c. 1777, to Simon Hempel* (†*1765*) *and his wife Magdalena Pilegaard* (†*1777*).

Fig. 106. Epitafium nr. 4, o. 1789, over Frans Johan Gerhardt Böwing (†1789) og hustruen Magdalena Orten (†1791) (s. 734). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Memorial tablet no. 4, c. 1789, to Johan Gerhardt Böwing (†1789) and his wife Magdalena Orten (†1791).*

kalksten, 108×72 cm. Det højrektangulære skriftfelt har indskrift med reliefversaler i vandrette bånd, ifølge hvilken ægteparret 1703 »af en christen kiærlighed« donerede 100 rigsdaler til kirken. Feltet indrammes af en akantusbølgeranke med blomsterkroner i de nedre hjørner. Foroven bærer to basunblæsende putti i almuestil en tværoval laurbærkrans med skriftstedet 2 Kong. 20,1. Forneden sekundær indristning i form af et hjerte. Tavlen er revnet ved de nedre hjørner.

Mindetavlen var tidligere indsat i muren over Jens Lauritsen Erreboes †murede begravelse (nr. IV,2) i nordre sideskibs vestligste fag.[389] Siden 1858 i kapellets gulv, mod nord.

3) (Fig. 105), o. 1777, over Simon Hempel, postmester og kirurg, *12. febr. 1699 i Gingen an der Fils i »Schwaben« (Baden-Württemberg), †6. sept. 1765, og hustru Magdalena Pilegaard, *2. maj 1702, †21. april 1777. Sat af parrets børn. Sort marmor, 273×119 cm, med fordybet (forgyldt) versal- og kursivindskrift samt karnisprofileret fodstykke og gesims af gråt marmor. Gesimsen krones af en forgyldt vase og to forgyldte laurbærguirlander. Det er uvist, om den nuværende placering i korets nordmur er oprindelig.[390]

4) (Fig. 106), o. 1789, over apoteker Frans Johan Gerhardt Böwing, *8. maj 1721 i Kirchtimke (Niedersachsen), †22. nov. 1789, og hustru Magdalena Orten, *3. juni 1722 i Varde, †22. sept. 1791. Rødlig marmor, 236×90 cm, med indhugget (forgyldt) versalindskrift inden for et højovalt skriftfelt kranset af laurbær (foroven) og palmeblade. I de riflede svikler er forgyldte rosetter. Postamentet er i grå sten ligesom topstykket, hvis urne står i en smiget, rundbuet niche med laurbærguirlande i stuk. Indmuret i korets sydmur, nær ægteparrets †murede begravelse (nr. I,3).

5) O. 1850, over fire soldater faldet i treårskrigen ved Isted: Knud Christian Møller (1822-50), Mads Christian Girich (1823-50), Hans Henrik Jørgensen (1823-50) og Søren Christian Hansen (1825-50). Mindetavle af lys, grå marmor, 108×60 cm, med indskrift i fordybede, forgyldte versaler. Indsat i nordre triumfmur.

6) 1867, over seks soldater faldet 1864: Niels Christian Knippel (1835-64), Jacob Nielsen Gaaei (1841-64), Mads Sørensen (1830-64), Hans Julius Hansen (1832-64), Vilhelm Valdemar Hjort (1837-64) og Peder Johansen Horne (†1864). Mindetavle af lys, grå marmor, 83×46 cm, med indskrift i forgyldte, fordybede versaler. Skænket af Våbenbrødrene i Faaborg og indsat i nordre sideskibs østmur.[391]

†EPITAFIER OG MINDETAVLER

1) 1583, mindetavle med latinske digte over præster ved kirken, forfattet af Andreas Petræus, rektor ved latinskolen.[392]

2) 1606, over Jørgen Tidemand til Hageløse, †1571, sat af hustruen Mette Emmiksen til Stensgård, †1612 (jf. sygesæt nr. 1).[393] Et familieportræt flankeret af seksten anevåbener viste parret med dets børn, alle iklædt individuel dragt. Under portrættet læstes indskriften: »Denne taffle haffver Erlig og Welbyrdig frou Mette, sallig Jørgen Timands giffwen heri foborrig kjerke, hendes sallig Mand og børn til en ihoukomelse 1606«, og over familieportrættet var en malet korsfæstelsesscene med indskriften: »Se Guds Lam, Som bar al Verdens Synder Di Ræthferdige sjelle erre i Guds hand og der skal ingen pinne rørre ved dennem. Sap 3.« (Joh. 1,29;Visd. 3,1).

Epitafiet hang 1755 på en af de nordre piller uden forbindelse til en begravelse, idet parret begravedes i den nærliggende Svanninge Kirke (Sallinge Hrd.); senere flyttet til søndre sideskib og fjernet 1857-58.[394]

3) (Fig. 107), 1655, over Peder Hansen Møller, †2. maj 1649 »paa Vestergade«, rådmand Lauritz Hansen, †7. sept. 1665, og deres hustru Karen Andersdatter Hammer, †5. febr. 1661 (jf. oblatæske).[395] Bekostet og opsat af Lauritz Hansen. Epitafiets centrale familieportræt, ca. 77×55 cm, der endnu eksisterede 1939 men nu kun kendes fra et fotografi,[396] forestillede de tre ovennævnte og en ung kvinde, formentlig en datter af første ægteskab, og et (dødt) spædbarn i svøb på en pude med kniplingskant. Yderst tv. sås Peder Hansen Møller med fipskæg og skulderlangt hår, iklædt sort kappe og kort opslidset jakke over hvid skjorte med kvastprydet krave og kniplingsmanchet. Ved siden af ham stod Lauritz Hansen tilsvarende; begge med venstre hånd for brystet. Hustruen, med foldede hænder over det

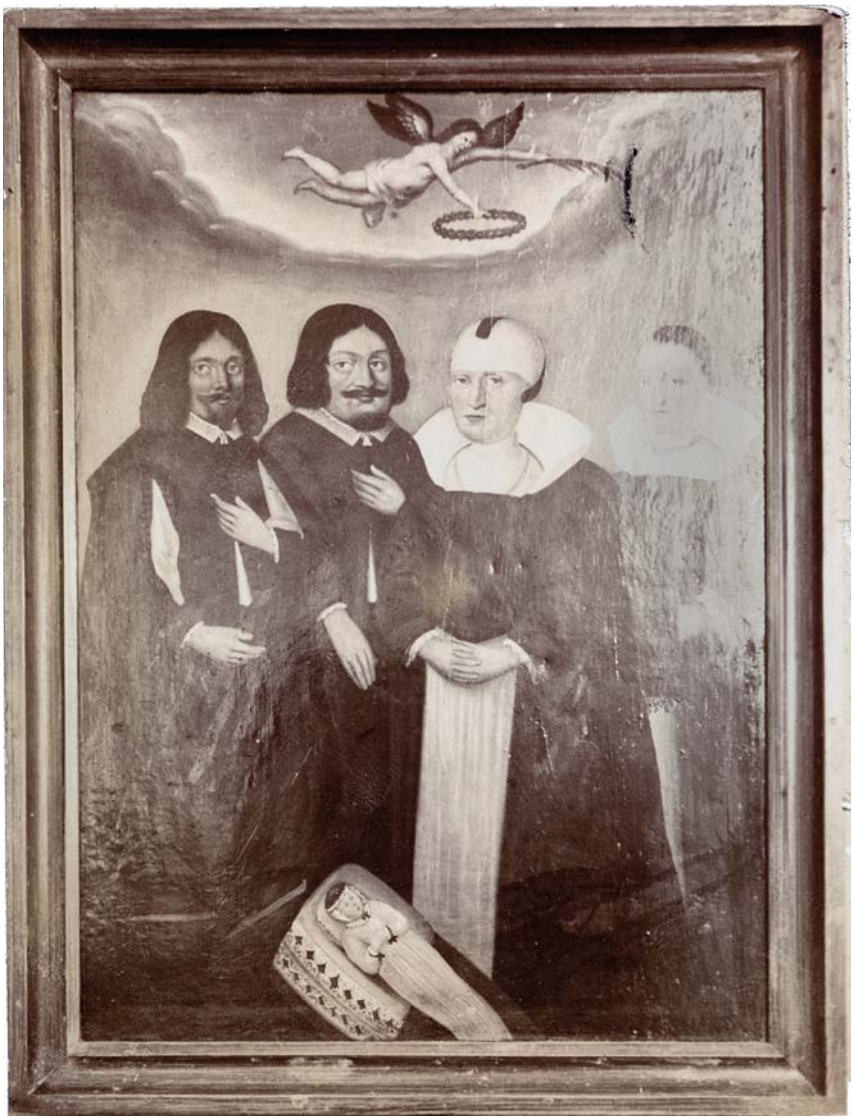

Fig. 107. †Epitafium nr. 3, 1655, over Peder Hansen Møller (†1649), rådmand Lauritz Hansen (†1665) og deres hustru Karen Andersdatter Hammer (†1661) (s. 734). Foto o. 1919 i Faaborg Byhistoriske Arkiv. – *Memorial tablet no. 3, 1655, to Peder Hansen Møller* (†*1649*)*, Alderman Lauritz Hansen* (†*1665*) *and their wife Karen Andersdatter Hammer* (†*1661*).

hvide forklæde, havde stærkt kriget hue over hvidt lin, sort kjole med vid, opstående krave samt hvide kniplingsprydede ærmer. Om halsen bar hun en guldkæde. Datteren var klædt som moderen, dog med flad hue. I en skybræmme herover svævede en engel med palmeblad og laurbærkrans.

Over maleriet læstes indskriften: »De Retferdige skulle leffve evindelige oc Herren er Deris løn, oc den Høyeste Sørger for Dem, derfor skulle de faa Itt Herligt Rige, oc en deylige Kroune aff Herrens Haand. Wisdomsbog 5 Cap. (Visd. 5,15-16) Anno 1655, den 9 Juni haffuer Lauritz Hansen, Raadmand Ladet denne Taffle Bekostedt oc Op sette«. Under maleriet fandtes gravskriften, der også henviste til begravelsen: »De liger Begraffuen Inden Korsdøren«.

Epitafiet hang på den sydøstligste pille i kirken indtil 1857-58, hvorefter det blev restaureret og ophængt i ligstuen. Forsvundet (kasseret?) efter 1939.[397]

4) O. 1650(?), over ukendte, ca. 2,8×1,5 m, beskrevet som et billedskærerarbejde med et centralt ovalt felt kronet af en 'gudsfigur' og flankeret af søjler, hvorpå engle med basuner; desuden to mindre, ovale felter. Forneden afsluttede kerubhoveder, måske identiske med to bevarede *konsoller*, 48×15×34 cm, med kerubhoveder og bruskværk, der nu bærer en bordplade bag alteret. Epitafiet var krideret, malet og forgyldt.[398]

5) 1667, over byfoged, kirkeværge og rådmand Tyge Olsen, †1657, og hustru Karen Jensdatter, †1645. Opsat af sønnerne Hans og Oluf Tygesen. Epitafiet havde form af et krucifiks, et billedskærerarbejde, og bar indskriften: »Herunder hviler i Herren Erlig acht: og fornemme Mand Tyche Oulsen Fourdum byfouget oc Kirkevere oc Siden Raad-mand her Sammesteds, som Døde 1657, med sin kjerre hustrue Karren Jensdatter, som Døde 1645, hvilke Gu (sic!) velsignet med 7 Børn, 2 sønner igenlefuer oc 1 Datter, som til en i Hukommelse laded dette krusifix Opsette Hans Tyckesen. Oluff Tyckesen 1667 3 Aug.«.

Epitafiet hang på den anden pille fra vest i den søndre række; fjernet 1857-58.[399]

6) (Fig. 108), o. 1678, over sognepræst Henrik Mortensen Griff, 1610-58, og hustru Anna Mortensdatter, 1611-78. Epitafiet bestod af et familiemaleri tilskrevet Hans Schütte, 122×97 cm (olie på træ), der endnu eksisterede 1939 men nu kun kendes fra et fotografi.[400]

Maleriet viste ægteparret med otte børn (og svigerbørn?), alle knælende. Henrik Mortensen Griff med skulderlangt lyst hår og fipskæg vistes sortklædt med hvid nedfaldskrave og hænderne i bøn foran brystet. Sønnerne vistes tilsvarende, bortset fra den yngste (forneden tv.), der bar rød kjole, krave og smækforklæde. Tv. for Henrik Mortensen Griff sås hustruen Anna i udringet sort kjole med hvidt forklæde og hvid krave samt sort hovedbeklædning over hvidt pandelin; hænderne var foldede. Døtrene stod tilsvarende, dog med synlige, rynkede hvidlige ærmer med manchet. Den yngste datter (forneden th.) havde utildækket hår med iflettede perlesnore. Over familien svævede en engel med laurbærkrans og palmeblad, omgivet af en skybræmme med putti. På maleriets indramning læstes 1857-58:
»Jeg var død, oc Her Jeg er Leffuende. Apoc Cap 1. (Åb. 1,18) / Jeg Viste ey Noget, uden alene den Korsfæste Jesum. 1 Cor 2. (1. Kor. 2,2)«. Over maleriet var en mindre indskrifttavle: »Her jeg vil oplade Eders graffuer og jeg vil hente Eder midt folck af dem. Ez Cap 37. (Ez. 37,13)«. Under maleriet var en latinsk gravskrift, der 1857-58 læstes:

»D(eo) O(ptimo) M(aximo) A(eterno). Ossa laboribus Ecclesiasticis indefessis tandem fessa D(o)m(ini) Henrici Martini Pastoris Faviburgensis, in hac, infra posita urna reposita sunt. Officium sacerdotale suscepit Faviburgi administrandum A(nn)o 1640, idemque per beatam mortem reliquit A(nn)o 1658, die 20 jun(ii) Ætatis 48. Apud illum in eadem uxor ipsius, Anna Martini, ut marito cara, ita pietate clara, suos deposuit artus exanimes. Liberos septem e thoro conjugali absolvit, sc(ilicet) Catharinam, Elisam, Annam, Abigaelem, Martinum et Sophiam Henrici. Placide in D(omi)no obdormivit A(nn)o 1678 die 17 Oct(obris) Ætat(atis) 67.«[401] (Til den bedste, største, evige Gud. I urnen herunder er lagt de efter utrættelige kirkelige anstrengelser nu endelig trætte ben af hr. Henrik Mortensen, præst i Faaborg. Han påtog sig at forvalte præstembedet i Faaborg i 1640, og forlod det ved sin salige død i 1658, d. 20. juni, i sit 48. år. Hos ham, i samme urne, har hans hustru Anna Mortensdatter, elsket af sin mand og berømt for sin fromhed, anbragt sine livløse lemmer. Hun fødte fra sin ægteseng syv børn: Katrine, Elise, Anna, Abigael, Morten og Sophie Henriksdatter(/søn). Hun sov fredeligt hen i Herren i 1678, d. 17. oktober, i sit 67. år).

Epitafiet var ophængt nordligt i koret, hvor familien var nedsat i en †muret begravelse.[402] Maleriet blev restaureret 1857-58 og ophængt i ligkapellet; forsvundet (kasseret?) efter 1939.[397]

7) O. 1775, over køb- og handelsmand Poul Jacobsen ('Kinafarer'), ✶3. jan. 1717, †18. febr. 1775. Indskriften lød: »Her hviler nu i Herren Den i Live Welædle og Welfornemme, Nu hos Gud Salige Poul Jacobsen, tilforn Kiøb- og Handelsmand her i Faaborg, Født den 3. Janvarij Anno 1717. Efter at have Levet med sin Kiere Hustrue Mette Marie Hans Datter Storm i et Kierligt og Gudeligt Ægteskab udi 26 Aar og 8 Maaneder og Avlet 13 Børn døde han i sit Alders 59 Aar den 18. Februarij 1775«.[403] Epitafiet hang formodentlig over

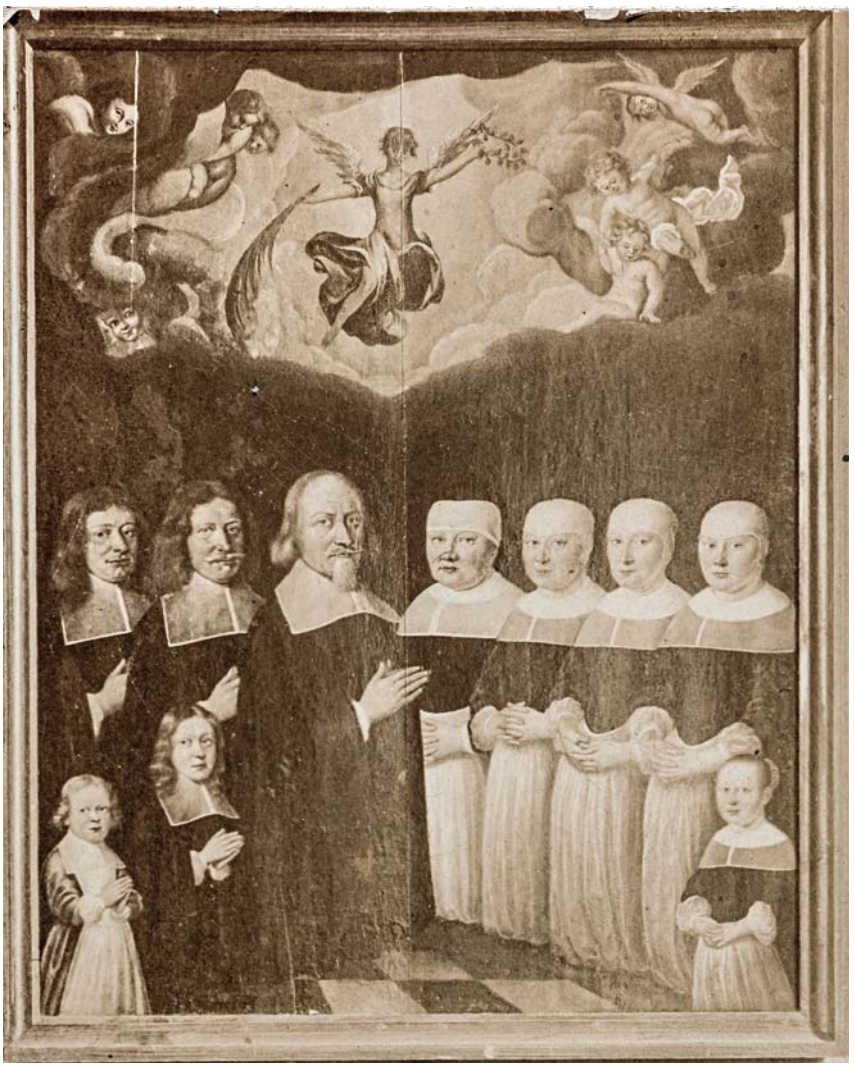

Fig. 108. †Epitafium nr. 6, o. 1678, over sognepræst Henrik Mortensen Griff (†1658) og hustruen Anna Mortensdatter (†1658), maleri tilskrevet Hans Schütte (s. 736). Foto o. 1919 i Faaborg Byhistoriske Arkiv. – *Memorial tablet no. 6, c. 1678, to the incumbent Henrik Mortensen Griff* (†*1658*) *and his wife Anna Mortensdatter* (†*1678*).

de afdødes †murede begravelse i koret (nr. I,1) og blev fjernet ved istandsættelsen 1857-58.

8) O. 1798, over Karen Mortensdatter, 1735-98, sat af kirkens direktion og forstanderskab. Mindetavle af træ med indskriften: »Evig leve Mindet! Og det Opløselige af dig udødelige Karen Mortensdatter, fød i Trunderup By, i Jordløse Sogn 1735 skal uforstyrret hvile hernedenunder i 60 Aar. Din Vandel, Salige! var stille og følgeværdig og Din Dødsdag, den 24de Martij 1798 bekræftede at Du havde løsrevet Dig fra dette Jordiske; Thi under samme Dato testamenterede Du denne fattige Kirke din efterladte Eiendom. Efterslægten vil hædre dit Navn erkjendtlig Taknemlighed ydes Dig af Kirkens Foresatte, Directeurer: David Fog og Samuel Gottlieb Dedlau Forstandere: Carl Ploug og Juchum Chr. Hammerich samt Værge Hans Kaster«. Tavlen hang indtil 1857-58 på den vestligste af de nordre piller.[404]

9) O. 1811, mindetavle over købmand Alexander Brandt, †5. april 1811, ophængt i østenden af den nordre gang.[405]

Fig. 109. Gravsten nr. 1, o. 1598, over barnet Peder Hansen (s. 738). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 1, c. 1598, of the child Peder Hansen.*

GRAVSTEN

1) (Fig. 109), o. 1598, over barnet Peder Hansen, †1598. Grå kalksten, 93×77 cm, slidt, med opstandelsesscene indrammet af en arkade; herunder et bomærkeskjold flankeret af faderens initialer »HN«, måske for borgmester Hans Nielsen.[406] En dobbeltlinjet randskrift med reliefminuskler i forsænkede bånd har romber som skilletegn og brydes af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler over skjoldformede navneplader: foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Johannes (tv.) og Lukas. Stenen, hvis øvre højre hjørne er afbrudt, er flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende placering i gulvet i kapellets nordøstlige hjørne.

2) (Fig. 110), o. 1600, genanvendt o. 1711 over handelsmand Henning Henrichsen, *1655 i Langsted, †13. maj 1711, med sin hustru Maren Rasmusdatter, †□ (1729).[407] Rødlig kalksten, 155×94 cm. Sekundær indskrift med fordybede versaler i hele stenens bredde. I hjørnerne er der kerubhoveder, foroven et Jesumonogram og forneden et næsten udslidt dødningehoved på korslagte knogler, der øjensynligt stammer fra stenens første anvendelse. Flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende placering i gulvet i kapellets sydøstlige del.

3) (Fig. 111), o. 1625, over Karen [Mor]t[en] sdater, †8. aug. …, i sin alders 30. år. Gravstensfragment af rødlig kalksten, 121×54 cm. Fragmentet, der udgør stenens øvre del, har tværs over en delvis udvisket indskrift med reliefversaler i forsænkede bånd; få skilletegn i form af romber. En tilsvarende randskrift i form af et skriftsted (Es. 26,19) er afbrudt af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler, Mattæus (tv.) og Markus. Flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende placering i gulvet i kapellet mod sydvest.

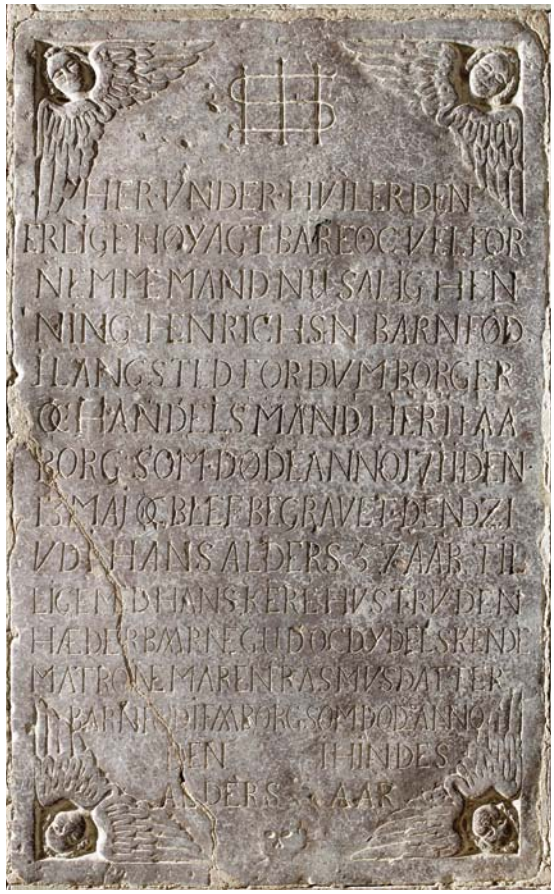

Fig. 110. Gravsten nr. 2, o. 1600, genanvendt o. 1711, over handelsmand Henning Henrichsen (†1711) og hustru Maren Rasmusdatter (†1729) (s. 738). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 2, c. 1600, re-used c. 1711 for the merchant Henning Henrichsen (†1711) and his wife Maren Rasmusdatter (†1729).*

Fig. 111. Gravsten nr. 3, o. 1625, over Karen Mortensdatter (s. 738). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 3, c. 1625, of Karen Mortensdatter.*

4) (Fig. 112), o. 1639, over rådmand Niels Hansøn, †1. nov. 1639, med sin hustru Karren Niels Daater, †16□. Rødlig kalksten, 179×127 cm, med det afdøde par stående i fuld figur, let vendt mod hinanden under en svejfet dobbeltarkade. Denne bæres i siderne af halvsøjler på be-

Fig. 112. Gravsten nr. 4, o. 1639, over Niels Hansen (†1639) og hustruen Karen Nielsdatter (s. 739). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 4, c. 1639, of Niels Hansen (†1639) and his wife Karen Nielsdatter.*

Fig. 113. Gravsten nr. 5, 1642, over præsten Morten Hansen Griff (†1639) og hustruen Maren Andersdatter (†1665)(s. 740). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 5, 1642, of the incumbent Morten Hansen Griff (†1639)* and *his wife Maren Andersdatter (†1665).*

slagværksmykkede postamenter og i midten af en kerubhovedkonsol, hvorover ses to utydelige bomærkeskjolde. Mandsfiguren, med forvitret ansigt, bærer knælang kappe og høj krave, midtlukket overdel og pludderbukser med bredt ombuk i livet. Hustruen er iklædt fodsid kjole og kappe, sidstnævnte med opstående krave og folder ned langs siderne. Under figurfeltet står gravskriften med reliefversaler i vandrette bånd. Den tilsvarende randskrift, et skriftsted (Sl. 116,8), afbrydes af tovsnoede hjørnemedaljoner med utydelige evangelistsymboler.

Stenen er stærkt forvitret, især i højre side. Dette skyldes vel, at den 1857-58 blev flyttet fra kirken og lagt i jorden på kirkens nordre side (under

tagudhænget). Den står siden 1950 på kirkegården op ad kirkens sydmur.[408]

5) (Fig. 113), 1642, over sognepræst og herredsprovst Morten Hansøn (Griff), †9. nov. 1639, 68 år gammel, med sin hustru gennem 35 år Maren (Andersdatter), †▭ 16□ (1665).[407] Rødlig kalksten, 184×110 cm, med opstandelsesscene i højoval ramme og gravskrift med reliefversaler i vandrette bånd. Opstandelsen flankeres af to skjolde med initialer, hhv. »MHB«[409] over en blomst (tv.)

Fig. 114. Gravsten nr. 6, o. 1650(?), genanvendt 1802 over oberstløjtnant Conrad Friederich von Müller (†1802) (s. 740). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 6, c. 1650(?), re-used in 1802 for Lieutenant Colonel Conrad Friederich von Müller (†1802).*

Fig. 115. Gravsten nr. 7, o. 1657, over rådmand Anders Christensen Lybo (†1657) og hustru Ester Hansdatter (s. 741). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 7, c. 1657, of Alderman Anders Christensen Lybo (†1657) and his wife Ester Hansdatter.*

og »MAD« med Jesumonogram. Randskriften i reliefversaler udgøres af et skriftsted (Åb. 14,13) og det daterende årstal »1642«. Den brydes af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler, foroven Mattæus (tv.) og Markus, forneden Lukas (tv.) og Johannes. Flyttet fra kirkerummet (rimeligvis koret) 1857-58 til sin nuværende placering i gulvet i kapellets sydlige del.

6) (Fig. 114), o. 1650(?), genanvendt 1802 over oberstløjtnant Conrad Friederich von Müller, ⋆22. aug. 1715 på »Bruhns Øen« ved Pommern, †1802.[410] Mørk, grålig kalksten, 151×77 cm, sekundær indskrift med fordybede versaler og skriveskrift. De oprindelige hjørnemedaljoner

har næsten udslidte bevingede evangelistsymboler. Stenen blev 1802 lagt over Müllers grav nord for alteret, hvorfra den 1857-58 flyttedes til sin nuværende placering i kapellets gulv mod vest.[296]

7) (Fig. 115), o. 1657, figursten over rådmand Anders Christensøn Lybo, †16[57], og hustru Ester Hans Daater, †16□. Grålig kalksten, 223×111 cm, med det afdøde par stående i fuld figur. Ægtemanden, med skæg, er vist barhovedet og iført en kort kappe med bredt revers. Han bærer midtknappet overdel med flad krave samt pludderbukser. Hustruen bærer kriget hue, midtlukket trøje og skørt samt fodsid kappe med flad krave. Begge holder hænderne foran brystet i bøn. Mellem parret er foroven den korsfæstede i skykrans og forneden et dødningehoved med fjer over korslagte knogler. Tv. for Anders Christensen Lybos hoved ses hans initialer »ACSL«, adskilt af et »M«, og th. for hendes hoved et Jesumonogram samt spor af initialer. Under figurfeltet læses gravskriften med reliefversaler inden for glat ramme. I hjørnerne er medaljoner med figurer og omløbende indskrift i reliefversaler, foroven: den opstandne Kristus med sejrsfane og højre hånd hævet til velsignelse samt ordene: »Ti du af døden opstanden est«[411] (tv.), og en kvinde på vej op af graven med hænderne samlet i bøn for brystet foruden ordene: »I graven skal ieg ey blifve«.[411] Forneden tv. den sejrende Kristus med rigsæble i venstre hånd og højre hånd hævet til velsignelse samt et skriftsted: »Ia ieg kommer amen apoc 22« (Åb. 22,7), og en knælende kvinde med hænderne samlet i bøn for brystet samt et skriftsted: »Ia kom Herre Iesv apoc 22« (Åb. 22,20). Mellem de øvre medaljoner læses: »I himmerig vi samlies vel med glæde oc fryd til lif oc siel«. Stenen er beslægtet med en gravsten i Stenstrup Kirke (Sunds Hrd.) og er vel udgået fra samme værksted.[412]

Den præges af lettere overfladeslid og er flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende plads i gulvet i kapellets nordvestlige hjørne.

8) (Fig. 116), o. 1688, over handelsmand (Sirach Henrichsen) Wilchen, ✶15. maj 1638, †(19.) juni 168(8).[407] Rødlig kalksten, 133×85 cm, med delvist udvisket indskrift i fordybede versaler, indrammet af en stiliseret bladbort med blomsterhoveder og skråtstillede tulipaner i hjørnerne. Den enkle sten er beslægtet med nr. 9 og må have samme ophav. Flyttet 1857-58 til sin nuværende plads i gulvet i kapellet mod øst.

9) (Fig. 117), o. 1695, over Froke [Henrichs]daater Wi[lchen], †[2]4. dec. 1695.[413] Rødlig kalksten, 134×72 cm, med delvist udvisket indskrift i fordybede versaler, indrammet af en stiliseret, højoval laurbærkrans og med enkelt rammelinje. Hjørnerne har stiliserede blomster (tulipan og rose?), der er hugget i enkel streg. Den enkle sten er beslægtet med nr. 8 og må have samme ophav. Den er præget af slid og fremstår med flere revner og afslåede hjørner, der er repareret med cement. Flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende plads i gulvet i kapellets sydøstlige hjørne.

Fig. 116. Gravsten nr. 8, o. 1688, over handelsmand Sirach Henrichsen Wilchen (†1688) (s. 741). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 8, c. 1688, of the merchant Sirach Henrichsen Wilchen* (†*1688*).

Fig. 117. Gravsten nr. 9, o. 1695, over Froke Henrichsdatter Wilchen (†1695) (s. 741). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 9, c. 1695, of Froke Henrichsdatter Wilchen (†1695).*

10) (Jf. fig. 99), 1650-1700(?), genanvendt 1790 over Maren Rebsøe, ⋆2. juni 1707, †9. okt. 1790, g.m. Peder Jørgensen Mahl. Rødgrønlig kalksten, 175×109 cm. Indskrift med fordybede versaler, navne med skriveskrift. Det højrektangulære skriftfelt kantes af en blomsterbort og har foroven og forneden bueslag; i det nedre et timeglas. I hjørnerne evangelistmedaljoner. Stenen lagdes 1790 i midten af koret ved knæfaldet,[296] 1857-58 flyttet til sin nuværende plads centralt i kapellets gulv.

11) (Fig. 118), 1650-1750(?), over Michel Rasmu[ssen]. Gravstensfragment af grålig kalksten, øvre del afhugget, 57×27 cm. Indskrift med fordybede versaler i midterfeltet. Den tilsvarende, dobbeltlinjede randskrift, der indeholder gravskriften, brydes af hjørnemedaljoner med blomsterhoveder. Flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende placering i gulvet i kapellet mod vest.

12) (Fig. 119), o. 1762,[414] over Anna Helena Hempel, ⋆25. april 1727, †22. febr. 1753, g.m. kapellan i Faaborg og senere sognepræst i Svendborg, Laurits Pedersen Næraae, »øm og omhygelig moder for 3 børn«. Rødlig kalksten, 112×68 cm, indskrift med fordybede versaler i hele stenens bredde. Gravskriften afsluttes med henvisning til 2 Kong. 23,1718. Oprindeligt lagt i kirkens nordre tværgang mellem koret og de 'store kvindestole', siden 1857-58 vestligt i kapellets gulv.

13) (Fig. 120), o. 1769, over Anna Margaretha Ploug, f. Hempel, ⋆13. febr. 1734, †23. juli 1769, g.m. køb- og handelsmand Jørgen Jacobsen Ploug, mor til tre døtre og en søn. Grålig kalksten, 155×71 cm, indskrift med fordybede versaler i hele stenens bredde. Foroven ses to sammenflettede palmeblade flankeret af medaljoner med seksbladede blomsterhoveder; forneden to rosetter. Oprindeligt lagt i søndre sideskib. Flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende placering østligt i kapellets gulv.[415]

14) O. 1777, over postmester og kirurg Simon Hempel, †1765, og hustru Magdalene Pillegaard (Piilegaard), †1777 (jf. epitafium nr. 4). Grålig kalksten, 226×157 cm. Delvis udvisket indskrift med fordybede versaler, der ud over gravskriften

Fig. 118. Gravsten nr. 11, 1650-1750(?), over Mikkel Rasmussen (s. 742). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 11, 1650-1750(?), of Mikkel Rasmussen.*

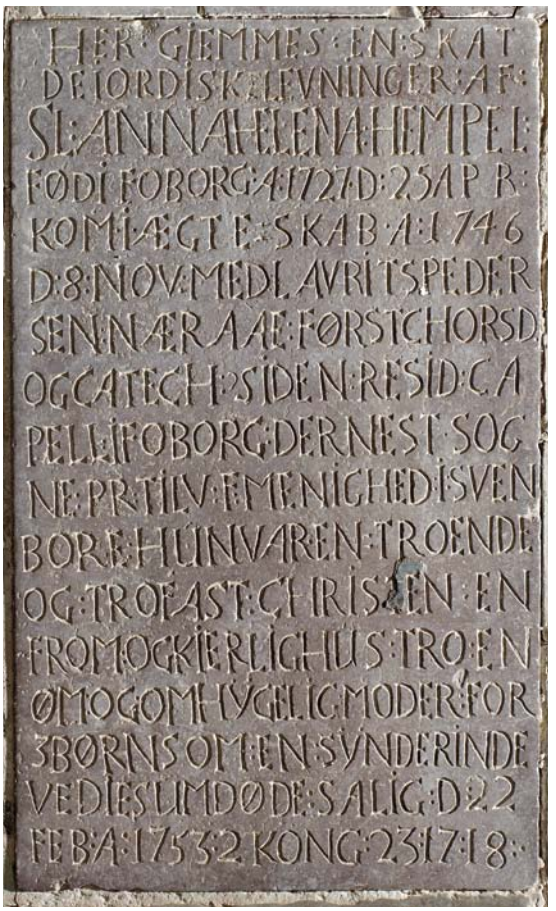

Fig. 119. Gravsten nr. 12, o. 1762, over Anna Helena Hempel (†1753) (s. 742). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 12, c. 1762, of Anna Helena Hempel* (*†1753*).

omfatter familiens adkomst til gravstedet samt et skriftsted (Es. 26,1920). I hvert hjørne en blomst (hhv. tulipan, rose, kejserkrone og nellike). Stenen lå ved opgangen til prædikestolen. 1857-58 anvendt som trappesten foran hovedindgangen, hvorfra den 1935 blev flyttet til kirkegården og rejst op ad kirkens sydmur.[416]

15) O. 1780, over ukendt(e), *10. febr. …, †6. febr. 1780. Rødlig kalksten, øverste del mangler, 118×76 cm. Indskrift med fordybede versaler. Flyttet 1857-58 fra kirkerummet til sin nuværende placering i gulvet i kapellet mod nordøst.

16) (Fig. 121), o. 1793, over privilegeret farver Hans Henrich Kiærumgaard, *21. aug. 1724, †1. marts 1793, »bekosted af J. C. Hammerich«. Rødlig kalksten, 162×93 cm, indskrift med fordybede versaler kantet af en riflet bort, giverindskrift forneden med fordybet kursivskrift. De kvadratiske hjørnefelter har rosetter. Flyttet fra kirkerummet 1857-58, nu nordligt i kapellets gulv.

Af †*gravsten* kendes følgende: 1) O. 1500, over Erik Madsen Bølle (†efter 1493) og hustru Anne

Fig. 120. Gravsten nr. 13, o. 1769, over Anna Margaretha Ploug f. Hempel (†1769) (s. 742). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 13, c. 1769, of Anna Margaretha Ploug* née *Hempel* (*†1769*).

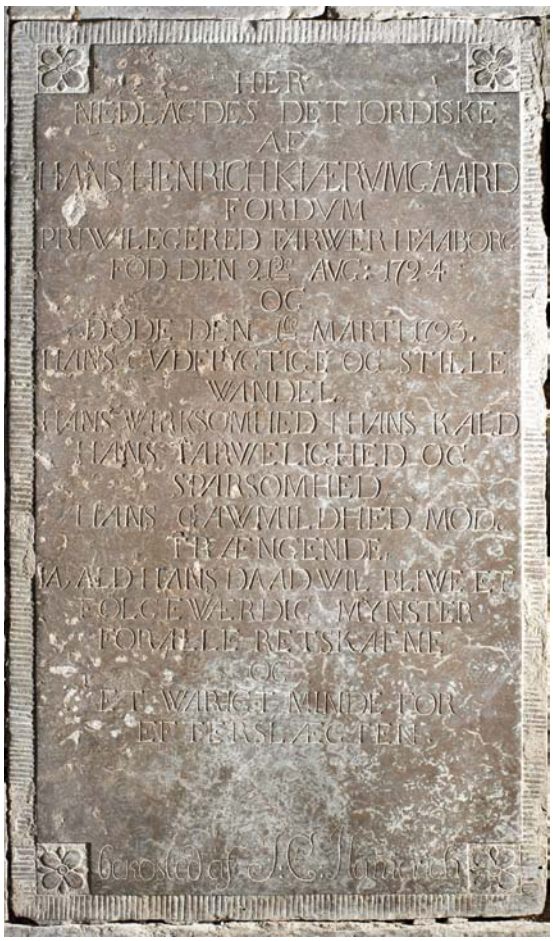

Fig. 121. Gravsten nr. 16, o. 1793, over farver Hans Henrich Kiærumgaard (†1793) (s. 743). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tombstone no. 16, c. 1793, of the dyer Hans Henrich Kiærumgaard* (†*1793*).

Sivertsdatter Blå. Stenen, der bar ægteparrets våbener, fandtes 1606 i kirken. Den skulle angiveligt have båret årstallet »1442«.[369]

2) O. 1650, over Morten Bang (-1624-†før 1675), på hans grav i midtergangen.[417]

3) O. 1650(?), en sten genbrugt o. 1793 over Hans Henriksen Milling (o. 1734-93). Lå over graven 'lige for opgangen til prædikestolen'.[418]

4) O. 1781, over Margrethe Sophia Erreboe (1747-81), g.m. sognepræst Henrik Rudolph Kanneworff (jf. nr. 6). Lagt over hendes grav i midtergangen 'lige for opgangen til koret'.[419]

5) O. 1784, over majorinde Lützow (1712-84). Lagt over graven i koret.[420]

6) O. 1787, over sognepræst Henrik Rudolph Kanneworff (1729-87). Over hans grav inden for alterskranken, i søndre side (jf. nr. 4 og 7).[421]

7) O. 1789, over Hilleborg Marie Berth (o. 1752-89), 1° g.m. sognepræst Henrik Rudolph Kanneworff (jf. nr. 6), 2° g.m. kapellan Hans Adolph Agerbech. Placeret over hendes grav 'lige for opgangen til koret'.[422]

8) O. 1792, over Karen Schytte, f. Stub (o. 1697-1792), g.m. Lauritz Schytte, sognepræst i Verninge (Odense Amt). På hendes grav i den nordre side af kirkens nordre gang.[423]

9) O. 1794, over toldkasserer Niels Siersted (o. 1721-1794). En lille ligsten i den søndre gang.[424]

10) O. 1795, over Sara Maria Nellemann (o. 1725-95), 2° g.m. landvæsenskommissær Niels Nellemann. På hendes grav i koret, ved knæfaldet.[425]

GRAVFLISER

1) (Fig. 122), o. 1668, over Karen Pedersdaater, †16. maj 1668, datter af kirkeværge Peder Andersen Horne. Rødlig kalksten, afbrudt nederst og i højre side, 52×48 cm. Indskrift med fordybede

Fig. 122. Gravflise nr. 1, o. 1668, over Karen Pedersdatter (†1668) (s. 744). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tomb slab no. 1, c. 1668, of Karen Pedersdatter* (†*1668*).

Fig. 123-124. 123. Gravflise nr. 2, o. 1677, over Gunder Knudsdatter (†1677) (s. 745). 124. Gravflise nr. 3, o. 1678, over Agatha Mikkelsdatter (†1678) (s. 745). Foto Arnold Mikkelsen 2012.– *123. Tomb slab no. 2, c. 1677, of Gunder Knudsdatter* (†*1677*). *124. Tomb slab no. 3, c. 1678, of Agatha Mikkelsdatter* (†*1678*).

versaler i hele stenens bredde. Flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende placering i kapellets gulv mod nord.

2) (Fig. 123), o. 1677, over Gunder Knudsd(atter), †12. juni 1677, g.m. Marcus Pedersen. Rødlig kalksten, 52×51 cm, brudt i fire dele. Indskrift med fordybede versaler i hele stenens bredde, forneden næsten udslidt. Antageligt flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende plads i gulvet i kapellets nordøstlige hjørne.

3) (Fig. 124), o. 1678, over Agatha Mikelsdaatter, †19 juni 1678. Rødlig kalksten, afbrudt i højre side, 53×23 cm. Indskrift med fordybede versaler i hele stenens bredde. Den er vel oprindeligt lagt over graven 'udi dåben'.[426] Flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende placering i gulvet i kapellets østlige del.

4) O. 1700(?), over ukendt. Fragment af grålig kalksten, øvre del formentlig afbrudt, 55×27 cm. Indskrift med fordybede versaler i form af Jesumonogram. Antageligt flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende plads i gulvet i kapellets vestlige del.

5) (Fig. 125), o. 1709, over det »i døden himmel indtagne lille Guds barn« Christen Hansen, ✶20. febr. 1707, †3. juni 1709.[427] Grålig kalksten, 49×49 cm. Indskriften, med fordybede versaler, omfatter også et vers: »En tilig død mig ald min nød/ og ald min iammer endte/ til hvile sød

Fig. 125. Gravflise nr. 5, o. 1709, over barnet Christen Hansen (†*1709*) (s. 745). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Tomb slab no. 5, c. 1709, of the child Christen Hansen* (†*1709*).

i Iesu skiød/ mig tilig Gud hiemhendte/ Gud elskte mig heel inderlig/hand der for vilde iile/ snart hiem til sig at hente mig/ til sødist fryd og hvile«. Flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende placering i gulvet i kapellets nordøstlige hjørne.

6) (Jf. fig. 99), o. 1711, over »K. C. D.«, formentlig barnet Karen Christensdatter, †8. juli 1711.[407] Rødlig kalksten, 48×48 cm, indskrift med fordybede versaler i form af initialer og årstal, herunder et bomærke. Flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende placering i gulvet i kapellets sydvestlige hjørne.

7) O. 1784, over Peder Kofod Troiel, †1784. Grålig kalksten, 46×45 cm, indskrift med fordybede versaler. Oprindeligt i kirkens 'store mandsgang', siden 1857-58 sydvestligt i kapellets gulv.[407]

8) 1795, over ukendt. Rødlig kalksten fra Øland, 47×46 cm, indskrift med fordybet skriveskrift »Ner sat dt[?] 26 August / Ano 1795« (nedsat 26. august 1795?). Antageligt flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende plads i gulvet i kapellets nordøstlige hjørne.

9) O. 1800(?), over en ukendt kvinde, »…tine …ensen«. Rødlig kalksten, venstre del afbrudt, nu 43×29 cm. Indskrift med fordybet skriveskrift. Antageligt flyttet fra kirkerummet 1857-58 til sin nuværende placering i gulvet i kapellets sydøstlige hjørne.

†*Gravfliser.* 1) 1785, over Ulrich Jacobsen (1738-87) og hustru Bodil Jørgensdatter (o. 1714-85). En flise med dødsår og navne over deres grav i 'den nordre tværgang oppe ved koret, hvor den store sten er pålagt'.[428]

2) O. 1802, over auditør, by- og herredsfoged Samuel Gotlieb Dedlau (1730-1802). På hans grav i den nordre side af kirkens midtergang.[429]

†MUREDE BEGRAVELSER

Kirkebøgerne indeholder talrige referencer til placering og ejerskab af, hvad der må være murede begravelser, og disse må have eksisteret i kirken senest omkring 1600. Først med Hans Kasters fortegnelse over gravsteder o. 1805 er det dog muligt at give en komplet oversigt over de murede begravelsers placering og ejerforhold. Kasters fortegnelse tillader ikke at følge ejerskabsforholdene længere tilbage end o. 1775, men det er givet, at de af ham nævnte begravelser for størstedelens vedkommende er væsentligt ældre, og i enkelte tilfælde kan begravelserne jævnføres med kirkebøgernes oplysninger. Den følgende oversigt er således struktureret efter Kasters fortegnelse men i meget væsentligt suppleret efter kirkebøgerne.

I. Murede begravelser i koret

1) For køb- og handelsmand Poul Jacobsen 'Kinafarer', i korets nordre side (jf. †epitafium nr. 7).[296] Begravelsen tilhørte fra 1773 Poul Jacobsens svoger, købmand Lars Lindegaard. 1775 købte Poul Jacobsen halvdelen, og 1786 købte hans enke Mette Marie Hansdatter Storm den anden halvdel.[88]

Begravede: Jacobina Poulsdatter 1773; Poul Jacobsen 1775; Ellen Marie Poulsdatter 1775; Niels Poulsen 1777; Poul Jacobsens hustru Mette Marie Hansdatter Storm 1814.[430]

2) For kancelliråd, by- og herredsfoged, adjungeret borgmester Christian Mølmark stødende op til nr. I,1 og alterskranken. Den tilhørte 1806 sønnen Johan Nicolai Mølmark,[431]og kan være identisk med sognepræst Henrik Mortensen Griffs begravelse (jf. ndf.).

Begravede: Anna Dorthea Mølmark 1745; [Ul]riche Christiansdatter Mølmark 1766; Christian Mølmarks hustru, Margretha Magdalena Høye 1776; Christian Mølmark 1782; en datter af Johan Nicolai Mølmark 1784.

3) For apoteker Johann Gerhardt Bøving i korets søndre side (jf. epitafium nr. 4).

Begravede: Johann Gerhardt Bøving 1789; Magdalene Jensdatter Orten 1791; Magdalene Orten 1794.

4) For Christen Christensen Erreboe på den nordre side af alteret. Efter hans begravelse 1776 fyldtes graven med jord. Ramme og luger borttoges, og graven blev dækket med teglsten.[296]

Begravede: Christen Christensen Erreboes hustru, Sophia Pedersdatter f. Gebert 1772; Christen Christensen Erreboe 1776.

II. I midtergangen, en åben begravelse

1) For toldinspektør Frederik Christian Ørn, en 'åben begravelse' under orgelværket. Den blev beskrevet som et 'aflukke', hvor kisterne stod på skamler bag et 'træværk'.[432] Frederik Christian Ørn købte begravelsen 1794, hvorefter han lod opsætte gitterværk og lysekrone (nr. 5).[134] 1795 skænkede Ørn kirken 200 rigsdaler på betingelse af, at en dør fra materialhuset til begravelsen blev tilmuret og i stedet anbragt mellem materialhuset og den nordre gang. Ørn blev pga. af begravelsesforordningen af 1805 ikke begravet her ved sin død 1810, men på Gammel Assistens Kirkegård (jf. s. 803).[431]

Begravede: Frederik Christian Ørns hustru Bodil Kirstine f. Appeldorn 1794.

III. Murede begravelser i søndre sideskib

1) For borgmester Jørgen Jacobsen, ved døbefonten i kirkens søndre sideskib. Begravelsen havde to luger.[389] Den tilhørte senere Jørgen Jacobsens nevø, birkedommer Jens Erreboe Busch, og i 1808 dennes datter Birgitta Canutta Petersen f. Busch. Den må tidligere have været anvendt af Jørgen Jacobsens fader, borgmester Jacob Jørgensen, dennes to hustruer Karen Jørgensdatter og Karen Henningsdatter Achtonia, samt førstnævntes første mand borgmester Jørgen Pedersen.[433] Ved begravelsen hang epitafiet (nr. 1) over Jørgen Pedersen og Karen Jørgensdatter, og i tilknytning dertil indrettede Jacob Jørgensen og Karen Henningsdatter Achtonia 1687 en ny †døbefont med †fontelukke (s. 709 f.). Kirkeværge Hans Kaster beskrev o. 1800 begravelsen som 'tilpakket med ældre og nyere ligkister'.[296]

Begravede: Borgmester Jørgen Jacobsens hustru Catarina Maria Wandel 1747; Jørgen Jacobsen 1758; borgmester Jørgen Jacobsens børn: Karen Achtonia (1729), dødfødt søn (1730), Lise (1731), Jacob (1732), Anna Birgitte (1735), Mette Cathrine Sophie (1737); syv børn af Jens Erreboe Busch, heraf seks dødfødte, 1755-75; Berthe Catharine Jacobsdatter 1773; Birgitta Canutta og Andreas Petersens dødfødte datter 1790.

2) For Poul Jacobsen i søndre sideskibs vestligste fag ('i hjørnet mellem døren og gangen til orgelværket'). Poul Jacobsen 'Kinafarer' (jf. nr. I,1) købte begravelsen 1773 for 10 rigsdaler. Den tilhørte senere sønnen Poul Jacobsen. På graven lå en ramme, der målte ca. 2,5×2,7 m.[88] Da begravelsen 1853 blev overdraget kirken til kalkkule, fandtes kister deri.[434]

Begravede: Hans Christensen Winning 1787; Hans Storm 1797; 'adskillige børn' af Hans Christensen Winning og Hans Storm.[134]

IV. Murede begravelser i nordre sideskib

1) For birkedommer Jens Erreboe Busch i den østlige ende af nordre sideskib, 'under de øverste korte fruentimmerstole'.[431]

Begravede: Jens Erreboe Buschs dødfødte datter 1755; byskriver Knud Sørensen Ballov 1761;[435] Jens Erreboe Busch 1792; Jens Erreboe Buschs hustru Anna Naamansdatter Faber 1799.

2) For købmand Jens Lauridsen Erreboe, i den vestre ende af nordre sideskib ved materialhuset. Herover hang mindetavle nr. 2. Begravelsen tilhørte 1808 oldebarnet Birgitta Canutta Petersen f. Busch.[88]

Begravede: (formodentlig) Elisabeth Absalonsdatter Koefoed 1718;[436] Jens Lauridsen Erreboe 1718; Maren Petersdatter Busch 1738.

Foruden de af Hans Kaster nævnte kendes fra kirkebøgerne følgende 'åbne' (dvs. murede) begravelser:

1) O. 1650 »Jomfru Dortis« begravelse i koret. Der er vel tale om en begravelse tilhørende Klingenbergs ejer Dorthe Bille. I så fald må også søsteren Anne Bille (†1654) være nedsat her.[373] I 1670'erne nedsattes flere børn af officerer.[407]

2) For sognepræst Henrik Mortensen Griff, i koret (jf. †epitafium nr. 6). Begravelsen kan være identisk med Christian Mølmarks (nr. I,2).

Begravede: Henrik Mortensen Griff 1658; hustruen Anna Mortensdatter 1678;[437] byfoged Christian Ibsen Mølmarks børn: Niels 1670, Niels 1679, Jacob 1679; tolder Otto Christensens datter Anna Sophia 1680; kapellan Jacob Lauritzen Kullerups søn Christian 1688;[438] (muligvis) Christian Ibsen Mølmark 1690 og Else Henriksdatter Griff 1691; Anne Christiansdatter Mølmark 1709.

3) For rådmand Jens Sørensen, i koret.

Begravede: Jens Sørensen (1684), sønnerne Anders (1673) og Søren (1690).

†GRAVUDSTYR

1) 1796, to krydsede kårder og sporer tilhørende oberst Berndt Otto Friderich von Horn (1718-96) var ophængt på en af de nordre piller. Ophængt i kapellet fra 1857-58 til 1923.[439]

2) 1802, to krydsede kårder og sporer tilhørende oberstløjtnant Conrad Friederich von Müller (1715-1802), antageligt ophængt ved hans grav i koret (jf. gravsten nr. 6). Ophængt i kapellet fra 1857-58 til 1923.[440]

Fig. 126. Fællesmonument, 1971, udført af Bjarne Saabye Jørgensen efter model af Erik Cohrt (s. 748). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Memorial, 1971, by Bjarne Saabye Jørgensen after a model by Erik Cohrt.*

KIRKEGÅRDSMONUMENTER

1) O. 1804, over Kirsten Bugholtz (Buchholtz) f. Appddorn (Appeldorn), ⋆24. april 1757, †9. april 1804. Grålig flise af kalksten, 54×44 cm, indskrift med fordybet skriveskrift inden for enkelt rammelinje langs kanten. Oprindeligt på kirkegården, siden 1857-58 i gulvet i kapellets sydvestlige hjørne.[407]

2) O. 1805, over birkedommer Tobias Jantzen, ⋆11. april 1737, †1. dec. 1804. Knækket søjle af kalksten, på kvadratisk, riffelhugget postament med niche, højde ca. 190 cm. Indskrift med fordybet antikva: »Børn begræde hans tab her men glædes ved at see hans redelige vandel belønnet hisset«. Ved kirkens sydmur (vestligste fag) på den oprindelige plads eller nær denne.[441]

3) (Fig. 140), o. 1809, over distriktskirurg og postmester Christian Hempel, ⋆27. juli 1738, †5. sept. 1809. Grå kalksten, 193×97 cm. Indskriften med fordybet kursiv har været optrukket med sort;[442] kanten har karnisprofil. Kirkegårdens nordvestlige hjørne, rejst op ad kirkens sydmur.

Fællesmonument (fig. 126), 1971, »Knælende kvinde i sorg«, skulptur af bronze, 89 cm høj, udført af Bjarne Saabye Jørgensen, Svendborg, efter model af Erik Cohrt (1902-70). På sokkel af granit. I urnehaven i kirkegårdens sydøstlige afsnit.[443]

†KIRKEGÅRDSMONUMENTER

1) En ældre ligsten genanvendt 1805 over Margretha Pedersdatter Braad, †1805.[444] 2) 1758, en ligsten over skipper Peder Erichsen, †1757.[445] 3) 1758, en ligsten med træramme over skipper Peder Laursen, †1758.[445] 4) 1835, over Conradine Frederikke Hasle f. van Deurs, †1834, g.m. sognepræst Christen Mikkelsen Hasle.[446] 5) O. 1853, over kancelliråd og landvæsenskommissær Nicolai Johan Kanneworff, †1853, med indskrift i fordybet antikva optrukket med sort. Stenen fandtes 1927 anvendt som skyllesten ved et tagudløb og blev senere opsat på kirkegårdsmuren.[447]

KILDER OG HENVISNINGER

Jf. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Svendborg Amt i almindelighed s. 59-60 og forkortelser vedr. Svendborg Amt s. 61-64.

ARKIVALIER

RIGSARKIVET (RA). *Indre forhold*. C 6 Adkomster, Danmark 1507-09. – *Danske Kancelli* (*DaKanc*). B 106. 1631-32. Rådernes og biskoppernes betænkninger ang. kirkernes regnskab mv. – C 10. 1660-99. Fynske og smålandske registre. – 1. Departement. H18-40. Brevsager 1806; H18-155. Brevsager 1816.; H44. Journal 1800-48, N 595 (1838).

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). *Fyns Guvernementsarkiv*. Emneordnede Sager 1815-40 (*Guvernementsark*. Sager.). – Indkomne sager 1816-1848. J.nr. 411/1846 (*Guvernementsark*. Indkomne sager. J.nr. 411/1846.). – *Fyns Bispearkiv.* Synsforretninger over kirkerne i Gudme, Langelands Nørre, Langelands Sønder og Sallinge herreder 1718-35 (*Bispeark*. Synsforretninger 1718-35.). – *Odense, Dalum, Sct. Knuds kloster og Rugaard amter.* Breve fra Faaborg magistrat og byfoged 1745-50 (*Stiftamtsark*. Breve fra Faaborg.). – *Fyns Stiftsøvrighedsarkiv.* Faaborg Kirkes regnskaber 1814-1901 (*Stiftsøvr.ark*. Rgsk.). – Bilag til Faaborg Kirkes regnskaber 1700-1900 (*Stiftsøvr.ark*. Bilag.). – *Kirkeinspektionsarkivet*. Faaborg Kirkes regnskaber 1811-94 (*Kirkeinsp.ark*. Rgsk.). – Indkomne breve 1738-1915 (*Kirkeinsp.ark*. Indk. Breve). – Stolestadeprotokol 1689-1876 (*Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot.). – Emneordnede sager, Regnskaber, bilag m.m. 1672-1916 (*Kirkeinsp.ark*. Sager.). – *Faaborg menighedsrådsarkiv.* Faaborg kirkesynsprotokol 1861-1953 (*Menighedsrådsark*. Synsprot.). – Dokumenter vedr. kirkegårdene (*Menighedsrådsark*. Kirkegårde.). – Kirkeregnskabsbog 1918-45 (*Menighedsrådsark*. Rgsk.). *Faaborg-Diernæs Præstearkiv*. Liber Daticus 1749-1914 (*Præsteark*. Liber Dat.). – Ministerialbøger 1658-1947 (*Præsteark*. Kirkebøger.). *Faaborg Byfogedarkiv*. Tingbøger 1635-1919 (*Byfogedark*. Tingbøger.). – Auktionsprotokol 1691-1919 (*Byfogedark*. Auktionsprot.). – Skifteprotokol 1733-1917 (*Byfogedark*. Skifteprot.). – *Faaborg Magistratsarkiv.* Rådstueprotokol 1592-1919 (*Magistratsark*. Rådstueprot.). – *Odense Gråbrødre Hospitals arkiv.* Adkomstdokumenter og sager vedr. ejendom. – *G. L. Wads sedler.* Personregister.

FAABORG BYHISTORISKE ARKIV. N. Christiansens Samlinger. – Topografi: Offentlige bygninger. Faaborg Kirke.

KIRKENS ARKIV. Synsprotokol 1994 ff.

KONGELIGE BIBLIOTEK (KB). GKS 2349. 4°. Jacob Bircherod jun.: Collectanea Fionensia. – Kallske samling 377. 4°. Kopi af beskrivelse over kirkerne og herregårdene i Fyn og Lolland af sognepræsterne til generalmajor og hofbygmester de Thura. – NKS 3341. 4°. Breve til og fra H.W. Bissen. – Additamenta 257. 2°. Breve til Hermann Ernst Freund fra en Række enkelte Mænd, og fra forskellige Institutioner. – Tilg. 242. Freundske papirer.

NATIONALMUSEET (NM). *Håndskriftsamlingen*: Hiltrud Westermann-Angerhausen, Fortegnelse over røgelseskar i Nationalmuseets 2. Afdeling (1987). *Notebøger*: J. J. Worsaae III, 69-72 (1853); V. Koch I (u. år), 71. *Indberetninger mv.:* J. B. Løffler 1886 (bygning og inventar). Aage Mathiesen 1895 (kloster). Aage Mathiesen 1895 (teglovn). M. Mackeprang 1905 (bygning); C. M. Smidt 1915 (tegl- og kalkovn). Chr. Axel Jensen 1912 (inventar). Chr. Axel Jensen 1918 (inventar). M. Mackeprang 1919 (gravsten). N. J. Termansen 1951 (*højaltertavle). Knud, Erik og Ebbe Lehn Petersen 1963 (restaurering af kirkens indre). Mogens Larsen 1963 (korbuekrucifiks). Verner Thomsen 1966 (*højaltertavle). Viggo Petersen 1966 (kloster). Mogens Larsen 1967 (korbuekrucifiks). Ingegerd Marxen 1974 (*højaltertavle). M. Bohn-Jespersen 1974 (parkeringsplads). Jens Johansen, Odense 1975 (altermaleri). Verner Thomsen 1990 (korstole, monstransskab). Kirsten Trampedach 2001 (†kalkmalerier). Stephanie Noerbel 1997 (*højaltertavle). Stephanie Noerbel 2003 (*højaltertavle). Søren Kiersgaard 2004 (nyindretning af forhal). Lis Sejr Eriksen 2005 (*højaltertavle). Susanne Trudsø 2011 (gravsten og gravfliser) Lis Sejr Eriksen 2011 (monstransskab).

ARKIVET, THORVALDSENS MUSEUM. http://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk

TEGNINGER

NATIONALMUSEET (NM). C. O. Zeuthen 1859 (plan, snit og opstalt). – N. P. Jensen 1902 (plan, snit og facadeopstalter). – N. P. Jensen 1902 (restaureringsforlag: Plan, snit og facadeopstalter). – Charles Christensen 1911 (plan, snit og opstalt af vest- og østgavl samt søndre højkirkemur, opstalt af højkirkemur). – Viggo Petersen 1966 (udgravningsplan). – Søren Kiersgaard 2004 (plan af forhallens søndre siderum).

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). *Fyns Guvernementsarkiv*: Kort og tegninger 1815-48 (*højaltertavle 1846).

KIRKENS ARKIV
Rolf Graae og Erling Jessen 1971 (plan). – Rolf Graae og Erling Jessen 1973 (plan og snit i skib).

LITTERATUR

Stephan Jørgensen, *Efterretninger om Faaborg Kjøbstæd,* Odense 1816 (*Jørgensen 1816*). – Karsten Friis Wiborg, »Nogle Bemærkninger om Faaborg Kirke«, *Dansk Kunstblad*, 2, 1837, sp. 161-6, sp. 169-75, sp. 180-1 (*Wiborg 1837*). – August Schrøder, *Meddelelser om Faaborg Kjøbstad fra ældre og nyere Tid*, Faaborg 1866 (*Schrøder 1866*). – J. Lindbæk og G. Stemann, *De danske Helligaandsklostre. Fremstilling og Aktstykker*, Kbh. 1906 (*Lindbæk & Stemann 1906*). – Vilhelm Lorenzen, *De danske Helligaandsklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1912 (*Lorenzen 1912*). – V. Thorlacius-Ussing, »Faaborg Kirkes Inventar fra Kirkens første Tid til vore Dage«, *FyÅrb* 1 (1939), 82-123 (*Thorlacius-Ussing 1939*). – Aage Fasmer Blomberg, *Faaborg Bys Historie* I-II, Faaborg 1956 (*Fasmer Blomberg 1956*). – *Faaborg-Diernæs Kirkeblad* 1962ff (*Kirkeblad*). – Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tagkonstruktionen over Fåborg kirke (Helligåndskirken), Fyn*, NNU rapport nr. 42, Nationalmuseet 2013 (*Hylleberg Eriksen*).

Historisk indledning og beskrivelse af kirkens omgivelser ved Lasse Bendtsen og Thomas Bertelsen. Bygningsbeskrivelse ved Thomas Bertelsen. †Kalkmaleri og inventar ved Lasse Bendtsen med bidrag af Ole Beuchert Olesen (orgler). Gravminder ved Line Bonde og begravelser ved Lasse Bendtsen. Arkivalielæsning ved Line Bonde, Cecilie Bønnelycke, Kristoffer E. Christensen og Svend Clausen. Oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Oversættelse til engelsk ved James Manley. Korrekturlæsning ved Jørgen Lethan. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet august 2013.

NOTER

[1] *Lindbæk & Stemann 1906*, 4-17.
[2] *Repert* 1, nr. 4085s.
[3] *Repert* 1, nr. 4085s; *DiplDan* 4,VII, nr. 202; *DiplDan* 4, VIII, nr. 540; *SRD* I, 320.
[4] *Repert* 2, nr. 2875; Aage Fasmer Blomberg, »En registratur fra Fåborg Helligåndskloster«, *DaMag* VIII, 1, 1961, 320.
[5] Af helligåndshuse med kirke eller kapel kan nævnes Vordingborg (*DK Præstø* 201), Nakskov og Nykøbing Falster (*DK Maribo* 126, 244), Tønder (*DK Sjyll* 1021), Ribe (*DK Ribe* 850), Århus og Horsens (*DK Århus* 1351, 6145), Odense og Assens (*DK Odense* 1885, 2635).
[6] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 164. Gavens størrelse kunne antyde, at der samtidig indstiftedes messer for giveren. Det kan ikke helt udelukkes, at donationen angik helligåndsklostret.
[7] En alterkalk skænket af forældrene Mathias Brun og Katerina (Pagh), der nu findes på Avernakø, menes at

Fig. 127. Skitse af kirken og (†)Skt. Nikolaj Kirkes tårn (s. 785 ff.) i Jacob Madsens visitatsbog. Landsarkivet for Fyn. Foto Mogens Vedsø 2011. – *Sketch of the church and the tower of* (†)*St. Nikolaj Church in Jacob Madsen's journal of pastoral visitations 1588-1604.*

Fig. 128. Kirkegården set fra syd 1923 (s. 616). Faaborg Byhistoriske Arkiv. – *The churchyard seen from the south 1923.*

være givet til (†)Skt. Nikolaj Kirke (s. 788), jf. *Fynsk kirkesølv* 18, 41. Jens Mathiesen Bruns morfar, af slægten Pagh, skrev sig til Diernæs, *Lindbæk & Stemann 1906*, 54-6.

[8] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 152; *ActaPont* IV, nr. 2709.

[9] *ActaPont* IV, nr. 2668.

[10] *Lindbæk & Stemann 1906*, 141. Det er dog ikke utænkeligt, at stifterne også har været under indflydelse af de 'bedere', som det 1470 oprettede Helligåndskloster i Nakskov fik lov at sende ud i Odense Stift, jf. *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 119.

[11] *FyAktst* I, 132-3. Senere erhvervede ejendomme i byen skulle dog beskattes. Hvad helligåndsordenens afladsrettigheder angår, suspenderedes disse i øvrigt 1515 af Leo X. To år senere fik klostret i Faaborg dog atter lov at prædike aflad i Odense Stift, jf. *ActaPont* VI, nr. 4511; *Lindbæk & Stemann 1906*, 69-73, nr. 410, 432.

[12] Hans Olsens afståelse af en grund i Odense kan have indgået i forhandlingerne om hans udnævnelse til prior, jf. *Lindbæk & Stemann 1906*, 141.

[13] *FyAktst* I, 133. Se endvidere note 107.

[14] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 158; *Fasmer Blomberg 1956*, I, 28.

[15] *Lindbæk & Stemann 1906*, 32, nr. 267.

[16] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 329. En senere registratur omtaler en 'stadfæstelse på den gade vest for kirkegården', jf. *Fasmer Blomberg 1961* (note 4), 318.

[17] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 171, 424, 425, 426, 427, 458.

[18] *Fasmer Blomberg 1956*, I, 37-9. Se endvidere Birgitte Bøggild Johannsen, »"Fore wor (...) siæle bestands og salighetz skild". Om kongelige stiftelser og sjælegaver fra kong Hans' og dronning Christines tid«, *KirkehistSaml* 1999, 17-49, særligt 16, 27, 33.

[19] *Repert* 2, nr. 5474.

[20] *SuhmNyeSaml* II, 3-4, 175.

[21] *Frederik I.s Registranter* 178-9 (5. sept. 1528).

[22] Jf. *Fasmer Blomberg 1956*, I, 64.

[23] Odense Gråbrødre Hospitals registratur 1540 over klostrets breve nævner »1 Bref om Derniss Kirck« og »B. Jenses (biskop Jens Andersen Beldenak †1537), Bref Paa Dirness Kirck«. Desuden omtales en kollats (kaldsbrev) fra Carl Rønnow, biskop af Odense 1474-1501, på Diernæs kirke til præsten Gøde Jensen Brun, der omtales som kirkens præst 1518, *FyAktst* II, 1-2, jf. *Fasmer Blomberg 1961* (note 4), 317, 322.

[24] A. D. Jørgensen, »Herregårdene på Als i det 16. århundrede«, *Sønderjydske Aarbøger* 1897, 121-6.

Fig. 129. Falsgesims på korets nordfacade set fra trappehuset mod sydøst (s. 625, 656 f.). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Cornice on north facade of chancel seen from stairwell looking south east.*

[25] *Fasmer Blomberg 1961* (note 4), 318.
[26] Aage Fasmer Blomberg, »En registratur fra Fåborg Helligåndskloster«, *DaMag* VIII, 1, 1961, 315-22 gengiver en afskrift fra 1700-tallet af en arkivdesignation, der oprindeligt må være affattet af Erik Krummedige (†1541), som forstander for Odense Gråbrødre Hospital, ved dettes overtagelse af Helligåndsklostrets tilliggende 1540.
[27] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 326a; *Fasmer Blomberg 1961* (note 4), 316.
[28] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 187.
[29] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 253.
[30] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 349; *Repert* 2, nr. 11316, 11431. Den ældste bevarede jordebog fra Odense Gråbrødre Hospital, der ved reformationen overtog Helligåndsklostrets gods, nævner Horne og Bøjden byer som hospitalets ejendom. Der kan ikke være tvivl om, at dette gods for en stor dels vedkommende har tilhørt Helligåndsklostret, jf. *Fasmer Blomberg 1956*, I, 118.
[31] *ÆldDaArkReg* IV, 37-8; *ÆldDaArkReg* V, 38. En senere registratur over klostrets breve omtaler 'B. Jensses (biskop Jens Andersen Beldenak i Odense) brev på Horne kirke', *Fasmer Blomberg 1961* (note 4), 319. 1630 omtales Horne kirke som hørende under Odense hospital, *Kronens Skøder* I, 447 (22. dec. 1630). Foruden de to vandmøller Langs Mølle og Bymøllen ejede klostret også en vejrmølle, jf. *Fasmer Blomberg 1961* (note 4), 317.
[32] *Fasmer Blomberg 1956*, I, 39-40. Konventet måtte 1506 love borgerne ikke at gøre forfang på deres fiskevand (dvs. fiske til skade for borgerne), *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 328.
[33] *Frederik I.s Registranter* 271-2.
[34] Henry Petersen, *Danske Gejstlige Sigiller*, Kbh. 1886, nr. 592. På klostrets mageskiftebrev med Kong Hans 27. juli 1509 (*Repert*. 2, nr. 11316).
[35] *Petersen 1886* (note 34), nr. 593. På Claus Bryskes skøde til sine sønner 13. april 1496 samt klostrets mageskiftebrev med kong Hans 27. juli 1509 (*Repert*. 2, nr. 11322).
[36] Klostrets mageskiftebrev med Kong Hans 8. aug. 1509 (RA. *Indre forhold*. C 6 Adkomster, Danmark 1507-09, trykt som *Repert* 2, nr. 11321).
[37] *Frederik I.s Registranter* 62, 309. Jacob Hardenbergs hustru Sophie Lykkes forfædre havde skænket gods til klostret til gengæld for messer, Lauritz Vedel Simonsen, *Bidrag til Odense Byes ældre Historie*, Odense 1842-44, II, 2, 25.
[38] *DaKancReg* 25. april 1536, 4. maj 1536. Klostret blev efter Grevens Fejde anvendt til asyl for adelige, herunder Kirsten Tidemand, g.m. Knud Ottesen Hvi-

de til Rødkilde, hvem Christian III bad Johan Rantzau sikre en bolig i Faaborg kloster. *DaMag* III, 5, 34-5.
[39] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 554.
[40] *DaKancReg* 10. aug. 1536.
[41] *DaKancReg* 4. juli 1539.
[42] *Kronens Skøder* I, 8.
[43] *DaAtlas* VI, 792-3.
[44] Holger Fr. Rørdam, *Danske Kirkelove,* Kbh. 1883-89, I, 148-9.
[45] *Fasmer Blomberg 1956*, I, 115, 118
[46] *KancBrevb* 3. apr. 1551; *Fasmer Blomberg 1956*, I, 127.
[47] *KancBrevb* 5. nov. 1551.
[48] LAFyn. *Stiftamtsark*. Breve fra Faaborg.
[49] *Jacob Madsen* 231.
[50] Kirkens tiende udgjorde 1866 i alt ca. 34 tdr. byg, der betaltes efter kapiteltaksten, *Schrøder 1866*, 143.
[51] Chr. Behrend, »Optegnelser fra Faaborg i Begyndelsen af det 17de Aarh.«, *ÅrsSvendborg* 1935-36, 38-9. Til gengæld for Emmerentse Hartvigsens gave skulle der hver fredag synges salmen »O Herre Frels mig oc døm min Sag etc.«.
[52] RA. *DaKanc.* B 106. 1631-32. Rådernes og biskoppernes betænkninger ang. kirkernes regnskab mv.
[53] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. Breve.
[54] Som kirkeværge nævnes 1652 en Christen Lauersøn, LAFyn. *Magistratsark*. Rådstueprot. 17. juli 1652.
[55] Afskrift af brev 11. okt. 1748 fra Frederik V i: LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. Stephan Jørgensen skriver 1816, 'at Faaborg, frem for alle andre købstæder, har det privilegium, ... at sognepræsten og byfogden sammesteds er direktører både for kirken og hospitalet, og som en følge deraf decidere regnskaberne for begge ... hvilket grunder sig på et reskript af 1539 ... kirken er fritaget for stiftamtmandens og biskoppens kontrol', *Jørgensen 1816*, 51-2.
[56] LAFyn. *Stiftamtsark*. Breve fra Faaborg. Borgmester Jørgen Jacobsen modtog bl.a. kritik for at have udlånt kirkens midler til opførelsen af en ny skibsbro uden at modtage sikkerhed for lånets tilbagebetaling. Desuden lod han indtægten fra salget af den gamle kirkegård ved (†)Skt. Nikolaj (s. 780) gå i magistratens kasse frem for kirkens. En tredje anke gik på, at kirkens, hospitalets og de fattiges midler fra kirkens pengeblok ikke blev dokumenteret.
[57] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. 28. okt. 1748. 1773 omtales sognepræst og borgmester som kirkens direktører.
[58] *Fasmer Blomberg 1956,* II, 104, 326.
[59] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.; *Schrøder 1866*, 120.
[60] NM. Møntsamlingens Fundprotokol nr. 1973; Møntsamlingens gaveprotokol nr. 2059.
[61] Innocens III skulle være blevet forfærdet over at se så mange barnelig i Tiberen, hvorfor han besluttede at opføre et hospital for hittebørn. *Lindbæk & Stemann 1906*, 19.
[62] *PræsteindbWorm* 116.
[63] *Schrøder 1866*, 128.
[64] Afsnittet anlagdes på den nyerhvervede jord Faaborg Bygrunde matr. nr. 140 samt en parcel af matr. nr. 143a. LAFyn. *Menighedsrådark*. Kirkegårde. Plan ved Jens Gravesen 1941; Matrikelkort; *Fyns Tidende* 26. juni 1942.
[65] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 329.
[66] Aage Fasmer Blomberg identificerede den inddragne gade som en forbindelse mellem Feltens Rist og det nuværende Hospitalsstræde, *Fasmer Blomberg 1956*, I, 26-7. At dette ikke kan være tilfældet fremgår af hans senere publikation af klostrets brevregistratur o. 1540, der omtaler en »Stadfæstelse Paa den gade vest Kirckegaarden«, jf. *Fasmer Blomberg 1961* (note 4), 318.
[67] *Schrøder 1866*, 117; LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.
[68] LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.
[69] Det 0,3 ha store område (Faaborg Købstads Bygrunde matr.nr. 94a og Faaborg Købstads Markjorder matr.

Fig. 130. Blændet dør i korets nordfacade set fra trappehuset mod sydvest (s. 627 f., 656 f.). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Bricked-up door in north facade of chancel seen from the stairwell looking south west.*

Fig. 131. Øvre del af korets nordvæg set fra korets indre mod nordøst (s. 625 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Eastern part of north wall of chancel, seen from chancel interior towards the north east.*

nr. 2a) erhvervedes 1927 og anvendtes som kolonihaver indtil 1938. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Kirkegårde; Synsprot.; Matrikelkort; *Fasmer Blomberg 1956*, II, 494.
[70] LAFyn. *Byfogedark*. Tingbøger 5. febr. 1673.
[71] LAFyn. *Stiftamtsark*. Breve fra Faaborg. Anordning på begravelsessteder i Faaborg kirke 20. nov. 1737.
[72] LAFyn. *Magistratsark*. Rådstueprot. 26. okt. 1697.
[73] Byrådet havde 1779 og 1790, sidstnævnte år efter kancelliets henstilling, uden resultat drøftet kirkegårdens udvidelse og regulering. LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Magistratsark*. Rådstueprot. 23. juni 1790. Om gravtuer, se Niels Jørgen Poulsen, »De græsklædte grave«, *NMArb* 2003, 49-65.
[74] RA. *DaKanc. 1. dept*. H18-40. Brevsager 1806, nr. 198.
[75] Laurids Fogtman, *Kongelige Rescripter* (…), Kbh. 1786-1835, 7, 3, 28-32.
[76] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.
[77] RA. *DaKanc. 1. dept*. H44. Journal 1800-48. nr. N 595 (1838); LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Bilag.
[78] Muren er tegnet af arkitekterne Frits og John Jørgensen, LAFyn. *Menighedsrådsark*. Kirkegårde.
[79] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; Kirkegårde.
[80] LAFyn. *Byfogedark*. Tingbøger 2. okt. 1672.
[81] RA. *DaKanc. 1. dept*. H18-40. Brevsager 1806, nr. 198; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. Breve. 14. juni 1808; Stolestadeprot. 1689-1811.
[82] *Wiborg 1837*, sp. 162.
[83] Fotos i Faaborg Byhistoriske Arkiv.
[84] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; fotos i Faaborg Byhistoriske Arkiv.
[85] Tegnet af arkitekterne Frits og John Jørgensen LAFyn. *Menighedsrådsark*. Kirkegårde.; *Fasmer Blomberg 1956*, II, 494.
[86] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Kirkegårde.
[87] LAFyn. *Bispeark*. Synsforretninger 1718-35.
[88] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Sager.
[89] *Schrøder 1866*, 181.
[90] En synsforretning 1720 omtaler således kun to indgange, LAFyn. *Bispeark*. Synsforretninger 1718-35.
[91] Ulrik Schrøder, »Kirkeriste på Fyn og Ærø«, *FyÅrb* 1981, 120.
[92] *Fasmer Blomberg 1956*, II, 168-9.
[93] *Trap* 5. udg., 13, 584.
[94] Undersøgelsen i 1895 blev udført af Aage Mathiesen (NM II, j.nr. 443/95), mens undersøgelsen i 1966 blev varetaget af Viggo Petersen under tilsyn af Erik Skov (NM II).

[95] *DaKancReg* 30. marts 1549.
[96] Knud Venstermand (†1606) fik 1579 kongebrev på et af de to huse med tilliggende abildhaver og ret til fiskeri i Sundet. Brevet tilbagekaldtes dog efter indvending fra forstanderskabet for Odense Hospital, der ejede huset. Knud Venstermand tilbød da at købe ejendommen for 100 rigsdaler, hvilket blev afvist eftersom hospitalet var blevet tilbudt 400 rigsdaler for huset alene. *KancBrevb* 31. juli 1579, 13. okt. 1579, 17. okt. 1579, 1. nov. 1579, 8. dec. 1579.
[97] *Fasmer Blomberg 1956*, I, 29-30, 117.
[98] LAFyn. *Odense Gråbrødre Hospital*. Adkomstdokumenter og sager vedr. ejendom, 9. juni 1629; *Fasmer Blomberg 1956*, I, 29-30, 117. Maren Nielsdatter fæstede desuden en jord uden for Feltens Rist samt en jord liggende 'vesten op til gaden mellem Niels skomager i klosteret og Peder Hansen Møller her ibidem'.
[99] *Fasmer Blomberg 1956*, I, 118.
[100] Ellen Jørgensen, »Nogle Bemærkninger om danske studerende ved Tysklands Universiteter i Middelalderen«, *HistT* 8, 6, 210. Jørgensens datering, der bygger på et manuskript i den Arnamagnæanske Samling (AM 784, 4°, blad 338), er fulgt af Kristian Jensen, *Latinskolens dannelse*, Kbh. 1982, 212.

Fig. 132. Den sydligste vægniche i korpolygonens østmur set mod nordøst (s. 630), samt panel med hammerfylding, 1776-77(?) (s. 714). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Southernmost wall niche in east wall of chancel polygon and late Baroque panelling, 1776-77(?), looking north east.*

Fig. 133. Korpolygonens østvindue set mod nordøst (s. 629). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *East window of chancel polygon seen from north east.*

Fig. 134. Hulrum i sammenstødet mellem korpolygonens nordside og †østfløjens sydgavl, set fra korloftet (s. 661 f.). Foto Erik Skov 1966. – *Cavity where the north side of the chancel polygon meets the south gable of the east wing, seen from the chancel ceiling.*

[101] LAFyn. *Stiftamtsark.* Breve fra Faaborg.
[102] *Jacob Madsen* 231.
[103] LAFyn. *Byfogedark.* Tingbøger 2. okt. 1672; RA. *DaKanc.* C 52. 1697. Indberetninger om købstadskirkernes tilstand i Danmark. Indberetning fra Faaborg 13. febr. 1697.
[104] Laurids Fogtman, *Kongelige Rescripter* (…), Kbh. 1786-1835, 4, 2, 19.
[105] LAFyn. *Præsteark.* Liber Dat. 10. jan. 1780; *Schrøder 1866*, 224.
[106] *Trap* 5. udg., 13, 592.
[107] 1915 forsøgte arkitekt C. M. Smidt efter udgravningen af en middelalderlig teglovn ca. 460 m sydøst for kirken at relatere formaterne på de fundne teglsten til helligåndsklosterkirkens enkelte bygningsafsnit og derved udskille kirkens byggefaser. Studiet konkluderede, at formaterne på ovnens ældste sten stemte overens med stenformatet i koret, mens sten fra yngre brændinger kunne relateres til skibet. Bygningskronologien kunne således opstilles korrekt, men ved nyundersøgelsen er der konstateret vekslende stenformater i både kor og skib, og metoden må tillægges stor usikkerhed.
[108] En stor våbenblænding for biskop Jens Iversen Lange ses eksempelvis på Aarhus Domkirkes tårn, der blev fuldført i denne biskops embedsperiode (*DK* Århus 230).
[109] Tykke kalklag på begge sider af muren slører de to østligste døres præcise relation til koret, men uregelmæssigheder i det omgivende murværk antyder, at de er sekundære.
[110] Dørens inderside er placeret ud for en skjoldbuen og er derfor ikke synlig.
[111] Polygonens nordre vindue står mod koret som en glatpudset blænding, men åbningens intakte vestre del kan i facaden ses fra loftet i et hulrum, som i sammenstødet mellem polygonen og †østfløjen strækker sig i hele bygningsafsnittets højde (fig. 7, 134).
[112] Da nicherne i nyere tid er blevet forsynet med træskabe kan deres præcise dybde ikke fastslås. Den målbare dybde er ca. 45 cm.

[113] Denne bygningsarkæologiske iagttagelse viser sammen med de dendrokronologiske dateringer (s. 678), at kirken blev opført fra øst mod vest. Allerede 1905 drog M. Mackeprang denne konklusion, der imidlertid blev forbigået ved Vilh. Lorenzens behandling af klosteret i 1912, som tolkede skibet som kirkens ældste bygningsafsnit; siden har dette været en gængs opfattelse (*De danske Helligaandsklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1912, 33 ff.).
[114] Uregelmæssighederne i nordre sideskib blev allerede erkendt af M. Mackeprang i 1905.
[115] En planlagt overhvælving af korsgangens nedre stokværk er således uforenelig med de høje midtskibsarkader (jf. s. 641 f.).
[116] En udredning af stræbepillernes nøjagtige relation til sideskibsmuren kræver dog en murafrensning.
[117] Allerede 1959 blev cirkelblændingerne tolket som tilmurede vinduer (fig. 16a). Dette er bekræftet ved nyundersøgelsen, hvor det yderligere blev konstateret, at flere af nicherne, der i for- og bagmur er placeret ret overfor hinanden, lød hule, når der blev banket på dem. Om lysningerne har været smigede, som det gengives 1859, er derimod uvist.
[118] I Assens blev blændingsdekorationen erstattet 1881-84 men kendes fra opmålinger (*DK Odense* 2479-80).
[119] Om denne mester skal tilskrives hele skibet eller alene klosterkirkens gavltrekanter er uvist (Thomas Bertelsen, *Danmarks senmiddelalderlige kirketårne. Studier i dansk bygningskultur 1400-1550*, 2007, PhD-afhandling, 278-80).
[120] Thomas Bertelsen, *Danmarks senmiddelalderlige kirketårne. Studier i dansk bygningskultur 1400-1550*, 2007, PhD-afhandling, 275 ff.).
[121] Etableringen af baldakinen omtales under restaureringen af kirken 1857-58, men den gengives ikke af C. O. Zeuthen 1859 (fig. 16c).
[122] Højkirkemurenes oprindelige sammenstød med sideskibstagene fremgår ligeledes af, at muren er mere forvitret over mørtelsporet end under; denne iagttagelse blev allerede gjort af M. Mackeprang 1905.
[123] Baggrunden for en let afsætning i triumfmurens vestside, få meter under bueslagets vederlag, er uklar i den glatpudsede mur. Da skibet ikke synes at indeholde partier af en forgænger, kan der ikke være tale om en murkrone fra et mindre skib, jf. Middelfart Skt. Nikolaj (*DK Odense* 2234). Muligvis repræsenterer afsætningen blot en opretning af muren.
[124] Lukkemuren i arkadens øvre del er udført af røde teglsten i munkestensformat men pudset mod korloftet.

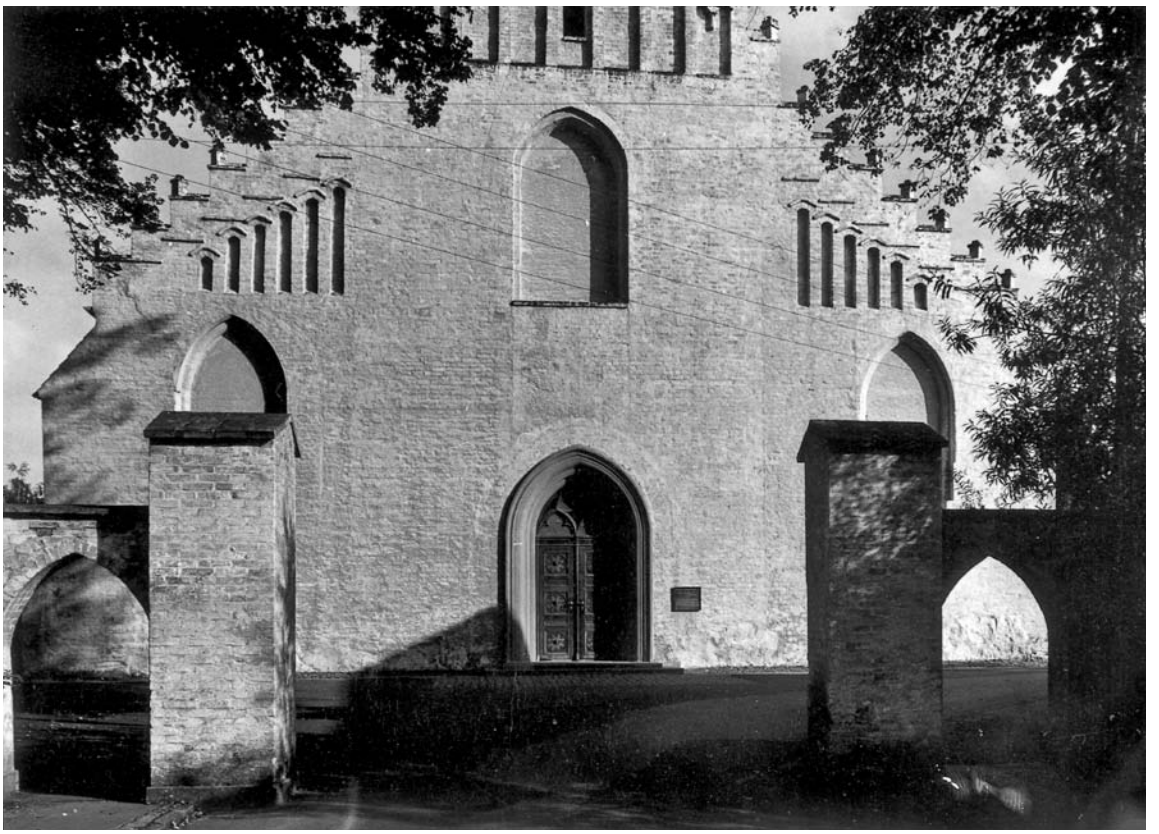

Fig. 135. Kirken set fra vest. Foto R.F. 1971. – *The church seen from the west, 1971.*

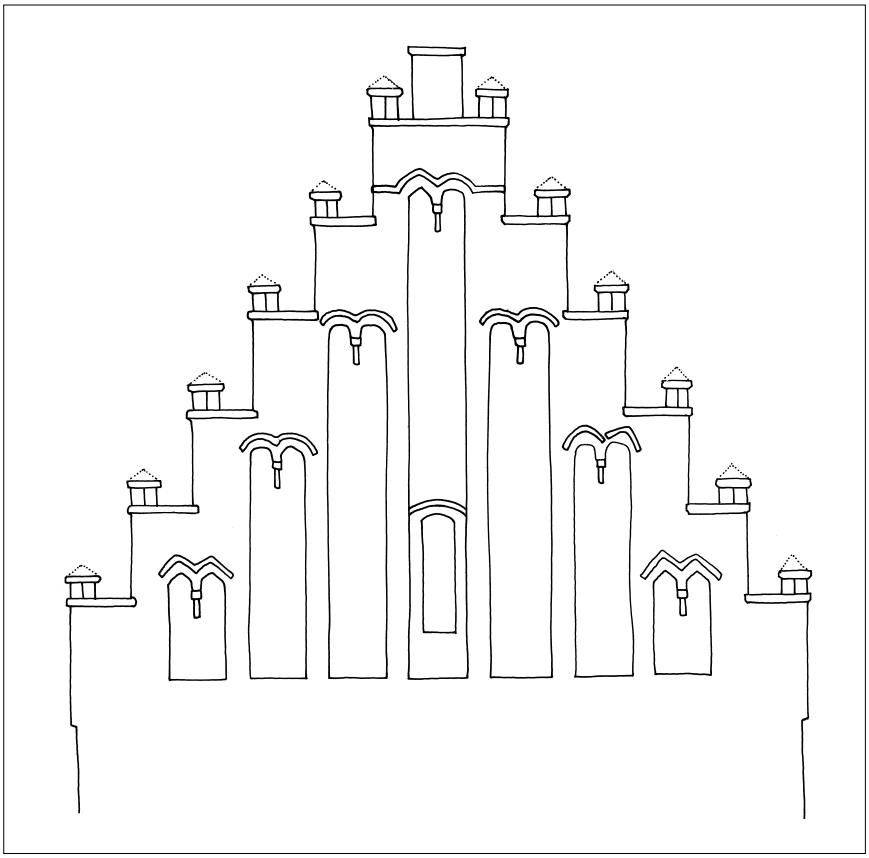

Fig. 136. Midtskibets vestre gavltrekant (s. 648). 1:100. Målt af N. P. Jensen 1902, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2013 – *Western gable triangle of the nave, 1902.*

[125] M. Mackeprang henførte 1905 trappehuset til koret, men at det er opført samtidig med skibet frem går af, at skaktens dør til nordre sideskibs loft er i forbandt med sideskibets oprindelige østgavl, hvorigennem den løber.

[126] Et lignende falset buestik med indlagt prydskifte ses eksempelvis på Middelfart Skt. Nikolajs korsarm fra o. 1496-1508 (*DK Odense* 2252 ff.) samt på tårnet i Sønderby (Odense Amt, Båg Hrd.).

[127] Stikkene over døren, som er blændet i åbningen, synes sat som halvstensstik.

[128] Dateringen af Nyborg Vor Frues vestre parti må ses i lyset af dets arkitektoniske afhængighed med Svendborg Franciskanerklosterkirkes kultiverede sideskib fra o. 1360 (s. 541 ff.).

[129] Alle tre skibe er opført i polsk skifte; i Assens gælder dette kun langhusets østre 2. byggefase. Da polsk skifte har stor udbredelse i fynsk sengotik, kan dette træk dog næppe tillægges væsentlig betydning for udskillelse af en mesterrelation (Thomas Bertelsen, »Teglstensformater og forbandter i Danmarks middelalder og renæssance«, Kirsten H. Clausen & Torben A. Vestergaard (red.), *Flensborgsten. – om murstensformater, teglhandel og arkitektur*, Haderslev 2010, 60-61).

[130] Den hjemlige sengotik blev primært udført alene under anvendelse af retkantede teglsten, men der findes markante undtagelser, eksempelvis Århus Domkirkes hallekor, som ved færdiggørelsen kort før 1500 fremstod med en rigdom af formsten i hvælvribber og vinduesindfatninger (*DK Århus* 264, 279-81; Otto Norn: »Lysets sæde«, *KirkehistSaml* 1978, 46).

[131] *De danske Helligaandsklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1912, 62 ff.

[132] 1895 tolkede Aage Mathiesen fundamenter i forlængelse af fortandingen som stammende fra vestmuren i en smal østfløj, hvis østre sidemur skulle findes ud for korpolygonens nedhuggede nordre stræbepille. Denne tolkning blev imidlertid tilbagevist 1966, da der i de udlagte søgegrøfter ikke blev fundet fundamentsten, der kunne knyttes hertil.

[133] Har de to vestligste hvælv haft samme bredde som de tilstødende, har det strakt sig ca. 1 m frem for østsiden af triumfmuren, der er samhørende med skibet.

[134] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot. 1797-1876.

[135] Dørens sydside anes fra den høje skakt, som er fremkommet mellem østfløjens sydgavl og korpolygonen (jf. s. 661 f.).
[136] Det kan dog ikke udelukkes, at den sydligste del af østfløjens vestmur oprindeligt blev opført som østgavl i forbindelsesfløjen, der følgelig kan være ældre end østfløjen.
[137] Hvælvforlæg på trappehusets frisider bekræfter, at det blev opført med henblik på at stå i en bygning.
[138] Da hvælvenes oversider er delvist dækket af mørtel, er deres nøjere konstruktion dog vanskelig at erkende.
[139] I de to hvælv indgår rester af ældre hvælv i samme teknik som de øvrige.
[140] Materialehuset fremgår ikke på C. O. Zeuthens opmålinger fra 1859 men omtales 1875 (LAFyn *Kirkeinsp.ark.* Sager). 1902 blev nedrivning af bygningen udbudt i licitation, og den blev samme år ikke gengivet på arkitekt N. P. Jensens opmålinger af kirken (LAFyn. *Præsteark.* Liber Dat.).
[141] LAFyn. *Byfogedark.* Tingbøger. 19. maj 1647.
[142] 1859 gengiver C. O. Zeuthen skibets nordfacade med et nu forsvundet cirkelvindue ud for sideskibets 3. fag fra øst. Formentlig var dette vindue allerede forsvundet ved den netop overståede restaurering (jf. s. 666).
[143] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.; LAFyn. *Præsteark.* Liber Dat.
[144] *Hylleberg Eriksen*. Af de 68 udtagne prøver kunne 60 dateres; heraf havde 40 bevaret splintved. Dateringen af korets tagværk bygger på 19 prøver, hvis yngste årring er dannet 1485 (prøvenr. 41061129), mens der fra midtskibet er dateret 29 prøver, hvis yngste årring er dannet 1499 (prøvenr. 41062169). Dateringen af søndre sideskibs oprindelige tagværkskonsoller bygger på seks prøver, hvis yngste årring er dannet 1492 (prøvenr. 41060039). Nordre sideskibs to faser omfatter begge to, muligvis tre prøver, hvis yngste årring er dannet henholdsvis 1471 (prøvenr. 41063069) og 1505 (prøvenr. 41063039); splintved er ikke bevaret i den yngre fase. Fra tagrytteren er udtaget fem prøver, som ikke kunne dateres.
[145] LAFyn. *Præsteark.* Liber Dat.; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1838-45.
[146] Det har ikke været muligt at datere tagrytterens egetømmer dendrokronologisk (jf. s. 678).
[147] NM. J.nr. 444/21. Meddelelse ved sadelmager Hans Peter Marius Christensen, Faaborg.
[148] En undersøgelse i ca. 2 meters højde af sideskibenes østvægge, hvor der var middelalderlig kalkbund, samt i koret viste ingen farvespor.
[149] LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.; *Wiborg 1837*, sp. 163.
[150] NM. J.nr. 826/55. Hvælvet er opsat i 1600-tallets sidste fjerdedel (jf. s. 664), hvorfor der ikke kan være tale om sengotisk dekoration.
[151] LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.
[152] *Fyns Tidende* 27. jan. 1956.
[153] Det er dog muligt, at de med våben eller bomærke repræsenterede personer (s. 692) ikke i egentlig forstand er givere, men alene er anført som klostrets foresatte.
[154] Charlotte Paludan, »Matthias Lundings rejsedagbog 1787«, *Kulturminder* 1979, 21.
[155] *Schrøder 1866*, 121-22; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.
[156] Ved udarbejdelsen af inventariet 1749 erklærede kirkeværgen, at der ikke tidligere var lavet et inventarium. LAFyn. *Præsteark.* Liber Dat.
[157] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Som følge af byens ejerskab til kirken kan ældre kirkesager i nogle tilfælde findes i magistratens arkiv, ligesom der også er sager i byfogedarkivet. Dokumenter herfra er anvendt i det omfang, henvisninger i den eksisterende litteratur har gjort det muligt.
[158] Jf. kongebrev af 11. okt. 1748: 'såvel kirken som hospitalet er fritaget fra stiftamtmandens og biskoppens inspektion, og byens øvrighed, efter kong Christian 3.'s brev af 1539, er kirkens forsvar, og tillige med indbyggerne på eget ansvar besørger både kirkens vedligeholdelse og hospitalets administration', jf. kopi i LAFyn. *Præsteark.* Liber Dat. Byfoged Christian Mølmark bemærkede 31. jan. 1748 i sin plan for udredning af 'det publique væsen, som hidtil af borgmesteren er ført i vild urede', at der skulle oprettes en regnskabsbog for kirken, jf. LAFyn. *Stiftamtsark.* Breve fra Faaborg. Fraværet af bevarede regnskaber før 1811 skyldes altså snarere, at de ikke er blevet ført videre systematisk, end at de skulle være gået tabt ved byens brand 1728, der ifølge stiftsrevisorens bemærkninger 1820 krævede 'næsten alle gamle papirer' som offer, jf. LAFyn. *Præsteark.* Liber Dat. Gustav L. Wad, arkivar i Odense, meddelte 1905 Nationalmuseet, at der i Provinsarkivet for Fyn ikke fandtes regnskaber ældre end 1811: 'Hvor kirkens ældre regnskabssager er blevet af, ved hverken kirkeinspektionen eller jeg. Muligvis er de forkomne under den til den nyeste tid i Faaborg herskende uorden i alle offentlige arkiver', jf. NM. J.nr. 348/05.
[159] KB. *GKS 2349. 4°.* Jacob Bircherod jun.: Collectanea Fionensia.
[160] KB. *Kallske samling* 377. 4°.
[161] Karsten Friis Wiborg, »Nogle Bemærkninger om Faaborg Kirke«, *Dansk Kunstblad*, 2, 1837, 161-6, 169-75, 180-1. Karsten Friis Wiborg var søn af Jacob Wiborg, der i en periode beklædte byfogedembedet i Faaborg.
[162] *DaMag* IV, 1, 247, 255.
[163] *DaKancReg* 10. aug. 1536. Anders Emmiksen var udnævnt til klostrets forsvarer tidligere samme år, jf. *DaKancReg* 25. april 1536.
[164] NM. Notat ved Chr. Axel Jensen 8. aug. 1918. Andre dele fandtes hos malermester Christensen, Faaborg, der i 1890erne havde en del billedskærerarbejde fra kirken, ligesom der over malermester August Hundts gadedør i Klostergade som reklameskilt hang (dele af)

Fig. 137. Indre set mod øst. Foto o. 1900. Foto i NM. – *Interior looking east*.

et epitafium med forgyldt løvværk, jf. Faaborg Byhistoriske Arkiv. *N. Christiansens Samlinger*. Topografi: Offentlige bygninger, Faaborg Kirke.

[165] *Schrøder 1866*, 127.

[166] Ifølge en af Christopher Hendriksen affattet seddel, der er fundet indlagt i prædikestolen. Faaborg Byhistoriske Arkiv. *Topografi: offentlige bygninger.* Kloster: Helligåndsklostret. Sct. Nicolai Kirke. Klokketaarnet.

[167] *Wiborg 1837*, sp.169-70; LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.

[168] *Wiborg 1837*, sp. 169.

[169] *Fyens Stiftstidende* 4. juli 2009; *Fyens Amtsavis* 7. sept. 2009.

[170] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. Inventarium 1749; *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. Inventarium 1815, 1843.

[171] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.

[172] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Sager. Inventarium 1914-15.

[173] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; Rgsk.

[174] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Rgsk.

[175] *Fyns Tidende* 12. aug. 1975.

[176] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. Breve. Brev fra J. L. Lund af 31. maj 1856; Elisabeth Cederstrøm og Anne Birgitte Crone Valentiner, *En motivanalyse af Marstrands oeuvre med henblik på dets betydning som selvbiografi og virkelighedsskildring*, Konferensspeciale i Kunsthistorie, Københavns Universitet 1986, I, 74.

[177] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. Breve. Brev fra Vilhelm Marstrand af 5. juli 1856.

[178] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. Breve. Brev fra Vilhelm Marstrand af 2. dec.1856.

[179] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. Breve. Brev fra Vilhelm Marstrand af 5. sept.1858; Karl Madsen, *Wilhelm Marstrand 1810-1873*, Kbh. 1905, 308.

[180] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. Breve. Breve fra Vilhelm Marstrand 20. okt. og 2. dec. 1856.

[181] *Fasmer Blomberg 1956*, II, 494.

[182] *Schrøder 1866*, 121-22.

[183] Uanset om tavlen skal regnes som et lokalt produkt eller importvare (jf. s. 693), er det vel rimeligt at antage, at Odense-bispen Jens Andersen Beldenak, har formidlet opdraget til billedskærere og malere, evt. gennem den i Odense bosiddende Claus Berg eller, som foreslået af Thorlacius-Ussing, i Lübeck, *Thorlacius-Ussing 1939*, 87-8.

[184] Beskrivelsen følger Gundis Bringéus i sondringen mellem den ældre Nådestolstype og den senmiddelalderlige Nådefader. Gundis Bringéus, *Nådafadern. Ett passionsmotiv i senmedeltida kyrkokonst*, Stockholm 1998.

[185] LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk. 1857-58; altertavlen angaves 1853 at være fastgjort til korets østvæg 'med rækværk og hager'. LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.

[186] Altertavlens midtskab er 237 cm højt, 238 cm bredt og 26 cm dybt. Den hulkelprofilerede rammes sam-

linger er bladede (svalehaler) og forstærket med fire sekundære smedejernsbeslag. Bagklædningen består af ni planker, samlet med dyvler og notet ind i rammen; samlingerne er dækket af lærred. De inderste fløje, ca. 234×118 cm, er hængslede på midtskabet med to oprindelige, store og kraftigt fastnaglede beslag (jf. fig. 56). På indersiden findes et 13 cm dybt skab. Bagklædningen består af fire planker af ca. 3 cm's tykkelse, hvis samlinger er dækket af lærred. Rammen har samlinger og sekundære beslag af samme beskaffenhed som midtskabets. Der er hulkelprofil indvendigt, skråkantprofil på ydersiden. De yderste bevægelige fløje, ca. 234×118×3 cm, har bladede samlinger og er hængslet på de inderste fløje med oprindelige beslag (jf. fig. 56). Rammeprofilen har på begge sider hulkel og rundstav. De faste bageste fløje, 235×136×2,5 cm, består hver af fire sammenføjede planker og har to indhak (6,5×7 cm) til montering i det nu forsvundne bærende stativ. Plathe og Bruun, *Altertavler* 263-8.

[187] Jf. Sissel Plathe, »Altertavlen i karmelitterkirken i Sæby«, *Vendsyssel Årbog* 1991, 89.

[188] *Jacob Madsen* 231. 1866 iagttoges en afbrudt stift over gruppen. Den manglende due er blevet identificeret med prædikestolshimlens, jf. *Schrøder 1866*, 129 (jf. fig. 82).

[189] Nødhjælpergruppen svarer til de i cistercienserklostret i Langheim dyrkede nødhjælpere, dog optræder Magnus af Füssen i stedet for den i Norden ellers så udbredte Erasmus, jf. *KultHistLeks*, XII, 459.

[190] Simultanbilledet kombinerer de hver for sig usædvanlige motiver Afklædningen og Maria, der binder Jesus et lændeklæde. Afklædningen optræder på den jævngamle altertavle i Vejlby (Odense Amt), tilskrevet Iffver Pedersen og Peder malers værksted, mens iklædningen af lændeklædet kendes fra lidt ældre billedskærerarbejder (o. 1475-1500) på altertavler i Nørre Broby Kirke (Sallinge Hrd.) og Aalborg Skt. Budolfi (Aalborg Amt), jf. Plathe og Bruun, *Altertavler* 685, 1266-7.

[191] Achen, *Adelsvåbener* 410; Bent Østergaard, »Våbenskjolde som gave, arv og efterligning«, *Heraldisk Tidsskrift*, 7, 67, 1993, 320-1.

[192] Se endvidere Søren Kaspersens diskussion af den liturgiske brug af den femfløjede tavle i Århus Domkirke. Søren Kaspersen, »Højalter, liturgi og andagt – betragtninger over Bernt Notkes alterskab i Århus Domkirke«, *hikuin* 26, 1999, 101-34.

[193] *Jacob Madsen* 231. M. Mackeprang, og senere Hans Jørgen Frederiksen, har anført, at Jacob Madsen ikke brød sig om Treenigheds-tavler som Faaborgs, da de afbildede Gud, jf. M. Mackeprang, »Fyenske Landsbykirker omkring 1600«, *Smaaskrifter tilegnede Aage Friis*, 1940, 91 og Hans Jørgen Frederiksen, »Reformationens betydning for den kirkelige kunst i Danmark«, *Reformationsperspektiver* (Acta Jutlandica LXII:3, Teologisk Serie 14), Århus 1987, 122. Imod dette har Louise Lillie indvendt, at Madsen i sin visitatsbog ikke har kommentarer til nogen af de kendte Nådestolsfremstillinger i stiftet, jf. Louise Lillie, »Biskop Jakob Madsen og billederne«, *FyÅrb* 1989, 25-6.

[194] Fremvisningen af kirkefædrene påskeaften medførte, at 'en stor mængde af børn da går ned efter den her brugelige talemåde, at se munkene', jf. KB. *Kallske samling* 377. 4°. Stephan Jørgensen beretter, hvorledes tavlens stande 'den ene, efter den anden, hver sin tid af året, fremstilles til skue for menigheden, under gudstjenesten', jf. *Jørgensen 1816*, 6. LAFyn. *Fyns Guvernment*. Indkomne sager. J.nr. 411/1846.

[195] *Schrøder 1866*, 129.

[196] *Thorlacius-Ussing 1939*, 88-9. Dette er også opfattelsen hos Tamara Thiesen, der anfører, at Bernt Notke indførte denne type Nådefader i Lübeck, jf. Tamara Thiesen, *Benedikt Dreyer: Das Werk des spätgotischen Lübecker Bildschnitzers*, Kiel 2007, 298, 388 note 872.

[197] Ulla Haastrup, »Fynske malere i Claus Bergs værksted omkring 1510-27«, *ÅrbSvendborg*, 1993, 34-51, specielt 47-48.

[198] Navnene kendes (lidt svært læst) fra signaturer på altertavlen i Vejlby Kirke (Odense Amt) fra 1511. Malernes 'hænder' optræder dels på altertavlen i Odense Skt. Knuds Kirke i Odense (*DK Odense* 532-3), dels på tavler i Sanderum, Vejlby (begge Odense Amt) og Tirstrup (Randers Amt).

[199] Der kan nævnes flere stilistiske fællestræk mellem Faaborg-tavlen og tavlen i Århus Vor Frue *(DK Århus* 1134-5 fig. 90), nemlig klæderne med de kontrastrige folder, den stenede grund under kirkefædrene og den (nu overmalede) changerende himmel. Endvidere er det på Augustin (jf. fig. 53) anvendte brokademønster identisk med mønstret på Laurentius i Århus Vor Frue, ligesom der er anvendt samme skabelon til de forgyldte rankeborter mellem registrene (jf. fig. 54), der også ses på altertavlen i Sanderum (Odense Amt), jf. Jan Friedrich Richter, *Claus Berg. Retabelproduktion des Spätmittelalters im Ostseeraum*, Berlin 2007, 185-6.

[200] Jan Friedrich Richter, *Claus Berg. Retabelproduktion des Spätmittelalters im Ostseeraum*, Berlin 2007, især 185-86 og 189 ff.

[201] Jf. Ebbe Nyborgs anmeldelse af Richters bog i *Fortid og Nutid* 2009, 62-63, og *Sehepunkte – Rezensionsjournal für Geschichtswissenschaften* – 9 (2009), nr. 2.

[202] Malerne kan af og til have været knyttet til andre værksteder end snedkerne og billedskærerne. Eksempelvis udførte billedskæreren Hans Kanklowe 1424 en altertavle i Tallinn (Estland), som fem år efter sejledes til Hamborg for at blive malet. Jan von Bonsdorff, *Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters*, Helsingfors 1993, 38.

[203] Richter 2007 (note 199) 185; Tavlens Nådefader adskiller sig ikonografisk fra tilsvarende figurgrupper tilskrevet Imperialissima-mesterens værksted: Hald (jf. Plathe & Bruun, *Altertavler* 312), Jerne, Henne, Grimstrup (*DK Ribe* 984, 1247, 1688), Tystrup (*DK Sorø*

966) og Ravsted (*DK Sjyll* 1590), derved at Kristus er vist livløs og sammensunket foran Gudfader i dennes hænder frem for stående og pegende på sin sidevunde.
[204] Om Imperialissimamesteren, se Francis Beckett, *Danmarks Kunst,* 2, Kbh. 1926, 163-67. Han anvender her navnet 'Bergenfarer-mesteren'. Jf. V. Thorlacius-Ussing i *Danmarks Billedhuggerkunst*, 1950, 108-114, og Jan von Bonsdorff, »Imperialissima-mästaren som kategoriseringsproblem«, *hikuin* 26, 1999, 45-70.
[205] Ulla Haastrup, »Brugen af forlæg i Claus Bergs værksted i Odense i 1. fjerdedel af 1500-tallet«, *Ars Suetica* 7, 1983, 113-30.
[206] Cf. Jan Friedrich Richter: »An den Passionsszenen von Fåborg lassen sich keine direkten Stichvorlagen ausmachen. Die Passionsszenen in Vejlby dagegen sind Ohne den Besitz einer Stichfolge Israhel von Meckenems undenkbar«. Richter 2007 (note 199), 186.
[207] Richter 2007 (note 199), 198-9; Paul Pieper, *Die deutschen, niederländischen und italienischen Tafelbilder bis um 1530*, Münster 1990, 236-46. Der kan desuden peges på yderligere en lighed mellem Faaborg-maleren og Liesborn-mesteren, nemlig Pilatus' tronstol (jf. fig. 52), hvis underdel er stort set identisk med en stol i Liesborn-mesterens fremstilling af Den Tolvårige Jesus i Templet på altertavlen fra Herzebrock-Clarholz, jf. Pieper 1990, 249 nederst th.
[208] Richter 2007 (note 199), 189-98.
[209] *Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin* IV, 202-4, tavler u.nr. Lighederne tavlerne imellem må langt hen ad vejen skyldes en præference for de samme grafiske forlæg. I Bønnen i Getsemane skal Jesus og Peter således føres tilbage til Martin Schongauer, se Jane C. Hutchison (red.), *The Illustrated Bartsch*, vol. 8, New York 1980, nr. 9 (124), og Tilfangetagelsen til Israhel van Meckenem, se Max Lehrs, *Geschichte und kritische Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV Jahrhundert*, vol. 9, Nendeln 1969, nr. 103.91. Ligheden i enkelte detaljer mellem tavlernes korsbæringsscener antyder et mere snævert fællesskab. Faaborgtavlens Korsbæringsscene har, som anført af Richter (note 199), forlæg i Martin Schongauer og Israhel van Meckenem, se Max Lehrs, *Kupferstichs im XV Jahrhundert*, vol. 9, Nendeln 1969, nr. 117.102.IV, og Jane C. Hutchison (red.), *The Illustrated Bartsch*, vol. 9, New York 1981, nr. 23 (211). Kombinationen og kompositionen af den køllesvingende soldat og ductor-figuren, der optræder i hvert sit tryk, er næsten identisk i Güstrow og Faaborg, hvilket peger på et fælles forlæg.
[210] Fra 1700- og 1800-tallet haves en håndfuld beskrivelser af tavlen og dens ikonografiske indhold, nemlig: en præsteindberetning til Laurids de Thurah 1755 i KB. *Kallske samling* 377. 4º, *DaAtlas* IV, 791, kunstkritikeren Karsten Friis Wiborgs beskrivelse 1837 i *Dansk Kunstblad* (*Wiborg 1837*, sp. 169-74), samt kirkeinspektionens beskrivelse 1846 med tilhørende tegning (fig. 47), udarbejdet på Fyns Guvernements forlangende i forbindelse med ikke-realiserede planer om at restaurere og overdrage tavlen til Det kgl. Museum for Nordiske Oldsager; i tillæg hertil findes en indberetning om tavlens bevaringstilstand udarbejdet af konservator

Fig. 138. Krucifiksfigur, o. 1500, fra en †altertavle (s. 699). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Crucifix figure, c. 1500, from an †altarpiece.*

ved den kgl. malerisamling, maleren Jens Peter Møller (1783-1854). LAFyn. *Guvernementsark*. Indkomne sager. J.nr. 411/1846. Også J. J. A. Worsaae beskrev tavlen i forbindelse med en besigtigelse af kirken 1853, jf. *Worsaae* III, 69. Mens ovennævnte kilder beskriver tavlen før dens reduktion 1857-58, er den efterfølgende tilstand beskrevet 1861 af sognepræst J. Chievitz i kirkens første synsprotokol, LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot. Denne ligger til grund for beskrivelsen i *Schrøder 1866*, 128-31. Tavlen blev atter beskrevet 1882 ved overdragelsen til Nationalmuseet, hvor der også findes senere rapporter og notater, jf. oversigt over arkivalier.

[211] *Wiborg 1837*, sp. 169-74.

[212] *Wiborg 1837*, sp. 172.

[213] KB. *Kallske samling* 377. 4°; *Wiborg 1837*, sp. 172; LAFyn. *Guvernementsark*. Indkomne sager. J.nr. 411/1846.

[214] Jf. Martin Wangsgaard Jürgensen, »Image, Time and Ritual: The Motif of the Last Supper in Lutheran Churches«, *Images and Objects in Ritual Practices in Medieval and Early Modern Northern and Central Europe*, Krista Kodres & Anu Mänd (red.), Newcastle 2013, 68-88.

[215] LAFyn. *Guvernementsark*. Indkomne sager. J.nr. 411/1846.

[216] *Worsaae* III, 69. Karsten Friis Wiborg mente, at også de otte (bevarede) scener fra passionscyklussen var overmalet med nyere malerier, jf. *Wiborg 1837*, sp. 172. Dette blev dog tilbagevist af sognepræst J. Chievitz, jf. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.

[217] LAFyn. *Guvernementsark*. Kort og tegninger 1815-48. Tegning af altertavlen i Faaborg kirke; LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.; *Wiborg 1837*, sp. 169-74.

[218] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.; NM. Koncept ved Christian Jürgensen Thomsen 28. okt. 1846.

[219] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. Spor efter nyere vinkelrette beslag nederst på siden af de inderste fløjes rammer kan stamme fra en samtidig fiksering af tavlen.

[220] NM. J.nr. 656/63.

[221] En dokumentation af dette arbejde savnes.

[222] Lena Liepe har i et svensk materiale identificeret ti træskulpturer med relikviegemmer, jf. Lena Liepe, »The Presence of the Sacred: Relics in Medieval Wooden Statues of Scandinavia«, *Proceedings from Painting and Polychrome Sculpture, 1100–1600*, Oslo (under forberedelse).

[223] Jf. f.eks. Plathe og Bruun, *Altertavler*, 238 (*DK Præstø* 635).

[224] *Thorlacius-Ussing 1939*, 92. Se endvidere Bonsdorff 1999 (note 204).

[225] NM. J.nr. 189/99. For restaureringen stod snedker Hans Jørgen Bendixen, Øster Hæsinge.

[226] *Thorlacius-Ussing 1939*, 91 og katalognr. III.

[227] NM. J.nr. 639/38.

[228] NM. Indb. Ved Chr. Axel Jensen 1912 samt fotos af Thorlacius-Ussing 1939 og Erling Jessen 1971.

[229] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; *Bøje* II, 149.

[230] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. Breve, brev af 9. jan. 1842; *Bøje* II, 149, nr. 4520-22.

[231] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; Sager.

[232] Achen, *Adelsvåbener* 215, 431.

[233] *Fynsk kirkesølv*, 64, 68. Sygesættet har været anvendt i Diernæs Sogn. Det må dog oprindeligt have været skænket til Faaborg kirke 1606, da Mette Emmiksen lod opsætte et epitafium over sin afdøde mand og børn (jf. †epitafium nr. 2). Det er rimeligvis identisk med det i inventarierne 1815 og 1892 nævnte sygesæt på 17¾ lod, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.

[234] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. Inventarium 1780.

[235] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. 1845; Indk. Breve. 2. febr. 1844.

[236] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. inventarium 1815.

[237] Boe Jacobsen i Faaborg og hustruen Margrethe Clausdatter omtales i Odense bys pante- og skødeprotokoller 1683-90. LAFyn. *G. L. Wads sedler*. Personregister.

[238] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. Inventarium 1749.

[239] Jf. foto i NM.

[240] Lis Jacobsen & Erik Moltke, *Danmarks Runeindskrifter*, Kbh. 1942, nr. 173.

[241] Tage E. Christiansen, »Røgelseskar fra Viborg«, *Fra Viborg Amt* 1969, 30-51; NM. Hiltrud Westermann-Angerhausen, *Fortegnelse over røgelseskar i Nationalmuseets 2. Afdeling*, 1987; Jesper Hjermind & Erik Levin Nielsen (red.), *Skatte fra Valdemar Sejrs tid fra Jylland, Fyn og Slesvig – Viborg Stiftsmuseums Udstilling i 750 året for Jydske Lov,* Viborg 1991, 53-4; Hiltrud Westermann-Angerhausen, »Mediaeval Censers in Scandinavia: Problems of Origin and Distribution«, *Hafnia* 12, 2003, 84-7; Rikke Steenholt Olesen, *Fra biarghrunar til Ave sanctissima Maria - Studier i danske runeindskrifter fra middelalderen*, Ph.d-afhandling, Københavns Universitet 2007, 46-9; Hiltrud Westermann-Angerhausen, *Die Rauchfässer des Mittelalters*, Bronzegeräte des Mittelalters 8 (under udgivelse).

Fig. 139. Spejlmonogram og daterende årstal, detalje af alterkalk, 1697 (s. 701). Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Back-to-back monogram and date, detail of chalice, 1697*

[242] Foruden et kar uden proveniens i privat eje stammer de øvrige kar fra Kullerup (Vindinge Hrd.), Svindinge, nu forsvundet (Gudme Hrd.), Ollerup og Stenstrup (Sunds Hrd.), Hundstrup (Sallinge Hrd.), Bøstrup (Langelands Nørre Hrd.) og Fraugde (Odense Amt).
[243] Thomas Bircheroed, »Dissertatio epistolaris de causis apud septentrionales, et præsertim apud Danos, Antiquitatum«, *Dänische Bibliothec* IV, Kbh. 1743, 409; LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.
[244] *Kirkeblad* 1962 nr. 2, 11.
[245] *Kirkeblad* 2004 nr. 1, 7.
[246] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. Breve. 27. april 1831.
[247] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; LAFyn. *Guvernementsark*. Sager.
[248] De andre fonte i gruppen er alle fra Svendborg amt: Vantinge (Salling Hrd.), Ellested (Vindinge Hrd.), Gislev (Gudme Hrd.), Gudbjerg (Gudme Hrd.) og Stenstrup (Sunds Hrd.).
[249] *Thorlacius-Ussing 1939*, 100-1, 120. Fonten fra Hov har inv.nr. D 1686.
[250] Englene er af samme myndige type som hos Bertel Thorvaldsen, jf. Carsten Bach-Nielsen, »Dåbens engel – en inventartype i kirkens og bevidsthedens rum«, *KirkehistSaml* 1994, 7-33.
[251] Jan Zahle har venligst bistået redaktionen med oplysninger og henvisninger til kalyxkraternes typologi.
[252] Afstøbninger i Thorvaldsens Museum (inv.nr. L 294-295) gengivet i: Torben Melander, »Snart al Jorden vil danse«, *Alt dandser, tro mit Ord!*, Gertrud Hvidberg-Hansen m.fl. (red.), Kbh. & Odense 2005, 56-57 (kat. nr. 18-19); Jørgen Birkedal Hartmann, *Antike Motive bei Thorvaldsen,* Tübingen 1979, 119 fig. 2-3.
[253] Dagmar Grassinger, *Römische Marmorkratere*, Mainz am Rhein 1991, kat.nr. 19, 26; Paolo Enrico Arias, Emilio Christiani & Emilio Gabba, *Camposanto Monumentale di Pisa: Le Antichità*, Pisa 1977, 155-6, fig. 207-11; Weilbach, *KunstLeks* 2, 360; Arkivet, Thorvaldsens Museum, brev fra H. E. Freund til Bertel Thorvaldsen dateret Firenze 6. febr. 1828 (http://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumenter/m131828,nr.18). Det nyattiske krater i Napoli anvendtes 1683-1805 som døbefont i katedralen i Gaeta, jf. Grassinger 1991, kat. nr. 19, hvilket Freund dog ikke nødvendigvis har haft kendskab til. Et lignende, dog tilsyneladende reliefløst, krater fandtes også i afstøbningssamlingen på Charlottenborg o. 1830, jf. Jan Zahle, »Antiksalen – Figursalen – Museet«, *Spejlinger i gips*, Kbh. 2004, 104 fig. 12.
[254] H. C. Jørgensen, *Agent Jørgen Ploug (…)*, Faaborg 1944, 19.
[255] KB. *Tilg. 242*. Freundske papirer.
[256] *Thorlacius-Ussing 1939*, 105-8.
[257] KB. *NKS 3341. 4°*. Breve til og fra H. W. Bissen. Brev fra J. M. Thiele til H. W. Bissen 31. jan. 1833. To gipsafstøbninger af modellen fra 1836 og 1837 findes i Ny Carlsberg Glyptotek (inv.nr. MIN 1346 og MIN 0334).
[258] KB. *Additamenta 257. 2°*. Breve til Hermann Ernst Freund fra en Række enkelte Mænd, og fra forskellige Institutioner. Brev fra Jørgen Ploug 28. juni 1833.
[259] *Dansk Kunstblad* 1, 1837, sp. 12; Arkivet, Thorvaldsens Museum, brev fra Ludvig Bødtcher til Bertel Thorvaldsen 8. april 1836 (http://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/dokumenter/m211836,nr.17); *Dansk Kunstblad* 2, sp. 63.
[260] Tove Lund Larsen, »Billedhuggeren H. E. Freunds arbejder på Fyn«, *FyMi* 1969-71, 223; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.
[261] NM. J.nr. 851/90.
[262] »Ved Siden staar den Funt, forgyldet som en Lue/ i Hjørnet smukt opbygt i Kirkens søndre Bue«. N. Jacobsen, »Mikkel Hansen Jernskjægs Beskrivelse af en Reise fra Trolholm til Faaborg i Aaret 1706«, *Samlinger til Fyens Historie og Topographie*, 8, 1881, 25.
[263] *Wiborg 1837*, sp. 174.
[264] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; *Schrøder 1866*, 127.
[265] *Thorlacius-Ussing 1939*, kat.nr. XIV.
[266] *Schrøder 1866*, 124.
[267] *Kirkeblad* 1964 nr. 3, 24.
[268] *Kirkeblad* 1998 nr. 1.
[269] *Wiborg 1837*, sp. 174-5.
[270] Figuren, der er skåret uden udhuling af torso eller indboring i hovedet, er uden sprængninger. Armene er fastgjort til ryggen ved kraftig bladning. Af de let krummede hænder mangler på højre hånd tommelfingeren samt tre ydre fingerled og på venstre hånd fire ydre led. Figuren fik ved konservering 1963-67 nyt beslag i ryggen til fæstning på korset, ligesom tornekronen blev udbedret med træmasse.
[271] Jf. Hellmuth Bethe, »Astkreuz«, *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* bd. I, Stuttgart 1937, sp. 1151-61. Lignende korstræer findes bl.a. i Skydebjerg (Odense Amt), Arninge, Askø (*DK Maribo* 323, 901) og Ribe Domkirke (*DK Ribe* 433).
[272] *Thorlacius-Ussing 1939*, 91 og katalognr. IV.
[273] De yngre farvelag anføres her begyndende med det ældste: 1) Figuren okkerfarvet med rødt lændeklæde, korstræet gyldenrødt; udført direkte på den underliggende (dvs. nuværende) staffering. 2) Egetræsådring, brun farve på grålig grund på såvel figur som korstræ, lændeklædet forgyldt. 3) Figuren næsten hvid med lyserøde blodstænk og blåt lændeklæde, på korstræet en grå farve. 4) Lys egetræsådring, brun på lys gulgrå bund, rimeligvis fra 1857-58. 5) Som nr. 4.
[274] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Sager.; NM. J.nr. 639/38, 222/63, 1001/65; 511/66.
[275] LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk. 1858, se endvidere note 166. Sammen med Christian Hansens tegning til altermaleriets indfatning fremsendte Wilhelm Marstrand 1856 også en tegning (formentlig også af Christian Hansen) til en ny prædikestol, jf. LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.

[276] NM. J.nr. 576/75. Prædikestolen blev 1975 sænket ca. 30 cm til den nuværende højde. *Fyns Tidende* 27. aug. 1975 og *Fyns Amts Avis* 28. aug. 1975.
[277] *Schrøder 1866*, 123.
[278] *Jacob Madsen* 231. Thorlacius-Ussing har foreslået, at der var tale om genanvendelse af figurer fra en †altertavle, omfattende de bevarede apostelfigurer (s. 700), jf. *Thorlacius-Ussing 1939*, 92-3. Mere rimeligt har der vel været tale om et nyere, endnu ikke stafferet arbejde. Den samme(?) prædikestol omtales 1706 af digteren Mikkel Hansen Jernskæg: »nu maa Prækestolen/ Og nyde af min Pen et Par roesværdig Ord,/ Som ud af Snedkerværk er meget artigt gjort«, jf. *Jacobsen 1881* (note 262), 24.
[279] *Schrøder 1866*, 123.
[280] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; *Schrøder 1866*, 122. *Thorlacius-Ussing 1939,* katalognr. XXVIII.
[281] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.; Elna Møller, »Om danske lektorier«, *NMArb* 1950, 129-38.
[282] *Dansk Kunstblad* 2, sp. 165.
[283] NM. J.nr. 52/13; LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.; LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.
[284] LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.; *Dansk Kunstblad* 2, sp. 165.
[285] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.
[286] *Fasmer Blomberg 1956*, II, 494. Podiet daterede sig før 1857-58, NM. Brev fra Carl August Møller til J. J. A. Worsaae 1853.
[287] LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk. Stafferingen er beskrevet af J. J. A. Worsaae 1853. NM. *Worsaae* III, 70.
[288] J. Kornerup: »Helligaandshuset i Faaborg og dets Kirke«, *KirkehistSaml* 5, 2, 217.
[289] NM. J.nr. 33/16, 323/15.
[290] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. 1821, 1825; *Schrøder 1866*, 120.
[291] 1975 blev gulvhøjden i stolene hævet, så fodskamler ikke længere var nødvendige. NM. J.nr. 935/74 og *Kirkeblad* 1992, 3, 2.
[292] NM. J.nr. 935/74.
[293] Registrene er omtalt i LAFyn. *Byfogedark*. Tingbøger 21. dec. 1681.
[294] LAFyn. *Magistratsark*. Rådstueprot. 17. juli 1652.
[295] Jf. f.eks. LAFyn. *Byfogedark*. Tingbøger 20. dec. 1665.
[296] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811.
[297] LAFyn. *Magistratsark*. Rådstueprot. 12. marts 1692.
[298] Arvebestemmelsen synes i modstrid med recessen 1643 og Danske Lov, jf. V. A. Secher (udg.), *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660*, 5, Kbh. 1903, 199, og Danske Lov 2.22.43-4. Ikke desto mindre indeholder mange skifteforretninger vurderinger af stolestader, jf. LAFyn. *Byfogedark*. Skifteprot. 1733-65.
[299] Danske Lov 2.22.43-4.
[300] LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Bilag, stolestadefortegnelse 1843.
[301] Ifølge en beretning af sadelmager (Hans Henrik?) Hansen, Faaborg, var stolene før istandsættelsen 1857-58 nummererede. Faaborg Byhistoriske Arkiv. *N. Christiansens samlinger*. Afskrift af et brev fra kæmner Juel til N. Christiansen 1927.
[302] LAFyn. *Byfogedark*. Tingbøger 21. dec. 1681; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811.
[303] *Fasmer Blomberg 1956*, I, 301.
[304] Ifølge forskellige forklaringer 1681 havde der ikke stået en adelig person over borgmester og råd i hen ved 30 eller 55 år. Det blev endvidere hævdet, at kun adelige med bopæl i byen havde haft denne fornemme plads, og at den var tilstået dem af byen. LAFyn. *Byfogedark*. Tingbøger 23. nov., 30. nov., 21. dec. 1681.
[305] Oluf Christensen fremlagde et skøde på et stolestade til Klingenberg dateret 18. juni 1673. LAFyn. *Byfogedark*. Tingbøger 23. nov., 30. nov., 21. dec. 1681.
[306] Ifølge beretning i Faaborg Byhistoriske Arkiv (jf. note 301).
[307] NM. *Worsaae* III, 72.
[308] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. Synsforretning 27. juli 1758.
[309] Christian Mølmark anførte som omstændighed ved købet, at hans familie ikke nød fri plads i kirken, hvad der ellers tilkom ham som borgmester. LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. 27. juli 1758.
[310] Andreas Petersen modsatte sig kirkeværge Hans Kasters planer om at opføre endnu en etage pulpiturstole over †pulpiturstol nr. 2. Han rettede i den forbindelse ønske om 'at rekvirenten rebslager Hans Kaster passede sin rebslagerbane og ikke beskæftigede sig med så mange unyttige ting og påbegyndte at opbygge kasteller i luften', jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1797-1876.
[311] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. 27. juli 1758.
[312] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. Stolen omtaltes senere som 'en modbydelig fejl', jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1797-1876.
[313] *Thorlacius-Ussing 1939*, 94 og katalognr. VIII. Skabet fra Nørre Broby har inv.nr. 11404.
[314] NM. *Worsaae* III, 71; NM. Brev fra sognepræst Christen Mikkelsen Hasle og kirkeværge Hans Johan Kaster 13. jan. 1855 samt koncept ved J. J. A. Worsaae 20. april 1855.
[315] NM. *Worsaae* III, 71.
[316] NM. *Worsaae* III, 70.
[317] *Fasmer Blomberg 1961* (note 4), 316.
[318] *KancBrevb* 1. febr. 1627, 8. febr. 1627, 5. maj 1630.
[319] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.
[320] *Kirkeblad* 1965 nr. 2, 15.
[321] NM. *Knud Eibys kartotekskort*; *Fyns Tidende* 27. april 1965.
[322] *Kirkeblad* 1965 nr. 2, 15; *Kirkeblad* 1965 nr. 6, 42.
[323] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1797-1876; *Schrøder 1866*, 124; foto 1939 i Faaborg Byhistoriske Arkiv.

[324] Der udførtes følgende arbejder: omintonering, montering af stemmeknapper og elektrificering af manualkoplerne, *Organist- og Kantorembederne*, 9. udg. 2005.
[325] Arbejderne 2013 omfattede tilføjelsen af Principal 16' i pedalet, reduktion af hovedværksmixturen, tilføjelse af tremulant i svelleværket og svelledøre for brystværket, etablering af elektrisk traktur, nyt spillebord med otte koblinger og setzeranlæg samt efterintonering med det hovedformål at mildne klangen.
[326] Indtil 2013: Mixtur V-VII.
[327] Svellevirkningen omfatter ikke facadestemmen Principal 4'.
[328] Orglet havde oprindelig et fuldmekanisk koblingsanlæg, men 1997 udskiftedes manualkoplerne med elektriske kopler. Siden 2013 har alle kopler været elektriske.
[329] Orglet havde oprindelig tre frikombinationer.
[330] Orglet havde oprindelig mekanisk traktur og elektrisk registratur.
[331] Franz Syberg (1904-55) var søn af malerægteparret Anna og Fritz Syberg. Fra 1932 til sin død 1955 var Franz Syberg organist ved Kerteminde Kirke og boede i barndomshjemmet Pilegården lige uden for byen.
[332] Orglet var opmagasineret i perioden 2002-2010.
[333] Af en skrivelse, dateret 17. oktober 1668, fremgår det, at kirken havde ansat Martinus From som organist, idet man agtede at opsætte et orgelværk i kirken, RA. *DaKanc.* C 10. 1660-99. Fynske og smålandske registre 212, 1668. 1670 gav Jørgen Jørgensen 12 rdl. til 'det nye orgels fortsættelse', LAFyn. *Byfogedark.* Tingbøger. I et inventarium 1861 (LAFyn, *Menighedsrådsark.* Synsprot.) oplyses det, at kirkens tidligere orgel var bygget 1692, et årstal, der også anføres hos *Schrøder 1866*, 128, men ikke kan bekræftes af samtidige kilder. 1692 anføres det, at organistens løn 'hidtil' har været lignet efter nærmere angivne retningslinjer, jf. afskrift i LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1814-1822; der *har* altså været udbetalt organistløn før 1692. Det kan vel ikke udelukkes, at man på et tidspunkt har misforstået afgørelsen vedr. udligning af organistens løn 1692 derhen at orglet anskaffedes dette år.
[334] LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. Breve. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.
[335] Selvom Mikkel Hansen Jernskæg udtrykkeligt anfører at den afbildede person er ukronet, kan det næppe udelukkes, at han har set en gengivelse af Kong David, der ofte anvendes som motiv på nordeuropæiske orgelfacader fra 1600-tallet, jf. f. eks. Assens Kirke (*DK Odense* 2545). Davids kongeværdighed symboliseres dog normalt med en større eller mindre krone; derimod ses han ofte afbildet uden harpe. Det kan med sikkerhed afvises at paven har været afbildet på orgelfacaden i Faaborg.
[336] Mikkel Hansen Jernskæg, *Reyse Beschrivelse fra Trolleholm til Faaborrig*. Her citeret efter Mogens Kabel og Helge Toldberg (udg.), *Mikkel Hansen Jernskægs Digte*, Kbh. 1937, 86.
[337] 1792 indsattes et nyt vindue i kirkens vestre gavl 'til lysning over orgelværket og i kirken', jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot. 1797-1876. Der kendes ikke oplysninger om orgelplaceringer andetsteds i kirken,
[338] Ifølge kontrakten (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. Breve.) skulle orglet stå færdigt til gudstjenesten 1. juledag 1844, men på grund af orgelbygger Demants sygdom forsinkedes leverancen, og instrumentet blev først taget i brug påskedag 1845. Arbejdet blev afsynet 23. august 1845, så antagelig har orglet ikke stået fuldt færdigt ved ibrugtagningen. (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.). I en periode anvendtes et orgelpositiv, som orgelbygger Demant stillede til rådighed (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; Bilag).
[339] Dispositionen anføres i henhold til orgelbyggerens overslag af 8. april 1843 (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. Breve.), korrigeret for de divergenser, der ifølge synsforretningen 5. sept. 1845 kunne konstateres mellem den aftalte disposition og det færdige resultat (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.).
[340] Obostemmen omdannedes 1858 'efter den nye franske konstruktion' (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Læg med dokumenter vedr. orgelarbejde 1857-58).
[341] De to manualværker var placeret på samme vindlade, bygget efter et særligt system, der var udviklet af hoforgelbygger Buchholz i Berlin og sikrede en stabil sløjfegang uanset klimatiske ændringer.
[342] Det oplyses i orgelbyggerens overslag, at bælgene skulle konstrueres uden anvendelse af læder, dvs. som kassebælge eller stempelbælge, og præstere et vindtryk på 34 grader. Orglet havde 16 registertræk; de fire overskydende træk kan eventuelt have aktiveret tre spærreventiler og et kalkantsignal.
[343] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. I en udskrift af auktionsprotokollen anføres det, at de to felter var udstyret med 120 forgyldte stjerner. Dette antal må uden tvivl være en fejl i udskriften; muligvis har der blot været tale om to stjerner, én i hvert af felterne.
[344] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Der blev ikke foretaget udvidelser ved orglet, jf. *Organist- og Kantorembederne*, 1, udg., 1906, der anfører en størrelse på 12 stemmer.
[345] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Læg med dokumenter vedr. orgelarbejde 1857-58. *Kirkeinsp.ark.* Indk. Breve.
[346] LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Læg med dokumenter vedr. orgelarbejde 1857-58.
[347] If. orgelbyggeriets leveranceprotokol, i Den Danske Orgelregistrant. Orglet har opusnummer 170 i værkfortegnelsen.
[348] *Organist- og Kantorembederne*, 2, udg., 1916. Orglet havde elektrisk luftforsyning, selvom kirken på dette tidspunkt ikke havde indlagt elektrisk lys, jf. LAFyn. *Den kgl. bygningsinspektør.* Sager vedr. kirkebyg. på Fyn o. 1915-25.
[349] Dispositionen gengives i *Organist- og Kantorembederne*, 3. udg., 1927. Vindladetypen anføres i 4. udg. 1944.
[350] *Organist- og Kantorembederne*, 5. udg., 1953. Denne

ombygning, der forandrede den klanglige opbygning i overensstemmelse med Orgelbevægelsens dogmer, blev forberedt, medens Charley Olsen (1921-2011) var organist ved kirken (1949-51). Charley Olsen beklædte senere embedet som Kirkeministeriets orgelkonsulent.

[351] 1921-22 blev der foretaget forgylderarbejde på orgelfacaden, LAFyn. *Menighedsrådsark*. Rgsk. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

[352] LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. 27. dec. 1843, 25. juni 1844; Indk. Breve. 25. juli 1844.

[353] *Kirkeblad* 1964 nr. 1, 6.

[354] NM. J.nr. 712/63; *Kirkeblad* 1964 nr. 5, 34.

[355] *Kirkeblad* 2003 nr. 1, 7.

[356] LAFyn. *Byfogedark*. Tingbøger 15. april 1640; *Thorlacius-Ussing 1939*, kat.nr. XXIX.

[357] *Thorlacius-Ussing 1939*, 101 og katalognr. XVI.

[358] Sml. *DK Frborg* 220.

[359] *Schrøder 1866*, 122.

[360] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat.

[361] NM. *V. Koch* I, 71.

[362] Henning Thaulund, *Fynske Kirkeskibe,* Svendborg 1989, 82; *Schrøder 1866*, 127; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. Ved istandsættelse 1956 fandtes flere gamle matrosdukker i skibet, jf. *Klokketaarnet* 1956, nr. 4, 8.

[363] Faaborg Byhistoriske Arkiv. *Kirkeskibet "Det Forenede Selskab" i Faaborg Kirke*. Brev fra museumsinspektør ved Handels- og Søfartsmuseet Henning Henningsen 24. febr. 1956; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.

[364] *Schrøder 1866*, 114.

[365] *Fasmer Blomberg 1956*, II, 246.

[366] *Fasmer Blomberg 1956*, II, 164.

[367] *Lindbæk & Stemann 1906*, nr. 164. Den store sum kunne tyde på, at Albrecht Engelbrechtsen Bydelsbak samtidig indstiftede en messe.

[368] *DaAtlas* VI, 704.

[369] Hans H. Fussing, »Fynske Antiquiteter 1606«, *Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter*, 5, 1933, 395.

[370] *Jacob Madsen* 29.

[371] I perioden 1691-1717, da sognepræsterne Mikkel Andersen Højelse og Jacob Lauritsen Kullerup førte kirkebogen, oplyses ikke om begravelse fandt sted i kirken eller på kirkegården. LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger.

[372] Chr. Behrend, »Optegnelser fra Faaborg i Begyndelsen af det 17de Aarh.«, *ÅrsSvendborg* 1935-36, 39.

[373] L. S. Vedel Simonsen, *Bidrag til Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse med Brudstykker af hans egenhændige Dagbøger fra 1625 til 1656*, Odense 1845, 123.

[374] LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger 8. jan. 1661.

[375] LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger; Knud Bierfreund & E. Juel Hansen, »Slægten Mølmark«, *PersHistT*, 14, 6, 27-8.

[376] LAFyn. *Byfogedark*. Tingbøger 5. febr. 1673, 26. febr. 1673, 5. marts 1673. Claus Thygesen mødte op ved tingsretten på egne og andre indstævnedes vegne og anførte, at takstforhøjelsen stred imod kongebrevet af 1539 (jf. note 41), efter hvilket kirken var byens og borgernes ejendom.

[377] LAFyn. *Stiftamtsark*. Breve fra Faaborg. Anordning på begravelsessteder i Faaborg kirke 20. nov. 1737. Omend taksterne tidligst kendes fra 1737, er der utvivlsomt tale om ældre takster, der 1737 blot har fået et appendiks, da det var nødvendigt at regulere skoleholderens offerpenge.

[378] 1826 blev der gjort en undtagelse fra forbuddet, da Barbara Kirstine Ploug f. Hempel (1742-1826) nedsattes i sin og ægtemanden agent Jørgen Plougs begravelse, LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.; *Præsteark*. Kirkebøger; RA. *DaKanc.* 1. Dept. H18-155. Brevsager 1816, nr. 780; H. C. Jørgensen, *Agent Jørgen Ploug*, Faaborg 1944, 30.

[379] LAFyn. *Byfogedark*. Auktionsprot. rummer tilsyneladende ingen oplysninger om de fra kirken bortsolgte effekter.

[380] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot. Afskrifterne, der som beskrivelserne er foretaget af sognepræst J. Chievitz, er trykt i Schrøder 1866, hvor enkelte er suppleret og korrigeret.

[381] Et epitafium over borgmester Jacob Jørgensen (1646-1713), der kun nævnes hos Jacob Bircherod kan være identisk med Jørgen Pedersens (†)epitafium (nr. 1), jf. KB. *GKS 2349. 4°*. Jacob Bircherod jun.: Collectanea Fionensia.

[382] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot. Beskrivelse 1861; *Johansen 1881* (note 262), 25; *DaAtlas* VI, 791

[383] *Thorlacius-Ussing 1939*, 97-8.

[384] *Weilbach KunstLeks* 7, 374.; Sven Arnvig, »Maleren Hans Schütte fra Odense«, *FyÅrb* 1942-46, 214-22.

[385] Ifølge optegnelser af lokalhistorikeren N. Christiansen skulle der være tale om fem børn samt fostersønnen Jørgen Thomsen, jf. Faaborg Byhistoriske Arkiv. *N. Christiansens Samlinger,* 1. Kirke og kloster. Thorlacius-Ussing anførte, at maleriet viste Jørgen Pedersen med hustruen Karen Jørgensdatter, deres tre sønner (forrest), foruden en datter og søn af Jørgen Pedersens første ægteskab samt deres ægtefæller (bagest, omkring det centrale ægtepar). Thorlacius-Ussings kendskab til personalhistorien omkring borgmesteren har dog været begrænset, idet han fejlagtigt identificerer Karen Jørgensdatter og Karen Henningsdatter Achtonia som en og samme person, jf. *Thorlacius-Ussing 1939*, 96-100.

[386] F. E. Hundrup*, Oluf Bangs Efterkommere paa Sværdsiden*, Kbh. 1875, 86, hvor hun dog fejlagtigt omtales som datter af Karen Jørgensdatter.

[387] F. W. Hollstein, *Dutch and Flemish Engravings, Etchings and Woodcuts ca. 1450-1700*, Vol. III. Amsterdam 1951, nr. 28

[388] NM. *Worsaae* III, 71; LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; se i øvrigt *Schrøder 1866*, 133-4.
[389] Ifølge Birgitta Canuta Petersens forklaring 10. febr. 1808, LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Sager.
[390] Simon Hempel og Magdalena Pilegaard begravedes i 'den lille karlegang'. LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger.
[391] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; Faaborg Byhistoriske Arkiv. *Faaborg Kirkes Ligsten*. Brev fra hærarkivar E. Cordil 5. maj 1981.
[392] Chr. R. Rasmussen, »Faaborg Latinskole«, *Års-Svendborg* 1920, 121.
[393] Mette Emmiksen var datter af Anders Emmiksen, der administrerede Helligåndsklostret ved dets verdsliggørelse (jf. s. 614).
[394] KB. *Kallske samling* 377. 4°; NM. *Worsaae* III, 71; LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; se i øvrigt *Schrøder 1866*, 133.
[395] Afskriften af epitafiets indskrift angiver fejlagtigt 1667 som Karen Andersdatter Hammers dødsår. Hun begravedes 13. febr. 1661, jf. LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger.
[396] Faaborg Byhistoriske Arkiv. *Billeder. Topografi*. Kirken. Foto o. 1900; *N. Christiansens Samlinger*, 1. Kirke og kloster. *Thorlacius-Ussing 1939* omtaler ikke maleriet.
[397] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; se i øvrigt *Schrøder 1866*, 134-5; LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk. 1858. På foranledning af Thorlacius-Ussing, der fandt bevaringstilstanden kritisk, bragtes malerierne fra †epitafierne nr. 3 og 6 til NM, hvor konservator N. J. Termansen gav et overslag på konservering. Pga. manglende midler i provstiet blev malerierne leveret tilbage i samme tilstand. Deres skæbne herefter er uvis. NM. J.nr. 276/19, 639/38, 237/39.
[398] Ved afrensning af epitafiet 1882 fremkom et årstal læst som '1252 eller 1352', uden tvivl en fejllæsning, jf. NM. Brev fra H. Drejer til J. J. A. Worsaae 27. febr. 1882.
[399] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; *Schrøder 1866*, 132. M. Mackeprang mente, at maleriet fra †epitafium nr. 6 (fig. 108) stammede fra Tyge Olsens epitafium, NM. J.nr. 276/19. Dette stemmer dog ikke overens med beskrivelsen 1861 af kirkens 1857-58 nedtagne epitafier. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.
[400] Faaborg Byhistoriske Arkiv. *Billeder. Topografi*. Kirken. Foto o. 1900; *N. Christiansens Samlinger*. 1. Kirke og kloster; *Weilbach Kunstleks* 7, 374. Maleriet stammede ifølge sognepræst J. Chievitz og August Schrøder fra Henrik Mortensen Griffs epitafium, jf. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot. og *Schrøder 1866*, 135. Thorlacius-Ussing anførte, at 'børnenes antal og alder forliges ikke godt med indskrifternes oplysninger', jf. *Thorlacius-Ussing 1939*, 99, mens M. Mackeprang mente, der var tale om Tyge Olsens familie (†epitafium nr. 5), jf. NM. J.nr. 276/19. Mackeprangs antagelse korresponderer dog ikke med Schrøders beskrivelse af Tyge Olsens epitafium (jf. note 399).
[401] Gengivet efter afskriften hos *Schrøder 1866*, 135-6, dog med rettelser af de mest indlysende fejllæsninger: »Ecclesiasticis« læses i stedet for »Ecelesiasticis«, »reposita« for »seposita«, »pietate« for »pietale«, »conjugali« for »conjugati«, »D(omi)no« for »Duo« og »obdormivit« for »abdormivit«.
[402] KB. *Kallske samling* 377. 4°; *Schrøder 1866*, 135; LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.
[403] Indskriften gengivet efter afskrift 1814 i F. Jacobsen, »Dansk Kjøbstedsliv i forrige Aarhundrede«, *PersHistT*, 1, 3, 1882, 167.
[404] LAFyn. *Menighedsrådsark*. Synsprot.; *Schrøder 1866*, 131-2.
[405] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Sager. Alexander Brandt begravedes på Gammel Assistens Kirkegård, jf. LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger.
[406] *Fasmer Blomberg 1956*, I, 73, 152.
[407] LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger.
[408] *Fyns Tidende* 2. juli 1950.
[409] Det er uvist, hvad det sidste initial »B« står for.
[410] Ifølge hærarkivar E. Cordil, Rigsarkivet, var Conrad Friedrich von Müllers højeste militære udnævnelse sekondløjtnant, jf. Faaborg Byhistoriske Arkiv. *Topografi: Offentlige bygninger*. Kirken. Brev af 5. maj 1981.
[411] Efter salmedigteren Hans Christensen Sthen (1544-1610), Jens Lyster (udg.), *En liden Vandrebog*, Hans Christensen Sthens Skrifter I, Kbh. 1994, 129.
[412] Gravsten over ridefoged Jens Lassen †1638 og forpagter Mads Hviid †1712.
[413] G.m. Peder Erreboe, jf. LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger 1690-1726.
[414] Stenen omtaler Laurits Pedersen Næraae som sognepræst i Svendborg, hvilket han først blev 1762, jf. Wiberg, *Præstehist* I, 333.
[415] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot.; *Præsteark*. Kirkebøger.
[416] Faaborg Byhistoriske Arkiv. *Topografi: offentlige bygninger*. Kirken. Avisartikel 1935; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot.
[417] LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger 21. nov. 1675; *Fasmer Blomberg 1956*, I, 120 note 48.
[418] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Præsteark*. Kirkebøger 8. febr. 1793.
[419] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Præsteark*. Kirkebøger 30. juli 1747, 6. okt. 1781.
[420] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Præsteark*. Kirkebøger 25. okt. 1784.
[421] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Præsteark*. Kirkebøger 31. aug. 1787.
[422] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Præsteark*. Kirkebøger 25. febr. 1784, 4. juni 1788, 6. april 1789.
[423] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Præsteark*. Kirkebøger.
[424] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1797-1876; *Præsteark*. Kirkebøger 28. dec. 1794.

[425] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Præsteark*. Kirkebøger 15. dec. 1791, 7. juli 1795; LAFyn. *Brylle Præstearkiv*. Ministerialbøger 19. juni 1761.
[426] Der er tale om en datter af byskriver Mikkel Lauritzen. LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger.
[427] En søn af Hans Rasmussen Kyrial og Anna Cathrina Jørgensdatter, jf. LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger.
[428] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1797-1876; *Præsteark*. Kirkebøger 22. juni 1738, 4. marts 1785, 27. jan. 1787.
[429] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Præsteark*. Kirkebøger 13. jan. 1802.
[430] LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger; Mette Marie Hansdatter Storm begravedes i kirken, jf. Palle Gravesen, »Slægten Storm fra Håstrup«, *PersHistT*, 15, 1 (1966), 92.
[431] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; Sager.
[432] Ifølge beretning i Faaborg Byhistoriske Arkiv (jf. note 221). Sognepræsten J. Chievitz omtaler 1861 familien Ørns 'begravelseskapel', jf. LAFyn. *Menighedsråds.ark*. Synsprot.
[433] Begravelsen må være identisk med borgmester Jørgen Pedersens begravelse 'i kirken'. Antageligt var også de følgende personer stedt til hvile her: Peder Andersen Borre 1673; borgmester Jørgen Pedersen 1675; Karen Jørgensdatter 1678; Henrich Jørgensens søn Jørgen 1684; borgmester Jacob Jørgensen 1713; barnet Jacob Jørgensen 1731 (borgmester Jacob Jørgensens barnebarn); Karen Henningsdatter Achtonia 1746. LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger.
[434] Efter forbuddet mod begravelse i kirken 1805 afstod Poul Jacobsen sin andel i begravelserne i søndre sideskib og i koret til gengæld for fire frie begravelsespladser på Gammel Assistens Kirkegård. Sønnen J. J. Jacobsen indvilgede 1853 i anvendelsen af begravelsen i søndre sideskib som kalkkule. LAFyn. *Præsteark*. Liber Dat. 15. juli 1853.
[435] Knud Sørensen Ballov var Jens Erreboe Buschs onkel og forgænger i byskriverembedet.
[436] Niels Jensen Frausing, ridefoged på Finstrup, klagede 1718 til stiftamtmanden over, at Elisabeth Absalonsdatter Koefoed i modstrid med begravelsesforordningen 1682 (§4) var begravet i en kiste med fortinnede blikbeslag. Hendes svigersøn Jens Lauridsen Erreboe idømtes derfor en mulkt på 4 rigsdaler, G. Wad, »Begravelser«, *Fra Fyns Fortid*, 4, 226-33.
[437] Henrik Mortensen Griffs efterfølger som sognepræst, Just Michael Ludvigsen († 1690), hvem Anna Mortensdatters ægtede, begravedes i 'egen begravelse', jf. LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger 1658-91.
[438] Byfoged Christian Ibsen Mølmark (1623-90) var g.m. Else Henriksdatter Griff (1644-91), datter af Henrik Mortensen Griff og Anna Mortensdatter. Jacob Lauritsen Kullerup († 1717) var g.m. Christian Ibsen Mølmarks og Else Henriksen Griffs datter Mette

Fig. 140. Kirkegårdsmonument nr. 3, 1809, over Christian Hempel (1738-1809) (s. 748). – Foto 1930 i Faaborg Byhistoriske Arkiv. – *Churchyard monument no. 3, 1809, to Christian Hempel (1738-1809).*

(1668-1710). Christian Ibsen Mølmark og Else Henriksdatter Griff begravedes muligvis også i denne begravelse.

[439] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Præsteark*. Kirkebøger 18. april 1796; *Menighedsrådsark*. Rgsk.

[440] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811; *Præsteark*. Kirkebøger 2. jan. 1802; *Menighedsrådsark*. Rgsk.

[441] Tegningen til monumentet blev fremsendt til kirkeværgen marts 1805, jf. *Thorlacius-Ussing 1939*, 115-6.

[442] Jf. foto 1939 i Faaborg Byhistorisk arkiv. Neg.nr. 1734.

[443] *Kirkebladet* 1971, 8, 3; Edvard Andersen, *Billedhuggerkunsten i Faaborg Kommune*, Faaborg 1979, 43.

[444] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Stolestadeprot. 1689-1811. Margretha Pedersdatter Braad var datter af skipper Peder Erichsen (jf. †kirkegårdsmonument nr. 2), jf. LAFyn. *Præsteark*. Kirkebøger og *Byfogedark*. Skifteprotokol 1733-65.

[445] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Sager.; *Præsteark*. Kirkebøger.

[446] LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. 1835; *Præsteark*. Kirkebøger 1833-45; Wiberg, *Præstehist* I, 332.

[447] Faaborg Byhistoriske Arkiv. *N. Christiansens samlinger*. Pk. 1 Kirke og kloster; *Topografi. Offentlige Bygninger*. Faaborg Kirke. Foto 1950.

THE CHURCH OF THE HOLY GHOST

ENGLISH SUMMARY

HISTORY. A †*House of the Holy Ghost* or *hospital* in Faaborg is mentioned for the first time in 1396. Like other such houses of the Holy Ghost in the boroughs of the country, this was a charitable foundation without any connection with the Order of the Holy Ghost founded by Guy de Montpellier in the south of France at the end of the twelfth century. In the fifteenth century a total of six Danish Holy Ghost monasteries were founded on the basis of existing houses of the Holy Ghost; for example in Faaborg, where the Funen nobleman Frederik Barsebæk and his wife Beke Krummedige, with Claus Krumstrup and Anders Jepsen Grubendal. founded the town's monastery of the Holy Ghost in 1477. The town granted the monastery exemption from taxes for its estate and in 1479 donated a site. The lay preacher Hans Olsen became Prior of the new monastery, which was also granted the Monastery of the Holy Ghost in Nakskov and the House of the Holy Ghost in Odense. The monastery enjoyed the patronage of both the Funen nobility and the monarchy and accumulated land and properties as payment for masses for the dead and admission to the monastery.

Altar endowments. We have detailed information about one side altar in the monastery church: 'Sture's vicaria', founded in 1487 by Peder Sture, priest at Lysabild on Als. At the altar daily masses were said: on Sundays celebrating the Holy Trinity, on Mondays for the dead, on Tuesdays St. Anne, Wednesdays All Saints, Thursdays Corpus Christi, Fridays alternately the Five Wounds and the Holy Cross, and on Saturdays the Blessed Virgin. Finally, funerals and masses for the dead were held for Peder Sture and his ancestors, with the participation of all the priests.

At the request of the town, Frederik I resolved in 1530 to convert the monastery into a secular foundation. However, this does not seem to have been implemented until 1533, when Anders Emmiksen received a deed to the monastery and the last prior Niels Boesen acceded to the Reformation. In 1539 the town was given the monastery church as a new parish church against the ceding of (†)St. Nicholas to the Crown. In 1540 the Greyfriars Hospital in Odense took over the other buildings of the monastery as well as its estate. The monastery wings were probably demolished around 1600.

THE SURROUNDINGS OF THE CHURCH

The church lies on the northeastern outskirts of the old town centre. Opposite the main entrance at the western end of the church lies a small market square where the streets Hospitalsstræde, Kirkestræde and Klerkegade converge. Towards the north the area of the church is bounded by low marshy terrain, towards the other sides by a built-up area.

The churchyard, which is mentioned earliest in 1506, originally only comprised the area south of the church. In 1857-58 the churchyard was reduced in the west by the northern extension of Kirkestræde, and was then expanded towards the south east in 1942. The area on the north side of the church was purchased and laid out as a park in the first half of the twentieth century. It has never been used fir burials. The churchyard is en-

closed to the south and west by a brick wall from the 1920s, to the north and east by a quickset hedge and a wire fence. In 1672 the churchyard was surrounded by a tiled wall.

Buildings in the churchyard. In 1672 the town's †grammar school was in the southwestern corner of the churchyard. From 1696 on a †hospital lay at the southwestern corner of the church in a half-timbered house built together with the churchyard wall. This was demolished in 1836 and the hospital was moved to a new brick-built house west of the churchyard, which now houses the church offices.

There has been a mortuary chapel in the churchyard since 1896.

†*The monastery buildings*. The church once formed the south wing of a multi-winged complex that was torn down around 1600. Only parts of a south gable of the †east wing and a †cloister, which at the time of the erection of the nave around 1505-15 was planned to run along its north side, but which was converted into a side aisle during the building process, are still roofed.

The number and extent of the monastery wings are only vaguely known, but traces on the north facade of the chancel indicate the placing of an †*east wing* with a short †*connecting wing* to the planned †*cloister*. The existence of a †*west wing* is further suggested on the north facade and west gable of the nave (figs. 7, 8c). Areas of the west wing and the connecting passage have also been demonstrated archaeologically.

The †*east wing* was once in two floors and was planned during the construction of the chancel around 1490; this is evident from toothing in the north side of the chancel (figs. 11-12). Originally it was probably the intention that the wing would extend from the westernmost part of the chancel, opposite which the chancel has a number of doors, but instead it was built towards the easternmost part of the chancel, such that a part of the chancel polygon was destroyed. The south gable of the wing is still partly preserved. This planned layout indicates that the chancel, at the time when the wing was built, was to be extended towards the east.

From both floors in the east wing there would have been access to the chancel through a total of four doors in the north wall of the chancel (fig. 11). The two westernmost doors may have led to a cloister in the wing whose existence is suggested by foundations that were excavated in 1966.

The †*connecting wing*. Between the east wing and the northern side aisle of the nave, there was once a short connecting wing, a long section of whose east-west-going outer wall was exposed in 1966 (fig. 35). Judging from the demonstrated outer wall the wing was about 5.7 m wide and was presumably built in two floors, so that access to three high-lying doors in the chancel wall was ensured (fig. 20).

The wing must be viewed as a connecting passage between the east wing and the northern side aisle of the church; it may have been built while the side aisle was still planned as a cloister, which in the east gable was given access to an upper and lower floor. At the time when the nave was built, c. 1505-15, a stairwell which only gives access to the church loft was built in the southwestern corner of the wing.

The †*west wing*. In 1966 a west wing was searched for in vain opposite the westernmost bay of the nave; but that there was a wing here is suggested by the northern side aisle's two westernmost buttresses, which clearly have a profiled front and thus must be remains of longer, north-going wall sections (fig. 36). At the bottom of the west gable of the nave, as an extension of the outer wall of the northern side aisle, one further sees a c. 1 m wide area of toothing which suggests that the south gable of the wing extended beyond the gable of the nave (fig. 22). This planned layout can be found in several Danish town monasteries, for example the Monastery of the Holy Ghost in Copenhagen (*DK Copenhagen* 642ff) as well as the Helsingør Carmelite Monastery (*DK Frederiksborg* 301ff). A pointed-arched facade recess to the north, westernmost in the western bay of the side aisle, must in this light have been intended for a function on the inside of the south gable of the wing. A †cloister may have extended along the east side of the wing and provided access to the side aisle.

BUILDING

The church was begun shortly after the foundation of the monastery in 1477 with the erection of a *chancel* with a three-sided east gable. According to dendrochronological analyses it was roofed around 1490 (fig. 8a). The plan extended over two almost quadratic bays and had a three-sided east gable: the northern side of the polygon was partly destroyed by the building of the †east wing of the monastery.

The circumstances of the construction suggest that the chancel section was shortened a little towards the west with the erection of the nave around 1505-15. A high-lying bricked-off door in the north wall of the chancel, which can be seen from the stairwell (fig. 130), is for example positioned partly opposite the younger chancel wall, and is thus incompatible with the present situation of the chancel. In addition there is preliminary vaulting on the north facade of the chancel that seems to have been more appropriate to a longer stretch of wall.

The walls, which are covered inside and outside by thick layers of limewash, once stood as blank walls of red and sporadically dark large medieval brick in monk-bonding (fig. 27). The facades originally stood with open scaffolding holes, which still existed in 1902 towards the east and north (fig. 17b, 17d).

To the east the pitched roof of the chancel ended in an originally three-sided hip. Beneath the more recent chamfered cornice the south facade has four small diagonal pointed recesses, two in each bay, while the east and south facades of the polygon have one each. The recesses may very well have been painted with coats of arms for the owner of the monastery and donors.

Distributed one above the other in two rows the north wall of the chancel has five *doors* which once led to the †east wing of the monastery and to the adjacent short †connecting wing (p. 772). All have been bricked up, and their function can only be partly determined. However, the circumstances indicate that the two easternmost are contemporary with the more recent monastery wing, while the others are original.

An original door westernmost in the western chancel bay may have been intended for a †*lectorium*, but this plan must already have been abandoned during the building of the basilical nave contemporary with the stairwell around 1505-15, when the door was partly covered by the newly built chancel wall (fig. 7). A narrow door in the easternmost bay of the south wall is assumed to be secondary.

The chancel is lit by five *windows*; three in the chancel polygon and two in the south wall. All are edged with bevelled and rounded chamfering, but only towards the south are the windows still open (fig. 1).

The two bays of the chancel are each covered by a *vault* with four ribs, while the polygon has a triple vault. As with the placing of the westernmost door of the north wall, whose position is incompatible with the wall rib of thee westernmost vault, the vaults can at the earliest have been installed with the erection of the basilical nave around 1505-15. A hole westernmost in the west severy of the western vault may be a *bell-rope hole* related to the ridge turret of the nave, which presumably contains parts from a medieval †mass-bell spire.

In the walls of the chancel there are a number of *niches* (fig. 132). In the polygon three niches are still open, while the others are bricked up.

According to dendrochronological analyses the chancel was attached around 1505-15 to a large basilical *nave*, which was planned with only one side aisle to the south (fig. 8b). Early in the construction, however, this plan was abandoned in favour of a triple nave, when a †cloister begun along the north side was integrated as a northern side aisle (fig. 8c).

The nave is laid out as a four-bay-long basilical nave. On the outside the individual bays are marked by buttresses whose regularity is only broken to the north, where the fourth pillar from the east is displaced about two metres to the west in relation to the division of the vaults (fig. 7); this must be due to the addition of a †west wing (fig. 8c, p. 772).

Since the architecture and masonry of the nave give it the appearance of an integrated construc-

tion without visible traces of long-lasting separate building phases, we must assume that it was built in one process. However, several factors indicate that the northern side aisle was not originally planned as part of the nave. This planned layout, where the side aisle was left out towards the cloister garth, is known from several Danish abbey churches of the mendicant orders, for example the Church of Our Lady in Aarhus (*DK* Århus 1060ff) and the Svendborg Franciscan Monastery (*DK Svendborg* 543ff). Judging from the masonry traces the northern side aisle was begun as a †cloister in two floors that was to extend along the north side of the nave. The plan, which is incompatible with the northern nave wall, must however have been abandoned during construction in favour of a regular side aisle.

It is similarly conceivable that the large nave should be viewed as the first stage of a more extensive but abandoned rebuilding of the church. For example the chancel arch exceeds the lower chancel in height, which consequently had to be rebuilt or replaced. This planned change in the chancel is also evident from the preserved south gable of the †east wing, which has partly destroyed the chancel polygon (figs. 7, 12).

The whole nave stood originally with blank facades, executed in red brick and sporadic dark-fired large medieval bricks laid in monk-bonding. Originally they had open *scaffolding holes* (fig. 38).

†*Beginning of a cloister*. Several factors in the northern side aisle indicate that it was planned as a cloister in two floors. Both floors in the cloister would have had access from the east, in the east gable of the later side aisle; at the bottom by a *door*, at the top through an arcade (fig. 20). Towards the north, in the third bay from the east of the side aisle, two similar doors can be seen (fig. 21).

Windows. The lower cloister was to be lit by circular windows, four of which are preserved in the two eastern bays of the wall. A fifth window in the third bay from the east of the side-aisle wall was probably eliminated in the restoration of 1857-58, but is reproduced by I. Zeuthen in 1859 (figs. 16e, 18). The lights are bricked up with large medieval bricks, but can be seen on the inside and outside as niches. Circular windows are the absolute exception in Danish Gothic with only a few parallels in churches, for example the Trinity Chapel of St. Olave in Helsingør from c. 1470 (*DK Frederiksborg* 31ff).

Vaults. Inside the north wall, opposite the two easternmost bays of the side aisle, one can see clear contours of four hewn-away vault preliminaries, each of which frames a circular window (fig. 18). The unrealized vaults, which may have been wholly eliminated on the westernmost part of the wall, indicate that the lower floor of the cloister was to be vaulted.

Towards the east and west the *side aisles* have gable triangles, which were heightened with the rebuilding of the nave into a pseudobasilica in 1681 (figs. 5, 8d, 15). Originally they had battlements and, with the exception of the northeastern one, which must have been partly hidden behind the †connecting wing along the chancel, segmentally arched high recesses whose arches had a slightly projecting brow (fig. 20). This striking detail, which also runs along the gables of the nave, can be found in other Late Medieval gable and facade decorations in western Funen, for example the towers in Brenderup (Vends District), Hårby and Kærum (Båg District) and on the porch in the Assens Church of Our Lady, suggesting that the decorations should be attributed to the same master-builder who may be designated after the most comprehensive decoration as the Faaborg master.

In Faaborg the individual crests of the side aisles may originally have had small, diagonally placed pinnacles, like those of the nave (fig. 5), a feature that is also characteristic of this master's other works. When the gables were heightened the pinnacle motif was repeated on the new crests.

The long wall of the southern side aisle at least had one large window corresponding to that of the chancel (fig. 1). Towards the west each side aisle also had a window. The northern side aisle was probably without a window in the long wall.

The *nave* has gable triangles which match those of the side aisles in composition. A *door* in the west

gable is in its present form from 1857-58, while a pointed arch above the inside of the entrance may belong to an original west gate. Above the door the west gable has a high *window*, while the nave walls in each bay have one window which was bricked up in 1681 and hidden beneath the side-aisle roofs (figs. 8d, 27). In the facade the lowest courses of the windows were originally covered by the side-aisle roofs, which were thus directly adjacent to the openings. The proximity is marked in several places by a horizontal trace of mortar which constitutes the remains of the proofing of the roof against the wall. Because of the low nave windows the nave is associated with a group of large Danish churches whose nave windows were designed towards the end of the Middle Ages on the same principle, for example St. Olave in Helsingør (*DK Frederiksborg* 68ff), St. Nicholas in Middelfart on Funen, and Our Lady in Assens (*DK Odense* 2269, 2463ff).

The nave windows are flanked by segmentally arched undressed recesses whose dimensions and technique correspond to those of the windows (fig. 27). This detail too has close parallels in Middelfart and Assens and contributes to the association of these three churches in the same architectural 'family'.

Interior. The nave and side-aisle bays are connected by pointed-arch arcades which rest on octagonal pillars (fig. 29-30). Each arcade is crowned by four 'triforium openings', which form a gallery beneath the nave windows.

Preliminaries in the walls indicate that the nave was to have *vaults*, but the vaulting was not implemented until 1681. In the side aisles the cross-vaulting is furnished in places with secondary ribs.

Stairwell. During the construction of the nave a stairwell was erected opposite the east gable of the northern side aisle (fig. 11). This tall section of the building was erected in the short †connecting wing along the chancel, and was clearly laid out so that the lower door in the side-aisle gable, which was established while the side aisle was still being built as a †cloister, could be kept. Up until the restoration of 1857-58 the nave still had a †*stairwell* at the southern part of the west gable (fig. 7b).

According to a wall-painted inscription the nave was only finally vaulted over in 1681. As the low roof pitch of the side aisles left no room for the vaults, the roof pitch above had to be increased, which meant that the nave windows had to be dropped. With this the nave was transformed into a pseudobasilica (fig. 8d). After this the nave must have been very dark and the northern side aisle was probably furnished with windows.

A †*storehouse,* probably from the nineteenth century, was until 1902 adjacent to the north side of the chancel, while a †*furnace house* was built in 1882 against the long wall of the northern side aisle. This was torn down in 1936 (fig. 38).

According to the church accounts the church has undergone many major and minor *repairs* as well as one major *restoration* in 1857-58. This included the furnishing of an antechamber in the westernmost bay of the nave as well as the installation of neo-Gothic windows in the northern side aisle. In 1902 the architect N.P. Jensen proposed to recreate the original pitch of the side-aisle roofs and to expose the nave windows. This plan was rejected.

FURNISHINGS

The church furnishings include items that are older than the church, and which must have been transferred to it. These are a Romanesque font of granite and a ⋆*thurible* from 1200-50, now in the National Museum. From the church of the Monastery of the Holy Ghost another important item has been preserved, a magnificent five-panelled ⋆*high altarpiece* from 1511 (now in the National Museum). From the time of the monastery too come two rows of Late Gothic choir stalls and several figures from Late Gothic †*side altarpieces* which however, like a Late Gothic tabernacle, may have been transferred from the town's old parish church †St. Nicholas in 1539, when the monastery church became the new parish church. A chancel arch crucifix is probably from c. 1550.

While nothing is preserved from the later 1500s, the 1600s are amply represented. For ex-

ample, the most important items of altar plate are from the 1600s, as are the altar candlesticks and the two oldest chandeliers, one of which was donated by Mayor Jacob Jørgensen and Karen Henningsdatter Achtonia, who donated a †font of wood in 1687, and in 1690 added a baptismal dish of pewter. From the 1700s come a further three chandeliers, a rare wine flask of pewter, a chalice and paten for the sick of pewter, and a silver crucifix which was donated in 1758 for a †*chasuble*. The church ship, called *Det Forenede Selskab* (The United Company) was hung up in 1776 and is one of the oldest on Funen. In the eighteenth century the church interior was typified by †*gallery pews* built in the nave. In 1776-77 the chancel was refurnished, and was given a chancel rail with carved angels. At the same time a medieval †lectorium across the chancel arch was removed.

In 1837 a new font in marble was acquired, made by Hermann Ernst Freund and donated by Simon Hempel Ploug.

The main refurbishing in 1857-58 led to a comprehensive transformation of the church interior. The medieval communion table was demolished and at the same time the ⋆*high altarpiece* was taken down and placed in a reduced form at the western end of the church. †*Chancel rail*, †*pulpit*, †*pews* and †*gallery pews* were removed. Figures and materials from these were probably, like the sepulchral tablets, sold off at auction. As a new altarpiece a painting by Wilhelm Marstrand was set up in a frame designed by Christian Hansen. Otherwise the new furnishings from the refurbishment are mainly the work of the architect Carl August Møller, who designed pews, pulpit, loft and a †*casing* for the new †organ. Later his work was primarily conservational in character.

The present organ was built in 1979 by Frederiksborg Orgelbyggeri; the casing was designed by the architects Rolf Graae and Erling Jessen.

The present colour scheme in olive green, grey and blue-grey is from 1975 and is the work of Ernst Trier. The former colour scheme was painted in imitation oak with gilded mouldings and details.

DESCRIPTION. The most important items of furnishing are listed below in the same order as in the Danish text, and with relevant figure references and page number in brackets.

Communion table (fig. 14, p. 682) of oak, from 1858.

Altar decoration (fig. 48, p. 682), 1858, a large painting, *Christ and the Disciples at Emmaus,* by Wilhelm Marstrand. Donated by Lauritz Peter Voigt and his wife Anna Christine Voigt, *née* Brandt.

⋆*High altarpiece* (figs. 49-56, p. 684), 1511. The magnificent five-panelled altarpiece, which has been in the National Museum since 1882 (inv. no. D 1734), was donated by Jens Andersen Beldenak, Bishop of Odense, and the Prior of the Monastery of the Holy Ghost, Peder Nielsen, as well as two unknown donors. The work must be attributed to an artistic milieu on Funen under strong northern German influence.

In the first position we see the following figures: in the central cabinet a Father of Mercy flanked by St. Augustine and his mother St. Monica; in the cabinets of the side panels fourteen Auxiliary Saints and two Apostles. In the second position we see eight well preserved paintings of scenes from the Passion of Christ. In the third position (with two fixed panels) we see paintings of the four Church Fathers with coats of arms and trademarks of the donors of the altarpiece. The altarpiece was originally much bigger, with a †canopy and †predella.

Altarpiece figures (figs. 57-63, p. 698), c. 1500. from several †side altarpieces comprise a Father of Mercy, a crucifix figure and five apostle figures as well as a bishop-saint.

Altar plate (figs. 64-65, p. 701), 1697, made by Jesper Hansen Rust, Odense. The chalice has a hexagonal base, a Gothicizing knob and cup from 1843. On the base it has an unidentified back-to-back monogram. The paten has a circular cross and a Jesus monogram.

Wafer box (fig. 65, p. 701), 1649, donated by Karen Andersdatter Hammer in memory of her late husband Peder Hansen Møller.

Chalice and paten for the sick no. 1 (fig. 66, p. 702), 1606, donated by Mette Emmiksen and bearing the arms and initials of herself and her

husband Jørgen Tidemand. A similar *wafer box* was donated in 1609.

Chalice and paten for the sick no. 2 (fig. 67, p. 702), 1780, of pewter.

Pewter flask (fig. 68, p. 703), 1731, for the altar wine.

Altar candlesticks (fig. 70, p. 703), donated in 1685 by Margrethe Clausdatter, widow of Bo Jacobsen.

Altar crucifix (fig. 72, p. 704), 1758, of silver, originally on a †chasuble, donated by Lars Lindegaard and Anna Maria Jørgensdatter Mahl. It is of the Late Gothic type.

⋆*Thurible* (fig. 74, p. 705), 1200-50, of bronze, one of twelve known works by Jakob Rød in Svendborg. The spherical censer has smoke holes in floral patterns and bears a runic inscription. In the National Museum (inv. no. 702).

Font no. 1 (fig. 75, p. 707), Romanesque, of granite, with a recent base. The font, probably transferred during the Reformation from the (†) St. Nicholas Church, stood until 1917 as a water trough on a farm. In the chancel since 1996.

Font no. 2 (fig. 76-78, p. 707), 1837, of marble, made by Hermann Ernst Freund. With an encircling relief showing the Baptism of Christ. Donated by Simon Hempel Ploug. Moved to the western end of the church in 1996.

Baptismal dish no. 1 (fig. 79, p. 709), 1690, of pewter, donated by Mayor Jacob Jørgensen and Karen Henningsdatter Achtonia as an accessory to a †font of wood donated by the couple in 1687.

Chancel arch crucifix (fig. 81, p. 711), c. 1550. The cross itself is a variant of the Late Gothic Latin branching cross, referring to the Tree of Life. The present ornamentation, brought out by conservation, is presumably from the seventeenth century.

Pulpit (fig. 82, p. 711), 1858, after a drawing by the Royal Surveyor of Buildings Carl August Møller.

Choir stalls (figs. 83-88, p. 712), c. 1500. Two rows of 13 and 12 stalls with canopy and recent backing. The eastern ends are decorated with reliefs showing John the Baptist (north) and St. George and the Dragon (south). The handrails of the stalls are formed with heads of men and animals.

Pews (fig. 89, p. 715), 1858, designed by the Royal Surveyor of Buildings Carl August Møller.

Tabernacle (fig. 90, p. 719), c. 1500, with openwork woodcarving in a flamboyant style, partly renewed in 1855-56. It has a close parallel in the tabernacle from Nørre Broby (Sallinge District), which is in the National Museum.

Organ (fig. 92, p. 721), 1979, with 35 stops, three manuals and pedal, built by Frederiksborg Orgelbyggeri, Hillerød. Altered in 1997 and expanded with a new stop in 2013. The organ casing was designed by the architects Rolf Graae and Erling Jessen. Set up in an *organ loft* from 1858.

Chandeliers (figs. 93-97, p. 724). The church's old chandeliers are as follows: the oldest, an eight-branched chandelier with no inscriptions, bequeathed by Mayor Christen Lauritsen in 1640. In 1606 Mayor Jacob Jørgensen and Karen Henningsdatter Achtonia donated a 20-branched chandelier. Another two chandeliers were donated by Jens Lauritsen Erreboe and Maren Pedersdatter Busk at the beginning of the 18th century and in 1738 by Niels Hansen Wiborg and Elisabeth Erreboe. The most recent, donated in 1795 by Frederik Christian Ørn, hung over his wife's tomb at the western end.

Church ship (fig. 98, p. 725), 1776, a three-masted frigate called *Det Forenede Selskab*, was donated by 29 citizens associated with shipping.

GRAVES AND MONUMENTS

Until 1805 the church served as a burial place for the citizens of the town. In the period 1658-1805 more than 500 adults and children were buried in the church. As a relic of this period 29 sepulchral monuments are preserved.

From a large sepulchral tablet from 1676 in memory of the family of Mayor Jørgen Pedersen. a group portrait attributed to the painter Hans Schütte has been preserved, as well, presumably, as three carved figures of the Risen Saviour and two Evangelists (fig. 100-103). There are also a memorial tablet of stone and two neoclassicist marble sepulchral tablets as well as two memo-

rial tablets to soldiers who had fallen in the Schleswig wars. However, the last of these do not refer to burials in the church. Finally, there are sixteen tombstones and nine tomb slabs, all from the period 1598-1800. Most of the preserved tombstones and slabs are simple, with little decoration. Worth singling out, however, are two figural stones (nos. 4 and 7) and two stones with resurrection scenes (nos. 1 and 5).

Earlier there were more sepulchral monuments, but during the major refurbishing of 1857-58 the church interior was cleared of sepulchral tablets and tombstones. Some were preserved like the above-mentioned ones, mainly hidden away in the sacristy, while others were sold at auction. A further two sepulchral tablet paintings (figs. 107-108) survived the refurbishing but have since disappeared.